
600044122J

26

VERHANDELINGEN

RAKENDE DEN

NATUURLIJKEN EN GEOPENBAARDEN GODSDIENST,

UITGEGEVEN DOOR

TEYLERS GODGELEERD GENOOTSCHAP.

Nieuwe Serie.

NEGENDE DEEL.

2e Stuk.

HAARLEM,
DE ERVEN F. BOHN.
1880.

PROGRAMMA

VAN

Teyler's Godgeleerd Genootschap

TE HAARLEM,

voor het jaar 1880.

Directeuren van TEYLER'S STICHTING en de Leden van TEYLER'S GODGELEERD GENOOTSCHAP hebben in hunne vergadering van 14 November 1879 uitspraak gedaan over vijf verhandelingen, die hun, als antwoorden op de in 1877 uitgeschreven prijsvragen, waren toegezonden.

Eene daarvan, in de Hoogduitsche taal, met het motto *Αἱ δεύτεραί που φροντίδες κτλ.*, betrof de vraag:

> „Hoe moet, met het oog op den hedendaagschen strijd onder de staathuishoudkundigen, over de onderlinge verhouding van Staat en Maatschappij worden geoordeeld volgens de beginselen der Christelijke zedenleer?"

Er werden tegen dit stuk onderscheidene bedenkingen geopperd. De vorm kon aangenamer, het historisch overzicht minder

fragmentarisch, het betoog hier en daar meer uitgewerkt zijn. Ook scheen de auteur nu en dan af te dwalen van het onderwerp der vraag, tot schade voor de eenheid van zijn geschrift. Doch in weerwil van deze en andere bezwaren erkenden de beoordeelaars eenstemmig de groote verdiensten der verhandeling en besloten zij dan ook den schrijver den uitgeloofden eereprijs toe te wijzen. Het verzegeld biljet werd daarop geopend en bleek den naam te bevatten van

Dr. W. HOLLENBERG,

Gymnasial-Director in Saarbrücken.

De vier overige verhandelingen waren van Nederlandsche schrijvers afkomstig en strekten tot beantwoording van de prijsvraag:

„Het Genootschap verlangt: eene verhandeling over de toepassing van de conjecturaal-kritiek op den tekst van de schriften des Nieuwen Testaments, waarin hare geschiedenis verhaald, hare noodzakelijkheid beoordeeld, en van hare belangrijkste uitkomsten een zoo volledig mogelijk overzicht gegeven wordt."

De eerste, met het motto: *Ἄριςος κριτὴς κτλ.*, bevatte wel is waar goede bijdragen tot de verklaring van het N. Testament, maar kon toch ter bekroning niet in aanmerking komen. Het daarin geleverd overzicht van de geschiedenis der conjecturaal-kritiek was zeer onvolledig; het onderzoek naar hare noodzakelijkheid bepaalde zich niet bij het punt in quaestie en bracht dit niet tot beslissing; Hoofdstuk III, eindelijk, gaf, in plaats van „de belangrijkste uitkomsten der conjecturaal-kritiek," hoofdzakelijk de meening des Schrijvers over de beweerde inlasschingen

van geheele pericopen en verzen in den tekst van de boeken des N. Verbonds, inzonderheid in de Paulinische brieven.

De tweede verhandeling, geteekend met de woorden van Groen van Prinsterer: *En histoire pour connaître les grandes choses etc.*, hoewel blijkbaar het werk van een bekwaam en scherpzinnig man, moest eveneens worden afgekeurd. De Schrijver toonde eene zeer uitgebreide kennis van de literatuur over zijn onderwerp en was in de exegese van de schriften des N. Testaments niet onervaren. Doch men miste in zijn oordeel over den arbeid van anderen de betamelijke matiging en in de geheele verhandeling elk spoor van de vereischte zorg voor den vorm. Deel I was weinig meer dan een dorre catalogus van namen. Het II[de] deel, over de noodzakelijkheid van de conjecturaal-kritiek, bevatte ternauwernood de schets van een betoog. De Bijlagen tot deze twee deelen, waarin nevens bruikbare bouwstoffen ook veel was opgenomen dat niet ter zake diende, konden in geen geval de schraalheid van den tekst goedmaken. Het „overzicht van de belangrijkste uitkomsten" in Deel III ging niet verder dan het jaar 1830 en was dus onvolledig. Het eindoordeel over de gansche verhandeling, waarop de vraag, wat de Schrijver zou hebben kunnen leveren, geen invloed mocht oefenen, kon derhalve niet anders dan ongunstig zijn.

De twee overblijvende verhandelingen, met de motto's: *Nec temere nec timide* en *Abusus non tollit usum*, bleken aanstonds ter bekroning zeer ernstig in aanmerking te komen. Hun ideaal zagen de beoordeelaars in geen van de beide stukken ten volle verwezenlijkt. Inzonderheid scheen hun in beide het „overzicht van de belangrijkste uitkomsten" niet critisch genoeg bewerkt te zijn. Doch beide verhandelingen bevalen zich aan door ordelijke behandeling van het onderwerp en droegen de blijken van groote vlijt en nauwkeurigheid. Stond de tweede bij de eerste in volledigheid achter, zij overtrof haar, omgekeerd, in andere opzichten, vooral in stijl en betoogtrant. Het zou daarom hoogst moeilijk

zijn geweest uit de twee stukken eene keuze te doen. Ze stonden, n weerwil van hun onderling verschil, wezenlijk gelijk, niet hoog genoeg om den vollen eereprijs weg te dragen, maar toch veel te hoog om onbekroond te blijven. Na ernstige overweging meenden de beoordeelaars het billijkst en het meest in het belang der wetenschap te handelen, wanneer zij de beide geschriften in de Werken van het Genootschap opnamen, met aanbieding aan elk der Schrijvers van de *zilveren Medaille* en 200 *Gulden*. Indien zij met deze beschikking genoegen nemen, dan melden zij zich schriftelijk aan bij Directeuren van TEYLER'S STICHTING en geven hun vergunning tot het openen van hun naambiljet.

Als nieuwe prijsvraag wordt voorgesteld:

„Met het oog op E. VON HARTMANN'S *Phänomenologie des sitttichen Bewusstseins* vraagt het Genootschap: eene verhandeling over het pessimisme en de zedenkunde."

De prijs voor het best en voldoend gekeurd antwoord op deze vragen bestaat in een gouden eerepenning, op den stempel des Genootschaps geslagen, ter innerlijke waarde van vierhonderd gulden.

De verhandelingen moeten in het Nederduitsch, Latijn, Fransch, Engelsch, of Hoogduitsch, met een *Nederduitsche* letter, vooral goed en leesbaar geschreven zijn door eene *andere hand*, *dan die van den opsteller*. Ook moeten zij vóór den bepaalden tijd *in haar geheel* worden ingezonden; en geene antwoorden, waaraan eenig gedeelte bij de inlevering ontbreekt, zullen tot het dingen naar den gemelden eereprijs worden toegelaten. De tijd der inzending van de antwoorden wordt gesteld vóór of op den eersten Januarij 1881, opdat zij vóór den eersten December van het genoemde jaar kunnen beoordeeld worden. Alle ingezonden stuk-

ken blijven het eigendom des Genootschaps, dat de bekroonde, met of zonder vertaling, in zijne werken opneemt, zonder dat de Schrijvers, anders dan met toestemming der Stichting, die mogen uitgeven. Ook behoudt het genootschap aan zich het recht om van de niet bekroonde stukken zoodanig gebruik te maken als het raadzaam zal oordeelen, hetzij zonder of met vermelding van den naam des schrijvers; in het laatste geval echter niet zonder zijne toestemming. Ook worden geene afschriften van de niet bekroonde stukken aan de schrijvers verleend dan te hunnen koste. De in te zenden antwoorden moeten, zonder naam en alleen met eene spreuk onderteekend, vergezeld van een verzegeld briefje, dezelfde spreuk ten opschrift voerende en van binnen des schrijvers naam en woonplaats behelzende, gezonden worden aan het Fundatiehuis van wijlen den Heer P. TEYLER VAN DER HULST, te Haarlem.

VERHANDELINGEN

RAKENDE DEN

NATUURLIJKEN EN GEOPENBAARDEN

GODSDIENST,

UITGEGEVEN DOOR

TEYLERS

GODGELEERD GENOOTSCHAP.

Nieuwe Serie.

NEGENDE DEEL.

2e Stuk.

HAARLEM,
DE ERVEN F. BOHN.
1880.

OVER DE TOEPASSING

VAN DE

CONJECTURAAL-KRITIEK

OP DEN TEKST DES

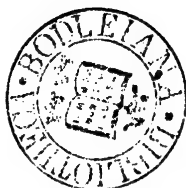
NIEUWEN TESTAMENTS,

DOOR

DR. W. H. VAN DE SANDE BAKHUYZEN,
Leeraar aan de Rijks Hoogere Burgerschool te Utrecht.

HAARLEM,
DE ERVEN F. BOHN.
1880.

VOORREDE.

In de laatste veertig jaren is tot verbetering van den tekst des Nieuwen Testaments bijzonder veel gedaan.

Tal van handschriften, die weinig of nog in het geheel niet bekend waren, zijn vergeleken; sommige zijn in hun geheel uitgegeven, zooals de codex Ephraëmi rescriptus, de codex Sinaïticus, de codex Vaticanus, de codex Claromontanus, de codex Palatinus-Vindobonensis en andere. En, waren in de vorige eeuw vele godgeleerden bevreesd dat het opgeven van een groot aantal variae lectiones aan het geloof der gemeente schade zou toebrengen, in de laatste tientallen jaren heeft men die bijeengebracht met eene zorgvuldigheid en nauwkeurigheid waarvoor wij dankbaar moeten zijn. Door den onvermoeiden arbeid van mannen als Tischendorf, Scrivener, Tregelles, Cureton en anderen zijn wij in het bezit gesteld van een schat van bouwstoffen, keuriger en rijker dan op eenig ander gebied der oude letterkunde wordt aangetroffen.

Toch kan het niet ontkend worden dat het gebruik, dat daarvan gemaakt is, niet in verhouding staat tot den kolossalen omvang, en dat de tekst van het Nieuwe Testament zich in een zeer gebrekkigen toestand bevindt. Raadplegen wij de uitgaven en de commentaren, dan vinden wij dat de geleerden zich al te vaak tevreden stellen met woorden, die of in het geheel geen verkla-

ring toelaten, of, zoo zij een zin opleveren, toch in het verband waarin zij voorkomen niet passen. Deze toestand van den tekst is gedeeltelijk toeteschrijven aan omstandigheden die buiten het bereik van critici en exegeten liggen, gedeeltelijk aan eene oorzaak waarop ik hier de aandacht vestigen wil.

Men heeft het gezag der handschriften te hoog aangeslagen; sommigen hebben de stelling uitgesproken of althans toegepast dat men, om den oorspronkelijken tekst te vinden, zich niet buiten het gebied der schriftelijke getuigenissen behoeft te begeven; spreken anderen al geen bepaald verbod uit, zij zijn toch van meening dat het aantal bedorvene plaatsen in het Nieuwe Testament zoo gering is dat het niet in aanmerking behoeft te komen; op het gevoelen van hen die een andere meening zijn toegedaan wordt geen acht gegeven. Den tekst van vele geschriften der oudheid hebben de geleerden door menige welgeslaagde conjectuur hersteld; op het Nieuwe Testament wordt eene uitzonderingswet toegepast.

Tot groote schade voor de exegese.

Want het gevolg daarvan is dat de meeste uitleggers, op plaatsen waar de oude handschriften geen verstaanbaren tekst geven, of de jongere en slechtere volgen, of het onverstaanbare, op welke wijze dan ook, verklaren en zoo de verkeerde exegese doen herleven waartegen Winer in de voorrede zijner Grammatik waarschuwde.

Naar mijne overtuiging kan die toestand niet verbeteren, tenzij de boeken van het Nieuwe Testament gesteld worden onder de gemeene wet die op het geheele gebied der letterkunde zoo heilzaam heeft gewerkt, m. a. w. tenzij op den tekst der handschriften de kritiek in haren vollen omvang, dus ook conjecturaalkritiek wordt toegepast.

De vraag door Teyler's godgeleerd genootschap gesteld, gaf mij eene welkome aanleiding om die overtuiging uit te spreken en de gronden waarop zij rust uiteen te zetten. Op welke wijze

ik dit gedaan heb zal uit de inleiding en uit de verhandeling zelve duidelijk worden [1]). Men zal het, vertrouw ik, goedkeuren dat ik het zwaartepunt der vraag gezocht heb in het derde gedeelte. Een verzameling toch van min of meer aannemelijke conjecturen kan werkelijk dienen om over duistere punten licht te verspreiden, en tot de verklaring van het Nieuwe Testament iets bijdragen.

Nu ik dit werk voltooid heb, wil ik niet nalaten mijnen dank te betuigen aan de Directeuren van Teyler's stichting en aan de leden van Teyler's godgeleerd genootschap, die mijne verhandeling beoordeeld hebben, en die mij in het begin van dit jaar de gelegenheid hebben geschonken om daarin, vóór en gedurende het afdrukken, nog een en ander te herzien. Tevens is het mij een aangename plicht mijne erkentelijkheid uittespreken aan de Hoogleeraren de Hoop Scheffer en Kuenen, die mij hunne belangrijke opmerkingen over mijne verhandeling mededeelden, en den eerste, die het toezicht op de uitgave op zich had genomen, tevens voor de welwillendheid die ik herhaalde malen van hem heb mogen ondervinden.

En hiermede onderwerp ik mijn werk aan het oordeel van alle deskundigen. Ik voel echter — en het doet mij leed — dat ik in meer dan een opzicht hunne toegevendheid moet inroepen. Men gelieve in aanmerking te nemen dat ik het antwoord op de prijsvraag binnen den tijd van een jaar heb moeten vervaardigen, en dat ik in den tijd, waarover ik bij het herzien van mijn werk beschikken kon, natuurlijk niet alle gebreken die ik

---

[1]) Eene opmerking, die eigenlijk in de inleiding tot het derde hoofdstuk had behooren te staan, vinde hier eene plaats. De lezer zal opmerken dat het aantal conjecturen op sommige brieven en op de Openbaring zeer gering is. Men leide daaruit niet af dat die boeken minder geleden hebben. De reden is alleen dat de geleerden daarop minder conjecturen gemaakt hebben. Mijne taak was de plaatsen te behandelen waarop de kritiek is toegepast, niet alle plaatsen waarop zij toegepast moet worden.

had opgemerkt heb kunnen wegnemen, en slechts een gedeelte der leemten heb kunnen aanvullen. Maar dit neemt niet weg dat ik mij verheugen zal als mijn werk aan een ernstig onderzoek wordt onderworpen. Zoo eerst zal het blijken wat blijvende waarde heeft, wat niet. Vooral hoop ik — dit stelde ik mij ook onder het schrijven voor — dat de vermelding van plaatsen welke nog niet of slechts ten halve verbeterd zijn, anderen moge opwekken om hunne krachten te wijden aan de herstelling van den oorspronkelijken tekst.

Utrecht, Aug. 1880.

INHOUD.

INLEIDING.

Wanneer men over conjecturaal-kritiek des Nieuwen Testaments wil schrijven, dient men te weten wat daaronder te verstaan is.

Gaat men op de beteekenis van het woord af, dan strekt zich het gebied dier kritiek zeer ver uit. Om den tekst vast te stellen, onderzoekt en vergelijkt men de handschriften. Maar deze bieden tal van varianten aan, en daartusschen moet eene keus gedaan worden. Waardoor moet deze worden geleid? De handschriften te tellen en de meerderheid te laten beslissen komt niemand in de gedachte. Men vraagt naar de oudste, maar meermalen verschillen ook deze onderling. Volgt men het alleroudste, dan krijgt men den afdruk van een handschrift, geen kritische uitgave des N. T^s^. Tusschen die oude handschriften, vaak door andere getuigenissen gesteund, gaat men eene keuze doen: men laat zich door uitwendige en inwendige beweegredenen leiden; maar soms is voor twee verschillende lezingen veel te zeggen; men gist dan dat de eene of de andere de voorkeur verdient, m. a. w. men gaat per conjecturam te werk. En dat zoo iets niet eene enkele maal maar telkens

voorkomt, weet ieder die ooit de variae lectiones heeft nagegaan.

Zoo spreekt dan ook de Hoogleeraar A. Immer, die voor een vijftal jaren eene Hermeneutiek uitgaf, over kritische conjecturen, die door een of meer handschriften worden gesteund.

Maar, verba valent usu. Men is gewoon — en wij zullen ons aan die gewoonte houden — onder conjecturen *gissingen omtrent den tekst* te verstaan, *welke niet, althans niet rechtstreeks, door handschriften worden aanbevolen.*

Conjecturaal-kritiek is dus de kritiek van diegenen, die aannemen dat de oorspronkelijke tekst uit *alle* handschriften verdwenen kan zijn en dien door waarschijnlijke gissingen trachten te herstellen.

Wij zouden ons echter zeer bedriegen, als wij meénden door deze of eenige andere definitie een scherp afgeteekend begrip voor ons te hebben. Dat dit niet het geval is, kan al terstond blijken uit de opmerking, dat ook in de handschriften vele conjecturen voorkomen, dat dus eene lezing van een handschrift en eene conjectuur niet twee zaken zijn, die elkander behoeven uittesluiten.

Daarenboven rekent men gemeenlijk ònder conjecturen verscheidene gissingen, die eigenlijk in de handschriften zelven te vinden zijn, zooals die van Reiske, die 1 Thess. 3 : 3 *μηδὲν ἀσαίνεσθαι* voor *μηδένα σαίνεσθαι*, of die van Cobet, die Schol. Odyss. *κ*. 121 *ἱστοπονοῦσαν* voor *εἰς τόπον οὖσαν* leest; terwijl in andere gevallen iedereen stilzwijgend — en terecht — van de schrijfwijze der handschriften afwijkt, en niemand *ἔδησεν αὐτὸν ἐν πεδαῖς*, 2 Kon. 25 : 7 eene conjectuur zou noemen, al hadden ook alle codices, zooals de Alexandrinus, *εν παιδες*. De vraag zou dus kunnen oprijzen, of veranderingen als *γινώσκωμεν* voor *γινώσκομεν*, *σοί* voor *σύ*, *ἑταῖρος* voor *ἕτερος* onder de conjecturen zijn te rangschikken.

En is de grenslijn hier niet scherp te trekken, evenmin is dit het geval, wanneer wij naar het onderscheid vragen tusschen tekstkritiek en kritiek van de boeken des N. T^s. Reeds Schleiermacher

heeft er in zijne voorlezingen over Hermeneutiek en Kritiek op gewezen, dat de zoogenaamde hoogere en lagere kritiek in wezen niet verschillen. Waartoe behoort bijv. het onderzoek naar de echtheid van Joh. 21? In wezen staat het volkomen gelijk met het onderzoek naar Matth. 12 : 40, of naar de woorden τοῦτ' ἔστιν ἀνίπτοις Mc. 7 : 2, en dit weder met de vraag of Mt. 1 : 18 ἐκ πνεύματος ἁγίου echt is, en of Mt. 10 : 31 πολλῷ, Joh. 19 : 29 ὑσσῷ gelezen moet worden. Evenmin is er kwalitatief onderscheid tusschen de vraag omtrent Joh. 21 en die naar de echtheid van het vierde evangelie. Er bestaat onderscheid, maar het is een onderscheid als tusschen minder en meer.

Bij het beantwoorden der gestelde vraag zal ik mij daarom aan het gewone gebruik van het woord conjectuur houden.

Die welke in de codices voorkomen, zal ik, waar het te pas komt, bespreken; zoo ook emendaties als die van Reiske en voorslagen tot verandering van ο in ω, ει in ι enz., zoodra die van eenige beteekenis zijn; daarentegen zal ik de gissingen die woorden, verzen, pericopae der evangeliën betreffen, welke door latere bewerkers van die boeken toegevoegd, verplaatst of veranderd zullen zijn, in den regel laten rusten en alleen, indien het noodig is, vermelden.

Dat ik bij dezen stand van zaken sommige plaatsen behandel, die een ander zou hebben overgeslagen, of oversla wat een ander ter sprake zou hebben gebracht, spreekt van zelf.

De inrichting van mijne verhandeling vloeit uit de ter beantwoording gestelde vraag als van zelf voort. Wij zullen nagaan: *welke meeningen men in den loop der tijden over de conjectuur-raal-kritiek heeft uitgesproken en op welke wijze men haar heeft beoefend;* vervolgens *welke waarde men aan die meeningen moet hechten en op welke gronden men hare noodzakelijkheid kan betoogen;* eindelijk *welke van die kritiek de voornaamste uitkomsten zijn.*

Zoo dragen de drie hoofdstukken mijner verhandeling de volgende titels:

I. De geschiedenis der conjecturaal-kritiek.
II. De noodzakelijkheid der conjecturaal-kritiek.
III. De voornaamste uitkomsten der conjecturaal-kritiek.

I.

Geschiedenis der conjecturaal-kritiek.

Ten opzichte der conjecturen op den tekst des N. Ts zijn velen gewoon geworden aan eene beschouwing die in werkelijkheid eene dwaling is, eene dwaling, die zeer onschuldig schijnt maar gewichtige gevolgen heeft. Zij nemen, bij het uitspreken van hun oordeel, stilzwijgend aan, dat eerst na het verschijnen van de eerste gedrukte uitgaaf des N. Ts conjecturen zijn gemaakt, en vergeten dat er in de handschriften zelven reeds zeer vele zijn te vinden.

Op zulke beoordeelaars had Lachmann in het begin zijner praefatio voor het 2e deel van zijn N. T. het oog; hij schrijft daar, dat velen het voorstellen van conjecturen op den tekst des N. Ts ongeoorloofd achten, „*qui si tandem in sese descenderint, scient se hoc dicere, multa in his libris verissima conjectura restituta esse auctoribus nobis incognitis ante annum 1514 sive 1516* (de jaren waarin de editio complutensis gedrukt werd, en die van Erasmus in het licht verscheen), *ex illo autem tempore fontes conjectandi exaruisse.*"

Dat hij gelijk heeft zal wel geen betoog behoeven. Wij vangen dus onze geschiedenis niet met het jaar 1516 aan, maar vestigen onze blikken op vroegere tijden, ja klimmen op tot de *derde* eeuw,

Wij behoeven de variae lectiones maar in te zien, om te weten, dat reeds zeer vroeg (Tischdf. Praef. ed VII. p. XXIX—XXXII) de codices des N. Ts zeer groot verschil toonden. Van die verschillende lezingen was natuurlijk, op zijn meest, slechts ééne goed; de andere waren fouten. Gaan wij na hoe deze fouten in de wereld kwamen, dan vinden wij den oorsprong vaak in de willekeur van afschrijvers, die willens en wetens veranderingen aanbrachten, maar ook vaak in vergissingen, die reeds in nog oudere codices waren ingeslopen. Hadden de afschrijvers die maar laten staan, zooals zij ze vonden! Maar wat met de codices der klassieke schrijvers plaats had, geschiedde in veel ruimere mate met die der apostolische geschriften. Deze toch werden niet met een wetenschappelijk doel vervaardigd, zij moesten tot onderwijzing en stichting dienen; de afschrijvers deden dus vaak hun best de fouten, of wat zij als fouten beschouwden, te verbeteren, en troffen soms maar misten vaak hun doel. En niet alleen de afschrijvers. Er waren reeds in de eerste eeuwen geleerden, die kritische — laat ik liever zeggen zuivere — uitgaven poogden te leveren en de fouten zochten weg te nemen, voornamelijk door vergelijking van verscheidene codices, soms ook door gissing.

1.

In de eerste plaats noem ik den beroemden Origenes, den man die in geleerdheid de meeste zijner tijd- en geloofsgenooten overtrof. Reeds in zijnen tijd werden de apostolische geschriften als eene heilige schrift beschouwd en had, hoewel er nog geen voor alle Christenen geldende canon bestond, het leerstuk der theopneustie wortel geschoten. Toch belette dit hem niet de meening te koesteren, dat hier en daar de tekst door afschrijvers der codices bedorven was, ja, soms alleen door conjectuur was te herstellen,

In zijn' commentaar op Matthëus spreekt hij als zijn gevoelen uit dat 19:19 de woorden *ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν* niet in den tekst behooren (commentaar op Matth. t. XV. ed. de la Rue III p. 670 en 671), en als grond voor dit gevoelen geeft hij op, niet dat zij in sommige codices ontbreken, maar dat zij in den samenhang niet passen. Had de jongeling die met Jezus sprak, zoo zegt hij, werkelijk *die* liefde bezeten, hij zou reeds volmaakt zijn geweest. De bedoelde woorden zijn volgens hem in den tekst gevoegd *ὑπό τινος τὴν ἀκρίβειαν μὴ νοήσαντος τῶν λεγομένων*. Elders (in Joh. t. VI de la Rue IV p. 140) giste hij dat *Γεργεσηνῶν* Mt. 8 : 28 de ware lezing was tegen het gezag van alle handschriften in, en op Matth. 27 : 9 (de la Rue III p. 916) lezen wij in de oude Latijnsche vertaling (wier latiniteit ik voor rekening van den vertaler laat) „suspicor aut errorem „esse scripturae et pro Zacharia positum Jeremiam aut . . . . . „Si autem haec dicens aliquis existimat se offendere, videat ne „alicubi in secretis Jeremiae hoc prophetatur."

Zijne meening omtrent de lezing Joh. 1 : 28, door Lachmam als gissing vermeld (praef. II p. V), en door Hilgenfeld in zijne Inleiding, p. 788, „eine reine conjectur" genoemd, berustte gedeeltelijk op eenige handschriften. *Ἐπείσθημεν δὲ μὴ δεῖν Βηθανίᾳ ἀναγινώσκειν ἀλλὰ Βηθαβαρᾷ*, zoo schrijft hij, maar hij laat voorafgaan: *σχεδὸν ἐν πᾶσι* (dus niet in alle) *τοῖς ἀντιγράφοις κεῖται* (nl. *Βηθανίᾳ*.)

Een ander beroemd schrijver uit dien ouden tijd, die hier vermeld moet worden, is Hieronymus. In de aanhaling van Jesaia 42 : 1 sqq., die Mt. 12 : 18 sqq voorkomt, zijn na *κρίσιν* de woorden *ἀναλάμψει καὶ οὐ θραυσθήσεται ἕως ἂν θῇ ἐπὶ τῆς γῆς κρίσιν* weggelaten. Hieronymus vermoedde, dat deze woorden in het ev. van Matth. gestaan hadden en door een librarius ob homoeoteleuton waren overgeslagen. Hij schrijft, Resp. ad quaest. Algasiae, ed. Martianay, t. IV part. I, p. 190: „Quod autem de assumto tes- „timonio in evangelio minus est: *splendebit et non quassabitur*,

„*donec ponat super terram iudicium*, videtur mihi accidisse primi „scriptoris errore, qui legens superiorem sententiam in verbo „*iudicii* esse finitam, putavit inferioris sententiae ultimum verbum „esse *iudicium*, et pauca verba quae in medio, hoc est inter „*iudicium* et *iudicium* fuerant, praetermisit.“

Nog enkele andere gissingen zou ik hier kunnen bijvoegen, als van Eusebius, wiens opmerking over Mt. 27 : 9 Tischendorf meedeelt, maar het aangevoerde is voldoende om te doen zien, dat die oude geleerden het gebied der kritiek niet zoo beperkten als vele van lateren tijd. Wij mogen echter uit die enkele feiten niet te veel afleiden; ik houd mij zelfs overtuigd, dat geen van die schrijvers zich op eene voor de dogmatiek belangrijke plaats eene conjectuur zou veroorloofd hebben. Vooral mogen wij niet onderstellen, dat wij in den geest dier mannen den geest hunner tijdgenooten afgespiegeld zien, en wanneer wij zien dat Hieronymus in zijn brief aan Damasus [1]) de vrees uitspreekt dat hij over de nieuwe vertaling, die hij vervaardigde, heel wat zal moeten hooren, en beschouwd zal worden als iemand die zich verstout „het evangelie te verbeteren“, dan kunnen wij licht begrijpen dat iemand, die de apostolische geschriften kritisch behandeld had evenals een der ongewijde schrijvers, zekerlijk zeer verketterd zou zijn geworden.

De vrijheid, welke men zich reeds in de eerste eeuwen na Chr. ten opzichte van den tekst der N. T'sche boeken veroorloofde,

---

[1]) In dien brief, voor de vertaling der evangeliën te vinden, schrijft hij: „Novum opus facere me cogis ex veteri, ut post exemplaria Scripturarum „toto orbe dispersa quasi quidam arbiter sedeam, et quia inter se variant, „quae sint illa, quae cum graeca consentiant veritate, decernam. Pius labor, „sed periculosa praesumtio iudicare de caeteris ipsum ab omnibus iudicandum, „senis mutare linguam et canescentem iam mundum ad initia retrahere par„vulorum. Quis enim doctus pariter vel indoctus, cum in manus volumen „assumserit et a saliva quam semel imbibit, viderit discrepare quod lectitat, „non statim erumpet in vocem, me falsarium, me clamans esse sacrilegum, „qui audeam aliquid in veteribus libris addere, mutare, corrigere?“

komt veel sterker aan het licht, wanneer wij de handschriften, oudere en jongere, onderzoeken. Evenwel, niet alle variae lectiones zijn met hetgeen wij conjecturen noemen te vergelijken. Vele veranderingen zijn door schrijvers of lezers daarin aangebracht, niet omdat dezen meenden dat zij den oorspronkelijken tekst van evangelist of apostel herstelden, maar omdat zij door die veranderingen het geschrift duidelijker, sierlijker, nuttiger wilden maken. Ik laat deze zooveel mogelijk rusten, — hoewel het zeer moeielijk is de twee vaak in elkaar loopende soorten te onderscheiden — en bepaal mij tot de aanwijzing van eenige plaatsen, waar het schijnt dat de afschrijvers per conjecturam den tekst hebben willen herstellen.

Marc. 4 : 22 geven de woorden der oudste codices geen goeden zin A. C. L. enz. hebben: *οὐ γάρ ἔστιν τι κρυπτὸν ἐὰν μὴ κτέ.*

א: οὐ γάρ ἔστιν τι κρυπτὸν ἐὰν μὴ ἵνα κτέ.

B: οὐ γάρ ἐστιν κρυπτὸν ἐὰν μὴ ἵνα κτέ.

Wat Marcus schreef blijkt niet, maar wel zien wij dat er, en dat reeds vroeg, allerlei conjecturen op gemaakt zijn.

E. F. G. H. M. S. U. V: *ὃ ἐὰν μή*
D: *ἀλλ ἵνα*
1. 13. 28. 69. 131: *εἰ μὴ ἵνα*
andere minuskels: *ἵνα μή*
ὃ οὐ
ὃ μή
ὃ οὐ μή

Joh. 7 : 8. א D. K. M. Π hebben: *ἐγὼ οὐκ ἀναβαίνω εἰς.τ.έ.* Dit scheen sommigen zoo zeer in strijd met vs. 10, dat zij de oorspronkelijke lezing verloren achtten, en die door *οὔπω*, wat B. L. enz. hebben, trachtten te herstellen.

I Cor. 11:24. In ℵ. A. B. C. lezen wij *τοῦτό μου ἐστὶν τὸ σῶμα τὸ ὑπὲρ ὑμῶν*. Blijkbaar is hier reeds vroeg een woord uitgevallen. De librarii beijverden zich dat door gissing te herstellen. Sommige vulden in : *κλώμενον*,
andere „ „ : *θρυπτόμενον*,
„ „ „ : *διδόμενον*.

I Cor. 9 : 15. Reeds vroeg was door eene schrijffout de tekst op deze plaats bedorven en las men, zooals ℵ. B. D. aantoonen, *καλὸν γάρ μοι μᾶλλον ἀποθανεῖν ἤ τὸ καύχημά μου οὐδεὶς κενώσει*. Dat dit geen zin gaf begrepen de librarii terecht; zij maakten conjecturen en schreven:
A : *οὐθεὶς μὴ κενώσει*,
F. G. : *τις κενώσει*,
ℵ^c. C. D^bc. K. L. P. : *ἵνα τις κενώσει*.

Hebr. 4 : 2. gaf de *ν*, die in *συγκεκερασμένους* ingeslopen was, velen lezers en schrijvers vrij wat moeite. Zij maakten gissingen maar zochten de wond op eene verkeerde plaats. Voor *τοῖς ἀκούσασιν* schreef de een, D. syr^p.mg. : *τῶν ἀκουσάντων*; een ander, Theodorus Mopsvestenus: *τοῖς ἀκουσθεῖσιν* [1]).

Somtijds waren die gissingen der scribae zeer goed, zooals: Hebr. 12 : 7. Daar had een der oudste afschrijvers, die òf den zin niet begrepen òf niet opgelet had, voor den accusativus *παιδείαν* de praep. *εἰς* geschreven, zoodat zijn tekst aldus luidde: *εἰς παιδείαν ὑπομένετε, ὡς υἱοῖς ὑμῖν προσφέρεται ὁ θεός*. De

[1]) Theodorus teekent op deze plaats aan: *ὅθεν οὕτως ἀναγνωστέον μὴ συγκεκερασμένους τῇ πίστει τοῖς ἀκουσθεῖσιν ἵνα εἴπῃ ταῖς πρὸς αὐτοὺς γεγενημέναις ἐπαγγελίαις τοῦ θεοῦ διὰ Μωσέως*. Hieruit mag men opmaken dat de conjectuur van hem is.

schrijvers van eenige minuskels, of wel een hunner voorgangers, begrepen dat de ς te veel was en herstelden : *εἰ παιδείαν ὑπομένετε κτέ.*

Om ook enkele bewijzen te geven van de willekeur, waarmede schrijvers te werk gingen, wijs ik op Eph. 4 : 29 en Act. 18 : 5. Voor *χρείας*, dat terecht bevreemding wekte, schreef een hunner stoutweg *πίστεως*. Voor *συνείχετο τῷ λόγῳ*, dat niet wel te begrijpen was, verbeterde een ander *συνείχετο τῷ πνεύματι* 't geen wel een goeden zin geeft, maar niet de bedoeling van den schrijver der Handelingen uitdrukt.

Ik heb de eerste de beste voorbeelden genomen, die mij voor de hand kwamen; eigenlijk behoeft men slechts een caput, onverschillig welk, op te slaan om er een aantal te vinden. Maar waartoe zou ik mijne lezers vermoeien met eene opsomming? De genoemde zijn voldoende om te bewijzen dat, lang vóór de zestiende eeuw allerlei onbekenden conjecturen op den tekst gemaakt hadden.

2.

Wij moeten nu de middeleeuwen overspringen en ons in den tijd verplaatsen dat Laurentius Valla zijne Annotationes op het N. T. schreef en Erasmus het Grieksche Nieuwe Testament voor het eerst in druk deed verschijnen. Bij de beschrijving van de geschiedenis der conjecturaal-kritiek hebben wij op den laatste onze aandacht te vestigen, en wij kunnen zijne meening deels uit enkele uitdrukkelijke verklaringen, deels uit zijn eigen kritischen arbeid leeren kennen.

Toen hij in 1516 het N. T. uitgaf, moest hij hetzelfde ondervinden wat vele eeuwen vóór hem Hieronymus ondervonden had. Zijne editie kwam niet met de Vulgata overeen. Velen waren

verontwaardigd en geërgerd. „Nemo non novit," schrijft Seb. Munster in de voorrede van zijn' commentaar, Critici Sacri, t. I p. II. „quantus tumultus superioribus annis excitatus fuerit contra „Erasmum, quod corrigere ausus fuerit (sic enim illi loquuntur) „Evangelium et violare rem tam sanctam." Erasmus verdedigde zich in zijne Apologie voor den 2en druk van zijn N. T. en spaarde zijne tegenstanders niet. Hij verklaart dat hij niets liever gewenscht had dan dat de tekst des N. Ts ongeschonden ware gebleven, en gaat dan op deze wijze voort: „Jam quid attinet „istos refellere qui non minus indocte quam impudenter solent „vociferari, facinus non esse ferendum ut quisquam corrigat „Evangelium! Fas est cuivis nebuloni Evangelii codices depra„vare, et nefas erit quod depravatum est restituere! praesertim „homini, ne quid dicam insolentius, in hoc genere literarum nec „indiligenti nec inexercitato, idque tot graecis et latinis volumi„nibus tot clarissimis auctoribus in consilium adscitis!"

Op dergelijke wijze laat hij zich ook uit in zijn geestig geschreven brief aan Joh. Bavillus, Ep CXLVIII, ed. Lugd. Bat. 1703 t. III. p. 126, waarin hij o. a. het verhaal doet van den geestelijke, die gedurende vele jaren in de kerk gewoon was geweest bij den dienst *mumsimus* te zeggen in plaats van *sumsimus*, en die, toen hij daarop opmerkzaam werd gemaakt, verontwaardigd uitriep dat hij zich dit woord, dat reeds den proef van zoovele jaren had doorstaan, niet door eene vluchtige opmerking wilde laten ontnemen: een verhaal dat Bentley in zijn brief aan Boyle heeft overgenomen, en dat sedert dien tijd algemeen bekend is geworden.

In de hier aangehaalde woorden noemt Erasmns weliswaar het woord *conjectuur* niet: het depravata restituere is natuurlijk in de eerste plaats een restituere op gezag van betere codices; maar hij zou zich zeker niet zoo hebben uitgelaten, indien hij gemeend had dat kritische conjecturen onnoodig of ongeoorloofd waren. Trouwens, zijn eigen arbeid toont ons, dat hij die menig-

maal als het eenige middel beschouwde, om den bedorven tekst te herstellen. Zoo las hij Jac. 1 : 15: *καὶ παραμείνας, οὕτως* (den minuskelcodex 105, waarin dat voorkomt, kende hij niet). 1 Petr. 3 : 21 *ᾧ καὶ ἡμ. ἀντιτ.* terwijl in de door hem gebruikte codices ὃ stond, enz. Eêne conjectuur van hem mag ik echter niet voorbijgaan, omdat zij eene merkwaardige geschiedenis heeft gehad. Jac. 4 : 2 las Erasmus in zijne handschriften *φονεύετε κὰι ζηλοῦτε* maar hij begreep dat Jacobus zoo niet geschreven kon hebben. In den commentaar achter den 1en druk van zijn N. T. (1516) teekende hij aan „forte fuit scriptum *φθονεῖτε*". Drie jaar later kwam de 2e druk uit, en onbekommerd over hetgeen zijne tegenstanders zeggen zouden, nam hij *φθονεῖτε* in den tekst op, in den commentaar de ware toedracht der zaak ontvouwende. Deze druk (in den derden herstelde hij *φονεύετε* in den tekst, hoewel hij bij zijne opinie bleef) werd door Luther gebruikt en deze, hetzij hij *φθονεῖτε* voor eene lezing van handschriften hield, hetzij hij uit overtuiging ze als conjectuur overnam, vertaalde: *ihr hasset und neidet.* Rob. Stephanus en Beza erkenden de lezing van Erasmus als de ware, en in de Nederlandsche Staten-overzetting werd *„gij benijdt en ijvert"* uitgegeven. Wisten de vertalers dat zij hier eene conjectuur in den Bijbel opnamen? Het blijkt niet duidelijk. Men zou zeggen: uit den commentaar van Erasmus en uit de Annotationes majores van Beza konden zij den waren stand van zaken leeren kennen; maar aan den anderen kant doet de kantteekening ons vermoeden, dat zij *φθονεῖτε* voor eene varia lectio der Hss. hielden. Zij luidt aldus: „In „vele Grieksche boeken wordt gelezen *φονεύετε*, gij doodt, voor „*φθονεῖτε*, gij benijdt. Doch het woord *dooden* komt hier niet te „pas, tenware dat men het verstond van zijnen naaste te haten, „hetwelk een doodslag voor God is." Men moet, dunkt mij, uit dat *„vele* grieksche boeken" opmaken dat de vertalers *φθονεῖτε* als de lezing van althans enkele Hss. beschouwden. Het schijnt dat deze lezing, die in zoovele uitgaven stond en door gezag-

hebbende personen werd aanbevolen, eene zekere sanctie had verkregen en door recht van verjaring hare plaats bleef behouden. Dit is zeker dat op deze plaats, evenals op zoo vele andere, eene conjectuur als woord des apostels is opgenomen.

Maar wij zouden op het geschiedverhaal vooruitloopen. Wij treden nu het tijdvak in, aan welks ingang Erasmus staat: het tijdperk der Hervorming. Maar van de groote mannen, die zich door hunne reformatorische werkzaamheid onderscheidden, waren er slechts enkele, die werk maakten van tekstkritiek. Bepaald de Luthersche theologen bleven daaraan meestal vreemd, — ook in de twee volgende eeuwen. De mannen van eenige beteekenis, die zich vóór Griesbach met die kritiek inlieten, Bengel en Semler uitgezonderd, behoorden tot de Hervormde of de Engelsche kerk. Wat is van dit verschijnsel de oorzaak? Voor een gedeelte zeker de omstandigheid, dat de Gereformeerde kerk, die de prediking des Woords meer op den voorgrond plaatste, ook meer exegetische en kritische studie uitlokte, maar dit is de eenige oorzaak niet. Wij mogen niet te spoedig in het samengaan van twee zaken een causaalverband zoeken. Wat wij in het oog moeten houden is, dat bij de volken, die den Calvinistischen denkbeelden waren toegedaan, meer zucht tot zuiver literarische studie, zooals tekstkritiek, bestond dan bij hen, die de leer van Luther hadden omhelsd.

Immers, wat wij omtrent de studie van het N. T. opmerkten, geldt ook van die der klassieke schrijvers. Zijn de verdiensten der Duitschers in deze eeuw ten opzichte der philologie schitterend te noemen, in de twee vorige eeuwen hadden zij niemand dien zij naast een Scaliger en Casaubonus, Bentley en Porson, Hemsterhuis en Valckenaer konden stellen.

Dat anders Luther zelf niet in beginsel tegen alle conjecturen was, kunnen wij licht begrijpen als wij ons herinneren, hoe vrij hij zich over een bijbelboek als den brief van Jacobus uitliet.

Hoe hij Jac. 4 : 2 vertaalde heb ik reeds gemeld; Hebr. 11 : 37,

waar de codices ἐπειράσθησαν geven, vertaalde hij (*sie würden*) *zerstochen*, zoodat hij ἐπάρθησαν, waaraan ook Beza in zijne 2 eerste uitgaven de voorkenr gaf, schijnt gelezen te hebben.

Duidelijker dan Luther heeft Calvijn zich over de kritiek uitgelaten, wat trouwens van zelf spreekt, daar hij meer dan zijn groote strijdgenoot zich met het letterkundige gedeelte der theologie heeft bezig gehouden. Over Jac. 4 : 2 was hij het geheel met Erasmus eens. Bij Hebr. 11 : 37 teekent hij aan: „Quod dicit „esse tentatos videtur esse superfluum, nec dubito quin similitudo „duarum vocum ἐπρίσθησαν et ἐπειράσθησαν in causa fuerit ut secunda, „male ab imperito quopiam lectore addita, paulatim obrepserit „in textum, sicuti etium Erasmus divinat." 2 Petr. 1 : 20 vertaalt hij: „privatae interpretationis", maar hij voegt er bij: „vel „proprii motus" en schrijft: „potest esse duplex verborum sensus, „si ἐπηλύσεως legas, ut quidam, quod est *impetus*. Tantum tamen „legi ἐπιλύσεως, quod interpretationem significat, cet."

Maar vooral moeten wij Beza noemen, na Erasmus den voornaamsten beoefenaar der kritiek in de 16e eeuw. [1]) Vele conjecturen kan men in zijne Annotationes aantreffen. Rom. 4 : 12 las hij ἀλλὰ καὶ στοιχοῦσι zonder τοῖς, eene gissing die alleszins juist is; 1 Cor. 2 : 4 begreep hij dat πειθοις uit πειθοῖ verbasterd was en las hij: ἐν πειθοῖ ἀνθ. σο. λόγ. 2 Petr. 1 : 5 hield hij κατ' αὐτὸ τοῦτο, niet καὶ αὐτὸ τοῦτο voor de ware lezing, enz. Wij hebben geene theoretische beschouwingen over kritiek van hem noodig, nu wij hem zulk een onbevooroordeelde kritiek zien voorstaan, en de enkele voorbeelden, die ik gaf, kunnen door ieder, die zijne aanteekeningen inziet, gemakkelijk vermeerderd worden.

In allen gevalle is de tot dusver geleverde schets voldoende om te bewijzen, dat eene strenge orthodoxie in het leerstuk van den Bijbel toch met zekere vrijheid in de behandeling van den

---

[1]) Zie over hem o. a. M. T. Laurman. Over Theodorus Beza's kritiek van het N. T. Godgeleerde Bijdragen 1840, p. 216 sqq.

tekst kan gepaard gaan. Beza kende trouwens nog geen editio recepta, en er bestond nog geen vertaling die bij de Protestanten een bepaald gezag verkregen had. Men zou zich echter zeer bedriegen, wanneer men meende, dat de kritiek dier mannen uit den hervormingstijd overeenkwam met die van onze dagen, dat Beza den tekst des N. Ts behandelde als dien van een profaan schrijver. Zijne kritische werkzaamheid betrof plaatsen van geen of gering dogmatisch belang; waar belangrijke leerstukken in het spel kwamen, sloeg hij een anderen toon aan. Als voorbeeld citeer ik zijne annotatio op 1 Tim. 3 : 16. Hij las in zijne codices θεός en schrijft: „Vix alius locus est, in quo omnia „redemptionis nostrae mysteria vel magnificentius vel plenius „explicentur, ut non mirum sit foede fuisse a Diabolo depravatum, „cui sane in hac parte (dicam enim libere quod res est) suam „operam imprudens quidem (sic enim arbitror) sed suam operam „tamen Erasmus commodavit." Erasmus gaf namelijk aan de lezing ὅ de voorkeur. „Audiamus ergo quid dicat. Mihi, inquit, subolet „Deum additum fuisse adversus haereticos Arianos. At mihi, „Bezae, non dubium est Dei nomen sublatum fuisse ab iis, qui „vel deitatem Christi vel utriusque unionem iam inde ab ipso „conceptionis momento factam negabant, quae tamen ipsorum „impudentia manifeste coargui potest ex iis quae sequuntur." Het is alsof wij Tertullianus hooren, die over Marcion zich beklaagt. Waar eene stemming heerscht als die, welke uit Beza's woorden ons tegenklinkt, is bezadigde, onafhankelijke kritiek buitengesloten.

Het laatste gedeelte der 16e en de 17e eeuw leveren eene lange reeks van schrijvers op, die den tekst des N. Ts door conjecturen trachtten te verbeteren, letterkundigen zoowel als godgeleerden, eene onderscheiding trouwens, die in die dagen niet zoo scherp was als tegenwoordig: de meeste letterkundigen hielden zich met het N. T. evenzeer bezig, als met de werken der klassieke schrijvers. Wij vinden daaronder Scaliger, het sieraad

der Leidsche hoogeschool, en den Franschen philoloog Casaubonus; Drusius (van den Driesche), hoogleeraar te Franeker, die met Marnix aan de vertaling des Bijbels arbeidde; Hugo de Groot; Erasmus Schmid, te Wittenberg, gest. 1637, wiens *Opus Sacrum* eene vertaling en verklaring des N. Ts bevat; Curcellaeus (Etienne de Courcelles), die in 1658 eene uitgave van het N. T. bezorgde, welke te Amsterdam verscheen; Jac. en Lud. Cappellus, gest. 1642 en 1658; D. Heinsius (*Exercitationes sacrae ad N. T. L. B.* 1639); de Engelsche geleerden Price (*Commentarii in varios Ni Ti libros, Lond. 1660*), Hammond die in 1653 aanteekeningen op het N. T. uitgaf, en Patricius Junius (Patrick Young) die den codex Alexandrinus onderzocht; Clericus (J. le Clerc, wiens philologischen arbeid Bentley zoo scherp kritizeerde), die het werk van Hammond vertaalde en met aanteekeningen voorzag (*N. T. ex editione vulgata, cum paraphrasi et annotationibus H. Hammondi ex angl. ling. in lat. translatum et animadversionibus illustratum. Amst. 1698*) en over de methode der critiek schreef in zijne *Ars Critica, Amst. 1697;* Homberg (*Parerga sacra seu interpr .... Ni Ti Ultraj. 1708*); L. Bos (*Exercitationes philologicae ad loca nonnulla Ni Foederis, Fran. 1700*). Vele anderen, die minder bekend zijn of slechts eene enkele maal eene conjectuur voorstelden, ga ik met stilzwijgen voorbij; ik mag echter niet nalaten in het voorbijgaan het oog te vestigen op de makers onzer Staten-vertaling. Valckenaer schrijft in het begin van zijn *Schediasma, specimen exhibens annot. critic.*, dat zij meer dan eens den griekschen tekst per conjecturam gewijzigd hebben, en haalt ten bewijze daarvan vele plaatsen aan. Het is mij echter niet duidelijk gebleken dat zij dit willens en wetens gedaan hebben; het kan zijn dat zij door den tekst van Erasmus en Beza in den waan zijn

[1]) De commentaren van Scaliger, Casaubonus, Drusius, H. de Groot zijn gedeeltelijk opgenomen in de bekende verzameling der Critici Sacri.

gebracht dat de door hen gevolgde tekst werkelijk op de getuigenis van handschriften berustte. De kantteekeningen geven Valckenaers onderstelling geen genoegzamen steun.

Hebr. 8 : 10 staat in alle codd. *διδοὺς νόμους*. Zij vertalen: „*ik zal myne wetten.... geven*" alsof er *διδοὺς δώσω* stond, zooals Piscator, Jerem. 31 : 33 vergelijkende, gegist had. Bij deze en eenige andere van den tekst afwijkende vertalingen teekenen zij niets aan.

Luc. 2 : 15 vertalen zij: *de herders*, en teekenen aan: Gr. *de menschen, de herders.* Dit is echter geen bewijs dat zij de woorden *οἱ ἄνθρωποι* voor onecht hielden, maar alleen eene vrije vertaling. Zoo kunnen zij Openb. 17 : 6, bij de vertaling *de moeder der hoererijen*, de vulgata gevolgd hebben.

Openb. 16 : 5 vertalen zij: *die is, en die was, en die zijn zal*, terwijl de codices niet *ἐσόμενος*, maar *ὅσιος* te lezen geven. Zij teekenen aan: *Andere lezen: de heilige.* Het kan zeer goed zijn dat zij uit de vertaling van Beza hebben opgemaakt dat *ἐσόμενος* in een codex voorkwam; immers moeten wij niet vergeten dat er in 't begin der 17e eeuw nog geen apparatus criticus bestond, waarin men alle variae lectiones kon vinden opgeteekend.

Als ik mij dus niet bedrieg, leveren noch deze plaatsen noch de reeds vroeger genoemde Jac. 4 : 2 het bewijs, dat de Statenvertalers het opnemen van conjecturen in den tekst geoorloofd hebben geacht.

Ten opzichte der andere geleerden, die ik opnoemde, moet ik opmerken dat de conjecturen die wij van hen bezitten niet beantwoorden aan de verwachting, die hunne namen op het eerste gezicht zouden kunnen opwekken. Scaliger heeft zich slechts

weinig op het gebied der kritiek van het N. T. bewogen; Casaubonus was, toen hij zijne aanteekeningen daarover neerschreef, — ik zeg dit op gezag van Valckenaer — nog jong; geen van de geleerden uit de 17e eeuw hadden goede codices tot hunne beschikking; vele hunner conjecturen zijn verbeteringen niet van het werk der afschrijvers, maar van dat der schrijvers zelven, of wel invallen zonder eenige waarde. Wat heeft men b. v. aan gissingen als de volgende:

Mt. 7 : 15 voor *ἐνδύμασι* : *ἐκδύμασι*, Price, bij Bowyer [1]).
„ 22 : 37 voor *διανοίᾳ* : *δυνάμει*, Drusius, Parallela sacra a. h. l.
Mc. 9 : 49 voor *ἁλισθήσεται* : *ἁλωθήσεται* of *ἀναλωθήσεται*, Patr. Junius, bij Bow.
Luc. 23 : 10 voor *εὐτόνως* : *ἐντόνως*, Camerarius en Schmid, bij id.
Joh. 19 : 14 voor *ἕκτη* : *τρίτη*, Casaubonus en anderen, bij id.
Hand. 2 : 13 voor *ὅτι κτέ.* : *τί ὅτι*, why are these drunk? Price, bij Wetstein, Prolegom. der 4to editie.
„ 3 : 12 voor *εὐσεβείᾳ* : *εὐσθενείᾳ*, Beza in Ann. a. h. l.
1 Cor. 11 : 10 voor *ἀγγέλους* : *ἀγελαίους*, Curcellaeus en J. Gothofred (diss. de Velandis mulieribus) of *διὰ ἀγγελίας*, Clericus bij Bow.

Door Mill's uitgave van het N. T., die in 1707 het licht zag, deed de tekstkritiek een goeden stap vooruit. De handschriften werden beter onderzocht en gerangschikt, de waarde der variae lectiones beter bepaald. Toch bleven de geleerden overtuigd dat de overeenstemming van vele handschriften nog geen onwrikbaar vasten grondslag bood, dat het mogelijk was dat eene lezing in al hunne handschriften bedorven was, m. a. w. dat kritische conjecturen onvermijdelijk waren. Mill zelf maakte er verscheidene,

---

[1]) Den volledigen titel van zijn werk en die van verscheidene andere, welke ik verkort, geef ik op aan het einde mijner verhandeling.

die hij in zijne aanteekeningen opgaf, en zelfs Bengel, dien niemand van geringschatting van den letterlijken inhoud des Bijbels verdenken zal, schroomde niet er eenige voor te stellen. Hoe Wetstein er over dacht, zullen wij straks zien. In zijne editie (1753) gaf hij de voornaamste conjecturen van verschillende geleerden aan den voet der bladzijden op.

Maar reeds geruimen tijd voordat Wetstein zijn N. T. uitgaf, had een ander zich met het onderzoek van den tekst beziggehouden, over wien ik uitvoeriger schrijven moet, Richard Bentley.

Toen Mill over zijn werk hevig werd aangevallen en, wellicht welmeenende, zeker bekrompene beoordeelaars zijn arbeid een ongeluk voor de christelijke kerk achtten, vatte Bentley de pen op om zoowel de zoodanigen, als hen die in het groote aantal varianten een wapen tegen de christelijke leer zochten, met kracht te kastijden. In een brief aan Dr. Francis Hare (1713) verdedigde hij, onder het pseudoniem Philaleutherus Lipsiensis, Mill's onderneming, en van dien tijd af wijdde hij zich meer opzettelijk aan de studie van het Nieuwe Testament. Toch vatte hij eerst in 1716 het plan op om eene nieuwe uitgave voorte-bereiden, daartoe overgehaald door Wetstein (zie diens Proleg. fol. p. 153). Hij hoopte daarmede der Christenheid een dienst te doen, en een werk na te laten, zooals hij aan den aartsbisschop van Canterbury, Wake, schreef, „as a κειμήλιον to posterity „against atheists and infidels". Hoe hij over conjecturen dacht, kunnen wij, doch slechts gedeeltelijk, opmaken uit de Proposals for printing (a new edition) 1720, ook opgenomen in Tischendorfs Prolegomena. „The author", schrijft hij onder n° V „is „very sensible that in the sacred writings there is no place for „conjectures or emendations. Diligence and fidelity with some „judgment and experience are the characters here requisite. He „declares therefore that he does not alter one letter in the text „without the authorities subjoined in the notes."

Hij die daaruit afleidde dat Bentley het maken van conjecturen op het N. T. afkeurde, zou zich bedriegen. Hoe toch ware daarmede het feit overeentebrengen, dat hij eene aanmerkelijke lijst van conjecturen heeft nagelaten? Zouden zij tot een vroeger tijdperk van zijn letterkundig leven behooren, en hij naderhand van meening veranderd zijn? Geenszins. Hij maakte zijne gissingen, zonder een woord terugtetrekken van hetgeen hij in zijne Proposals had uitgesproken. Wat hij afkeurde was alleen dat zij *in den tekst* zouden opgenomen worden. Ellis, de uitgever van Bentley's annotaties, wien ik verscheidene der bovengemelde bijzonderheden dank, meent — en die meening is waarschijnlijk — dat hij haar eene plaats in zijne Prolegomena zou gegeven hebben. Hij heeft dit echter niet gedaan, want zijne onderneming leed schipbreuk. Wetstein verhaalt dat Bentley zijn plan opgaf omdat de Engelsche regeering weigerde het noodige papier, dat uit het buitenland komen moest, vrij te stellen van inkomende rechten, maar Ellis zoekt de oorzaak terecht in de vele onaangenaamheden, die de groote geleerde ondervinden moest door den tegenstand zijner bekrompene landgenooten, Middleton en anderen. Bentley stierf in 1742, en 11 jaar later schreef Wetstein „Utinam nobis contingat esse tam felicibus ut editio„nem Bentleii, thesaurum desideratissimum, e tenebris in lucem „productam conspiciamus". Maar zijn wensch werd niet vervuld. Sommige gissingen had Bentley reeds in zijne andere werken medegedeeld, maar zijne adversaria, sedert 1786 het eigendom van het Trinity College te Cambridge, bleven liggen tot 1862, toen Ellis een gedeelte, o. a. eene volledige lijst van conjecturen, uitgaf [1]). En is Bentley in die gissingen niet zoo gelukkig geweest als in die op de werken der Klassieken, waardoor hij zich een

---

[1]) Bentleii Critica sacra. Notes on the Greek and Latin text of the N. T., extracted from the Bentley Mss in Trinity College library...... edited by A. A. Ellis. M. A. Cambridge 1862.

onsterfelijken roem heeft verworven — hij kende ook de beste handschriften slechts gebrekkig — toch verdienen zij alleszins onze aandacht. Zoo heeft hij o. a. gewezen op de interpolatie in Gal. 4 : 25.

Wij moeten hier eenige oogenblikken rusten en op het werk der schrijvers, die ik op de vorige bladzijden genoemd heb, terugzien. Wanneer wij die schaar van geleerden voor onze verbeelding zien voorbijgaan, rijst de vraag bij ons op of eene kritiek, als door hen werd beoefend, geen fellen tegenstand uitlokte? Indien wij hier onder kritiek conjecturaal-kritiek verstaan, moet het antwoord ontkennend luiden. Reeds leerden wij Beza kennen als een schrijver, die een vrij groot aantal conjecturen in het licht gaf, en op de hierboven gegevene lijst zou ik, had ik allen willen opnoemen, b. v. ook Gomarus hebben moeten brengen. Eene door hem voorgestelde (bij Bowyer vermelde) conjectuur op Openb. 7 : 6, waar hij *Δάν* voor *Μανασσῆ* lezen wil, moet wel dienen om den gewijden schrijver voor eene onnauwkeurigheid te vrijwaren, maar is toch eene conjectuur, en wel eene hoogst lichtvaardige.

De rechtzinnige geleerden — de onrechtzinnige a fortiori — hadden daartegen geen principiëel bezwaar. Zij waren te vast van hunne dogmata overtuigd om daarvoor te vreezen; zij vonden hunne vesting sterk genoeg om niet angstig te worden wanneer iemand eenige planten, die hij onkruid achtte, uit de buitenwerken rukte. De conjecturen die gemaakt werden betroffen meestal plaatsen van minder belang, en de meesten zouden zich vrij wat meer geërgerd hebben wanneer iemand, op gezag van nieuwgevonden codices, een gewichtigen tekst had gewijzigd, dan nu hij ex conjectura, in een vers dat niet tot de bewijsplaatsen behoorde, verandering voorstelde.

Zelfs dan, wanneer men over zulke voorgestelde veranderingen een veroordeelend vonnis uitsprak, was dat — Valckenaer leert

het ons in zijne straks te noemen oratie — meer, omdat zij van personen afkomstig waren wier rechtzinnigheid verdacht was, dan omdat men het gevaar inzag dat in het door hen toegepaste beginsel school.

Hiermede is echter niet gezegd dat in dien vroegeren tijd *niemand* iets tegen dat beginsel in het midden had te brengen. Om dit duidelijk te maken, beschrijf ik den strijd dien de uitgave des N. Ts van de Courcelles uitlokte. Deze geleerde, wien het aan de noodige nauwkeurigheid ontbrak maar die meer dan de meeste zijner tijdgenooten vrij was van dogmatische vooroordeelen, nam onder de variae lectiones ook conjecturen op. In zijne praefatio — ik gebruik de editie van 1735 [1]) — p. 92, schrijft hij.... „intermiscui nonnullas Henrici „Stephani aliorumque emendationes ex conjectura, quas puto non „fore ingratas illis qui in obscuriorum scripturae locorum sensum „accuratius inquirere delectantur. Quamvis enim eiusmodi cor„rectiones auctoritate cedant iis quae veterum testimonio fulciun„tur, quaedam tamen se tanta probabilitate commendant ut absque „veritatis injuria sperni non posse videantur".

Daar hij bovendien, om ruimte te sparen, de codices waaruit hij de variae lectiones geput had niet opgaf, kon hij de berisping van twee Duitsche geleerden niet ontgaan. Joh. Saubert, die in 1672 *Variae lectiones textus graeci evang. Matth.* te Helmstadt uitgaf, schreef, p. 35 (door Wetstein aangehaald) „huiusmodi merae conjecturae ab omni antiquitatis suffragio de„sertae in sacrum codicem nullo admittendae modo; nisi hetero„doxis quibusque campum velimus aperire grassandi pro lubitu „et scripturam velut sutor corium tractandi".

---

[1]) *Ἡ καινὴ διαθήκη*. Nov. Test. post priores Stephani, Curcellaei tum et doctorum Oxoniensium labores.... edit. altera Amst. ap. J. Wetstein et G. Smith, 1735. De eerste druk kwam 1711 uit. De oorspronkelijke uitgave van Curcellaeus, zooals ik hierboven opgaf, was van 1658.

De tweede die tegen de handelwijze van Curcellaeus opkwam was een schrijver die zich G. D. T. M. D. teekende, d. i. Gerardus de Trajecto Mosae Doctor, wiens eigenlijke naam was Gerard van Maestricht, Syndicus reipublicae Bremensis. Deze gaf in 1711 *Canones critici*, *secundum quos variantes lectiones Ni Ti examinandae et de iis judicandum*, welke in de zoo even genoemde ed. van 1735 onder de prolegomena te vinden zijn. Zijn 13en canon verklarende, schrijft hij, Prol. p. 69, : ...... „peccat Curcel- „laeus ...... imo fatetur se ...... quod minime in tam sacro „codice indulgendum, ex ingenio et conjectura profectas (nl. „variationes) inseruisse“. Wat hij Curcellaeus het meest euvel duidt is dat deze die „ex-conjecturis lectiones in finem paginae „rejecit, nulla facta mentione libri aut codicis ex quo hausit, „num ex manuscripto vel excuso, num lectio ex conjectura „adsumta“ (ib. p. 43). Zulk eene slordigheid mocht hij met alle recht laken, maar hij ging verder en keurde het maken van conjecturen op het N. T. geheel en al af. „Apposite“, schrijft hij, ib. p. 58, „J. Guillielmus, *Plautin. quaest.* p. 118, „„Ego „„vero““ ait „„sic censeo in editione auctorum summa religione „„cavendum ne supponatur antiquae et receptae lectioni commen- „„titia et nostra““ Quodsi hoc in profanis tanta religione caven- „dum, quanto magis in libris sacris? in quibus, ut supra ex „Sauberto adsertum, ex ingenio non admittenda emendatio (hij „bedoelt hier blijkbaar het *maken* van conjecturen, niet het „opnemen daarvan in den tekst of in de aanteekeningen); id „quod in summo critico Tanaquillo Fabro omnes carpunt qui „ejus epistolas legerunt“ [1]). Wanneer wij deze verklaring lezen,

[1]) Tanaquil Faber was een Fransch geleerde te Saumur, die Epistolae uitgaf met opmerkingen over gewijde en ongewijde schriften. Ik heb eene uitgave van 1574 gebruikt; de praefatio voor den 1en druk is van 1558. Hij was een scherpzinnig man en sprak reeds de stelling uit dat het bekende testimonium Fl. Josephi over Christus onecht was, tom. I ep. 43. In verschei-

kunnen wij begrijpen dat G. van Maestricht zich met de handelwijze van de Courcelles niet kon vereenigen, den eerste die conjecturen uit de commentaren in de noten op den tekst overbracht. Ik laat zijne verdediging over aan J. J. Wetstein, omdat wij daardoor tevens de gelegenheid hebben diens opinie te leeren kennen: „Si enim Maestrichtius, zoo lezen wij in zijne Proleg. „p. 177, ipsam Curcellaei editionem accuratius inspexisset, depre„hendisset, illum quoties conjecturam proponit diserte praefari, „ita H. Stephanum, J. Casaubonum, D. Heinsium vel alios v.v. „d.d. conjecisse, porro illas lectiones ex conjectura, in universum „circiter quadraginta, non in fine paginae sive ad marginem „textus exhibuisse, sed ad calcem libri in appendicem rejecisse" (een verschil dat, geloof ik, hieruit voortspruit dat Wetstein op den 1en, Maestricht op den 2en druk het oog heeft); „denique Sau„bertum scripsisse contra eos qui conjecturas suas in textum „sacrum recipiendas et in locum extrusae lectionis veteris sub„stituendas esse contendunt, aut qui emendationem ex conjectura „factam calculo suo approbant, quorum neutrum Curcellaeus fecit. „Sive autem haec, sive alia Sauberto mens fuerit, cum tamen „certum sit, plerosque interpretes Ni Ti emendatione ex conjec„tura proposuisse, cur vitio vertetur Curcellaeo quod illas con„jecturas adnotavit? imo annon accurati collectoris officio male „fuisset defunctus, si id neglexisset?"

Tot zoover de beschrijving van dezen woordenstrijd. De reden dat er in de 17e en 18e eeuw niet vaker en heviger over het recht der conjecturaal-kritiek gestreden werd, was hoofdzakelijk dat die kwestie beheerscht werd door eene andere, welke ons geen

---

dene brieven stelde hij emendaties op het N. T. voor, zie t. II, ep. 14, 16 enz., maar deze zijn inderdaad willekeurig te noemen, ofschoon niet willekeuriger dan die van sommige latere schrijvers, niet willekeuriger dan de gedwongene verklaringen van vele exegeten die conjecturen ongeoorloofd achten.

kwestie meer toeschijnt, nl. in hoeverre variae lectiones in de edities des N. Ts mochten worden opgenomen. Sinds de dagen van Erasmus en Beza was er vrij wat op het gebied der tekstkritiek gebeurd. Had de eerste slechts een vijftal handschriften gekend toen hij zijne eerste uitgave bezorgde, in het begin der 17e eeuw had men er meer dan 100, en jaar op jaar leerde men nieuwe kennen. Oude vertalingen werden onderzocht, de schriften der kerkvaders geraadpleegd; het aantal varianten steeg tot duizenden. In Mill's dagen bedroeg het 30.000, een getal dat zich dan eerst laat verklaren, wanneer men in aanmerking neemt dat lezingen als ὑμεῖν megerekend werden. Het kon wel niet anders of velen moesten daardoor ongerust worden, vooral omdat Roomsch-Katholieken daarop wezen om het onvoldoende van het schriftgezag te doen uitkomen, en anderen daarin een bewijs vonden tegen de waarheid der Christelijke kerkleer [1]). De leden der gemeenten vroegen op nieuw, de een met bezorgdheid, de ander met verontwaardiging „of men dan het evangelie wilde verbeteren", of de Bijbel dan niet goed was, en waartoe die omhaal van geleerdheid diende die zich in de verzameling van onnoodige varianten openbaarde; en de groote meerderheid der theologen vond het gemakkelijk de oogen te sluiten. Reeds Curcellaeus gewaagde in zijne praefatie (ed. 1735 p. 89) van sommigen „qui afferunt id (het opgeven van varianten) „esse noxium utpote quod suspicionem ingerere potest scripturam „novi Foederis ita esse corruptam ut tutum non sit illi fidem „adhibere", en de praefatio van de Oxfordsche editie van 1675 begint aldus: „Dici vix potest" (de lezer herinnere zich wat Seb. Munster van de tegenstanders van Erasmus schreef, en zie hoe weinig de menschen veranderd waren) „dici vix potest quantas

---

[1]) Bentley to the archbishop of Canterbury, 1716. Ellis Bentleii c. s. p. XII. Hij had het oog op een Discourse on Freethinking van Collins, ook door Valckenaer in zijne oratie genoemd.

„tragoedias excitaverint hoc praesertim seculo scriptores nonnulli „perperam eruditi, et partium studiis in transversum acti, de „variantibus Sacrae Scripturae lectionibus. Nimirum criminantur „illis deberi quod nihil certi aut sinceri in Bibliis supersit."

De Utrechtsche hoogleeraar J. Leusden, die in 1675 zijn N. T. uitgaf, beweerde, *Philolog. Hebr. Graec. Diss.* VI § 13, p. 46 sqq., dat geene variant de voorkeur boven de lezing der editio recepta verdiende, waaruit volgde dat het der moeite niet waard was ze op te geven, eene opinie die ons niet verwondert in een man die de woorden des N. Ts telde. Ger. v. Maestricht onderzocht in zijne canones wat eigenlijk eene varia lectio genoemd mocht worden, en kwam na eene vrij onlogische redeneering, die ik hier niet kan uiteenzetten, tot de gevolgtrekking dat het aantal variae lectiones eigenlijk al zeer gering was. Whitby deed hetzelfde in zijn *Examen variarum lect. J. Millii*, *Lond. 1710*, en verweet Mill, niet dat hij conjecturen had opgegeven, maar dat hij „lectionum varietatem magno cumulo augens..... „hostibus religionis nostrae nova cumulavit arma" (zie: partitio operis Whitbyani, Proleg. der reeds genoemde editie des N. Ts van 1735, p. 104). Bentley's onderneming leed schipbreuk, niet in de eerste plaats omdat hij gewaagd had conjecturen te maken [1]) — want men wist dat hij èr bij de vaststelling van den tekst geen gebruik van wilde maken — maar omdat hij op gezag van betere codices, dan men tot dusver gebruikt had, den tekst wilde wijzigen. J. J. Wetstein durfde in den tekst van zijn N. T. de goede lezingen uit goede codices slechts in zeer geringe mate opnemen en werd wegens de opgave en de keus zijner

---

[1]) Dat men echter ook zijne conjecturen wantrouwde, leert ons C. M. Pfaff, *de genuinis N. T. lectionibus indagandis*, 1709: „Optandum foret ut vir iste „doctissimus ad interpretationem librorum Ni Ti ex amplissimo, quem pos„sidet, eruditionis suae thesauro quaedam conferret. Sed haec est temporis „huius infelicitas, quae non patitur, viros doctissimos et artis criticae peri„tissimos animadversiones suas in lucem protrudere."

variae lectiones door de Bazelsche theologen veroordeeld, wier declaratio met de bede eindigt, dat het God mocht behagen „Wetstenium ad seriam resipiscentiam reducere" [1]). Toch kon hij zonder al te groote ergernis te wekken, verscheidene conjecturen van geleerden aan den voet der pag. onder de varianten opgeven. Immers voelde men dat er geen gevaar bestond dat *deze* in den tekst zouden worden opgenomen.

3.

Maar wij moeten die verzekering binnen zekere grenzen beperken en niet voor de geheele 18e eeuw laten gelden. Reeds begon de stroom zich een weinig te verleggen. Dat het dwaas was aan de editio recepta gezag toe te kennen, de variae lectiones zooveel mogelijk te keeren en daardoor den besten codices het stilzwijgen op te leggen, zagen de verstandige theologen en literatoren in. Maar daardoor juist trad de kwestie een ander stadium in, en drong de vraag zich meer op den voorgrond: of naast die oude getuigenissen ook gissingen van lateren eene plaats mochten vinden. De eerste die haar opzettelijk ter sprake bracht was Ludovicus Casparus Valckenaer.

Ik moet de denkwijze van dezen geleerde met eenige uitvoerigheid bespreken, omdat men zich, over het algemeen, daarvan geheel verkeerde voorstellingen heeft gemaakt. Met voorliefde hebben zij, die niet met conjecturen ingenomen zijn of deze met een vijandig oog bezien, Valckenaers oratie aangehaald, om te bewijzen dat zelfs een groot philoloog in hunne meening deelde. De titel zijner oratie scheen in hun voordeel te pleiten, en verder dan dien titel schijnen de meesten niet gekomen te zijn.

---

[1]) Bibliotheca historico-politico-theologica. (Bibliotheca Hagana) t. III p. 1 sqq.

E. Reuss (van wien men natuurlijk ook niet verwachten kan noch mag dat hij alle boeken gelezen heeft, die hij in zijn bibliographisch werk citeert) noemt in zijne *Geschichte der H. S. Neuen Testaments*, § 398, twee redevoeringen van Valckenaer op:

L. C. V. *de sacra N. F. critice a literatoribus non exercenda, Franeq. 1745.*

id. *de critica emendatrice in s. s. N. T. libr. non adhibenda, ibid. eod.*

H. E. F. Guericke schrijft in zijne *Gesammtgeschichte des N. Ts, Lps. 1854, p. 665*, dat conjecturen zoo goed als nooit noodig zijn en beroept zich op:

L. C. Valckenaer, *de critica emendatrice in N. F. non adhibenda, Franeq. 1745.*

Wie deze twee laatste titels of liever den titel van die tweede oratie ziet, zal daaruit besluiten dat Valckenaer de conjecturaalkritiek wel op ongewijde schrijvers maar niet op het N. T. toegepast wilde zien. En hij zoude daarin gelijk hebben, *indien die oratie bestond.*

Maar zij heeft geen ander bestaan dan in de verbeelding. Hare geschiedenis levert een schitterend voorbeeld op van corruptie van woorden, niet in een handschrift door onkundige librarii geschreven, maar in een gedrukt werk door geleerden vervaardigd; van woorden, waaromtrent men niet in het onzekere behoefde te verkeeren, maar die ieder oogenblik met de oorspronkelijke konden vergeleken worden.

Reeds terstond toen ik die tweede oratie bij Reuss zag vermeld, verwonderde ik mij dat Valckenaer in één jaar twee dergelijke oraties zou gehouden hebben, en bovendien kon ik dien titel niet met Valckenaers bekende zienswijze overeenbrengen. Toen ik er naar zocht, vond ik bij geen schrijver een enkel spoor van die redevoering, en mijn twijfel werd zekerheid toen ik bespeurde dat de eerste en eenige oratie voor de tweede maal, in 1784, te Leiden was uitgegeven met eenigszins gewijzigden

titel. De eerste is door Reuss goed opgegeven, behalve dat achter literatoribus: *quos vocant* staat; de gewijzigde luidt:

de critica emendatrice in libris sacris Novi Foederis a literatoribus quos vocant, non adhibenda.

Alles, men ziet het, komt hier aan op de bijvoeging of weglating van *a literatoribus*. Nu wij weten dat die woorden wel degelijk bij den titel behooren, krijgt de geheele oratie een ander aanzien. Wij willen haar opslaan en Valckenaers meening uit de bron zelve putten.

Zijne bedoeling kunnen wij in korte woorden weergeven. Wij vinden haar in den titel, wanneer wij op dat uitgevallene *a literatoribus* zoo sterk mogelijk drukken. Alleen van literatoren, die geen theologen zijn, zegt hij, 1e druk, p. 10: „illis omnibus „a Libris sacris, non privatim sed scriptis editis publice explicandis, et inprimis a contextu, quem vocant, Novi Foederis „corrigendo discedendum esse contendo". En waarop grondt hij die bewering? Acht hij de kritiek voor het N. T. niet zoo noodig? Gij leest het antwoord p. 11. „Quod vetustis scriptoribus „ceteris accidit quodque per rei naturam fieri non poterat aliter, „evenit etiam sacratissimis Libris, qui N. F. conficiunt........ „Aeque ac ceteri libri, et hi in malas incidere correctorum „manus..... Aeque ac ceteri libri, et hi describentium erroribus expositi patuerunt." Zijn grond is dat de literatoren, die zich met de kritiek des N. Ts hebben bezig gehouden, daarvoor geen dank hebben geoogst maar veel vijandschap, dat de meerderheid der theologen toch niet naar hen luistert, dat het dus beter is dat zij zich terugtrekken, en de theologen er zelven toe moeten gebracht worden de hand aan den ploeg te slaan. Meent men wellicht dat het woord kritiek nog niet per se conjecturaalkritiek in zich sluit, men leze dan p. 31: „Si qui ulceri inveterato, qualia in his libris nonnulla reperiri, a se solo persananda, ingenita animi magnitudine commotus adseverabat ceteris „istius aevi hominibus divinior Scaliger; si qui, inquam, ulceri

„inveterato novis remediis subveniendum esse crediderint, periculosam medicinam facere aggressi; undique velut ad monstrum „aliquod expiandum concurritur, et hominum, qui quidem ista„rum rerum sunt inscientes, patulis hominum animis hae voces „insinuantur: res omnium consensu creditas petulanter in dubium „vocari! integritatem Librorum Sacrorum violari! ipsa religionis „fundamenta attentari!"

Eene zonderlinge taal inderdaad, wanneer deze redevoering dienen moest om te bewijzen dat conjecturen op het N. T. ongeoorloofd zijn!

Neen, Valckenaer was verontwaardigd over de wijze waarop de ernstige kritiek van wetenschappelijke mannen door degenen die er het meeste belang bij hadden werd ontvangen, en wilde, als een andere Achilles, zich in zijne tent terugtrekken. De godgeleerden van zijn tijd, die deze kritiek eene gevaarlijke, althans nuttelooze bezigheid achtten, spaarde hij niet. Van velen hunner zegt hij „hi dum sentiunt se ab ista dote, quae criticum perficit „remotos; ac nullo labore, si desit ingenitum illud acumen, „istam se posse artem adsequi, illuc facile delabuntur ut Criti„cos tamquam literarum venatores superbe despiciant" en p. 41: „Tametsi gravis haec sit ac deploranda calamitas, multo tamen „Criticis accidit calamitosius quod eorum nonnulli, qui vulgo Phi„lologi Sacri salutantur et Critici, priorum conjecturas, quibus „scriptis Novi Foederis manu salutifera opitulari voluerunt, quo„cunque tandem animo, omnes spreverint, ac plerasque contu„meliose repudiaverint." Wij houden deze verklaring in onze gedachten en lezen verder. Krachtig en ondubbelzinnig zijn de woorden waarmede hij het werk beschrijft van een Beza, Grotius, Mill, en dat van diens tegenstanders J. Chr. Wolf en D. Whitby, „qui in libelli cuiusdam fronte splendidum hoc mendacium septua„genarius senex deponere non erubuit: Lectionem textus hodierni „(d. i. der recepta) in omnibus defendi posse".

En den aan de literatoren gegeven raad dringt hij nogmaals

aan met de woorden: „Qui se Theologiae sacraverunt adolescen-„tes........... ex omnibus unum inprimis Wolfium [1]) sibi „ducem deligere. Hi ubi laeti perceperunt, Doctum Philologum, „de recepta editionum vulgatarum lectione emaculanda nuspiam „sollicitum, aliorum hoc in genere molimina strenue oppugnavisse, „in opinione iam olim concepta roborati, et Wolfii praesidio feroces, „Criticos sacrarum scripturarum esse temeratores rauca voce cla-„mitant."

Eenige volgende bladzijden wijdt Valckenaer aan de waarschuwing tegen overijlde conjecturen. Natuurlijk! want dezulke zijn voor de kritiek veel schadelijker dan het vooroordeel, dat van geen conjecturen weten wil. Maar hierover behoef ik hier niet uit te weiden. Het aangevoerde zal volstaan, vertrouw ik, om de voorstelling, die menigeen zich van de hier besproken oratie gevormd heeft, als dwaling te kenmerken, en te doen inzien dat men den titel dien zij draagt niet langer als wapen tegen de conjecturaal-kritiek mag gebruiken. Immers zou het verkeerd wezen het zwaartepunt van zijne redeneering in één woord te zoeken dat hij tot verzachting aan zijne kastijding toevoegt. Na de bovengenoemde waarschuwing tegen de literatoren die lichtvaardige gissingen voor den dag brengen, herhaalt hij zijn vroeger gegeven raad, „inprimis quum in sacris N. F. libris, „quibus nulli ex ista antiquitate correctiores ad nos devenerunt, „quae supersunt codicibus antiquiora vitia, ea sint et perpauca, „et ab aliis felicius aliquando persananda". *Perpauca* noemt hij die vitia; maar dit woord is zeer rekbaar. Perpauca kan ik ze

---

[1]) Dat deze zich meer door zijn ijver om de recepta te verdedigen dan door kennis van het Grieksch onderscheidde blijkt o. a. uit zijne aanteekening op Hebr. 11 : 4 in zijne *Curae Philologicae*. Terwijl de goede codices λαλεῖ hadden, verdedigde hij λαλεῖται en beweerde dat dit een verbum medium was, dus λαλεῖται = λαλεῖ. Op zulk eene wijze laat zich voorzeker zeer veel, zelfs onzin, verdedigen!

noemen, wanneer er in ieder Bijbelboek maar twee voorkomen, en toch klimt dan hun aantal tot een vijftigtal. Dat er werkelijk b.v. niet meer dan 5 of 6 zulke fouten in den tekst zouden schuilen, kon Valckenaer onmogelijk bedoelen. Zulk een denkbeeld is niet overeentebrengen met het uitvoerig en nadrukkelijk betoog waarop ik zooeven de aandacht vestigde; het zou zijne geheele oratie tot onzin, tot een vechten tegen eene schaduw maken. Dat éene adjectief kan al de voorafgaande bladzijden niet uitwisschen en is in werkelijkheid niets dan eene pleister op de wonde, een woord dat aan het slot zijner rede cum grano salis moet worden opgevat.

Het is ons ook niet om een enkel misschien al te toegevend woord, niet eens om eene oratie, maar om den geheelen arbeid van Valckenaer te doen De noodzakelijkheid der conjecturen spreekt hij ook elders [1]) uit; in zijn *Annotationes criticae* en zijne door Wassenbergh uitgegevene Scholae vinden wij er een vrij groot aantal, hetzij door hem goedgekeurd, hetzij door hem zelven gemaakt; en, wanneer wij in het oog houden dat zulke gissingen in veler oog verdacht waren en de invloed der kerkelijken in zijne dagen niet gering was, verwonderen wij ons niet langer over dat „perpauca vitia" maar veeleer over de kracht, waarmede hij voor het recht der wetenschap opkwam. Men zij dus voorzichtig — dit leeren wij uit de vergissing van Reuss, Guericke en misschien nog anderen — in het aanhalen van geschriften, en beroepe zich voortaan niet meer op Valckenaer, wanneer men conjecturen op het N. T. voor onnoodig wil verklaren.

Sedert dien tijd — het midden der 18e eeuw — werd de vraag, of conjecturen op het N. T. geoorloofd en noodzakelijk zijn, herhaalde malen gesteld en beantwoord. Vroeger — wij zagen

[1]) Schediasma, specimen exhibens annotationum criticarum. Opusc. 1809 t. II p. 306.

het — was zij samengegroeid, was zij nog één met die andere, of variae lectiones in aanmerking mochten en moesten genomen worden, maar de daaruit ontbrande strijd was gestreden. Zij, wien het alleen om het behoud van het bestaande te doen was, hadden hunne stelling moeten opgeven en trokken zich terug in eene andere, waarvan het belang vroeger niet was gevoeld.

De meeste schrijvers beantwoordden de genoemde vraag in den geest van Valckenaer. J. A. Ernesti schrijft in zijne bekende *Institutio interpretis N. T., ed. 3, Lips 1775* (de eerste uitgaaf verscheen in 1761), p. 211 sqq: „Nec solum ea *κρίσις* tolerata et „usurpata est quae libros e libris emendat sed etiam conjectura„lis, quae ingenii et doctrinae inprimisque analogiae ope nititur“; en laat daarna de aanwijzing volgen op welke wijze die kritiek moet worden geoefend.

Niet anders was de meening van I. C. F. Schulz, die de straks te noemen verzameling van Bowyer in het Duitsch vertaalde onder den titel: *Konjekturen ueber das N. T., uebersetzt und ..... bereichert. Leipz. 1774.* In de inleiding, p. VI lezen wij: „eine sehr geringe Kenntniss der Sache würde derjenige „verrathen der sich einbilden wollte das kritische Vermuthungen „beim N. T., jetzt nach den grossen Variantensammlungen aus „Handschriften .... eine ganz unnütze Sache wären“. Hij waarschuwde tevens, en dat was in zijne dagen hoog noodig, tegen lichtvaardig verwerpen van den tekst der codices en beroept zich op een geschrift van Röder, *de ratione conjecturarum secundum leges probabilitatis in exegesi sacra*, dat ik echter niet in handen heb kunnen krijgen.

Het zou tot niets dienen eene lijst te geven van alle mogelijke personen die zich over de vraag, waarmede wij ons bezighouden, hebben uitgelaten. Ik laat daarom b.v. eene oratie van Segaar rusten en sta een oogenblik stil bij een werk van Jod. Heringa, omdat dit, eene bekroonde prijsverhandeling, een weinig meer als maatstaf van den geest des tijds gelden kan. Hij schreef in

1789 een *Vertoog over het vereischt gebruik en hedendaagsch misbruik der kritiek in de behandeling der Heilige Schriften*, te vinden onder de werken van het Haagsch Genootschap, en wijdde eene paragraaf aan de vraag of conjecturen geoorloofd zijn. Hij was van oordeel dat er wel kleine misslagen in de eerste en tweede afschriften konden zijn ingeslopen (vele schrijvers, die de conjecturaal-kritiek verdedigen, laten, evenals hij, niet na uitdrukkelijk te verklaren dat die misslagen maar klein zijn geweest en de grondslagen der leer niet raken) en komt tot de gevolgtrekking, p. 211. „Men diende dus mijns erachtens aan „geleerde en in dit werk geoefende mannen van onzen tijd niet „kwalijk te nemen dat zij gissingen aangaande eene door getui-„genissen nog niet bevestigde lezing voorstellen, evenmin als „men het aan schriftverklaarders kwalijk neemt, dat zij aan „woorden en uitdrukkingen der H. S. bij gissing eene beteekenis „geven die niet als zeker bewezen kan worden." Hij wilde die echter niet in den tekst zelven opgenomen maar in commentaren of op den rand aangeteekend zien, 't geen een zeer redelijke eisch mag heeten.

In die beschouwing deelen verreweg de meeste geleerden van dien tijd. Verklaarde tegenstanders der conjecturaal-kritiek ontmoet men niet, of het moesten twee geleerden zijn wier namen ik bij E. Reuss in zijne *Geschichte der H. S. des N. T.* § 398 vindt opgegeven. M. Weber schreef: *de intempestiva lectionis emendandae cura*, Lips. 1783, en P. J. S. Vogel: *de conjecturae usu in crisi N. T.*, Altd. 1795. Het is mij echter niet mogen gelukken die geschriften onder de oogen te krijgen, en de theologische tijdschriften van dien tijd vermelden wel den titel, maar den inhoud niet. Deze schade is echter, naar ik vermoed, niet zeer groot, daar wij de stem mogen vernemen van mannen, wier oordeel meer gewicht in de schaal legt.

Ik zeide zooeven dat de 18e eeuw weinig of geen verklaarde tegenstanders van conjecturen op het N. T. opleverde. Toch

begon tegen het laatst dier eeuw het oordeel zich in zoover te wijzigen dat men wat nauwlettender op het gehalte dier gissingen acht gaf. 't Geen wel noodig was. Immers waren er in de 18e eeuw evenals in de 17e, die schenen te meenen dat zij door de veelheid hunner gissingen genade zouden vinden in de oogen der critici, en die verzuimden, wat het begin van hun arbeid had moeten zijn, de codices nauwgezet te bestudeeren.

Dit verklaart de uitspraak van den man die beter dan een zijner tijdgenooten die codices kende, van Griesbach. Wij lezen in de Prolegomena, p. LV van zijne 2e uitgave des N. Ts 1796: „conjecturam etiam, quibus textum mendosum hic ibi emendari „posse autumarunt critici, quaedam saltem specimina dedi, ne „in hoc quoque criseos genere ingenii judiciique virium exercen-„darum occasio tironibus deesset. Cum vero conjecturae in N. T. „pleraeque solis auctoribus suis placuerint, paucas tantum, exempli „causa attuli". Men ziet, zijn oordeel is niet gunstig. Laten wij echter niet uit het oog verliezen dat hij over de resultaten spreekt, niet over het principe, dat hij vele conjecturen afkeurde, niet de conjecturaal-kritiek.

Hij is dan ook geenszins gelijk aan sommige critici van onze eeuw, die, ja, toegeven dat deze kritiek in beginsel niet geheel te verwerpen is omdat zij het tegendeel niet durven volhouden, maar na die betuiging haar terstond den rug toekeeren en doen alsof zij niet bestond. Griesbach deed wat zij zeker niet zouden doen, hij nam evenals zijn voorganger Wetstein onder de variae lectiones conjecturen op, en niet in zulk een gering aantal als zijne Prolegomena zouden doen vermoeden. Slaan wij b.v. den 1n brief aan de Corinthiërs op, dan vinden wij er 1 : 12, 2 : 4. 9, 4 : 6, 6 : 13, 7 : 36, 9 : 12. 27, 11 : 10*, 14 : 7, 15 : 29. 32, en voegen wij al de door hem opgegevene te zamen, dan vormen zij een aanmerkelijk getal. Daarenboven stelde hij zelf onder den tekst verscheidene verbeteringen voor, zooals Mc. 1 : 27, 1 Cor. 9 : 10 en elders.

Een dergelijk standpunt nam I. G. Eichhorn in, de bekende schrijver van de *Einleitung in das N. T.*, die 1804 het licht zag, hoewel hij zich sterker dan Griesbach over corrupties in den tekst uitlaat. Zijne zienswijze blijkt reeds uit het opschrift van het daaraan gewijde hoofdstuk. *Conjecturen. Ihre Unentbehrlichkeit, so selten auch von ihnen Gebrauch gemacht wird*, 5e deel der Einleitung, 1827, § 128, pag. 321 sqq. Zijn betoog komt hierop neer: Reeds lang voor den tijd waaromtrent kerkvaders en vertalingen getuigenis afleggen, is de tekst van het N. T. door allerlei veranderingen misvormd geworden, en daaruit volgt dat vele plaatsen niet te herstellen zijn wanneer niet „conjecturen „des kritischen Scharfsinns zugelassen werden". Maar men moet zeer voorzichtig zijn. Wat niet met behulp van handschriften kan hersteld worden, is meestal reeds zeer vroeg bedorven, „und „dem ist auch bis jetzt, wie es scheint, durch keine leichte und „natürliche Conjectur abgeholfen worden". Deze plaatsen (men lette op de ook hier weerkeerende verzekering) doen echter niet de minste afbreuk aan de gevestigde Christelijke geloofsleer. Zoo zijn dan ook de meeste conjecturen, die tot nog toe gemaakt zijn, niet van groote waarde. Maar, hoe dit zij, verzamelingen als die van Bowyer zijn nuttig; zij leeren ons hoe licht men struikelen kan. „Und wer sollte es nicht für Vortheil achten dass „die Ausleger durch die Uebersicht so vieler fehlgeschlagener Ver- „suche von der Neigung zum conjecturiren endlich beym N. T. „zurückgebracht werden?"

Deze laatste uitspraak klinkt vreemd in een hoofdstuk dat over de „Unentbehrlichkeit" der conjecturen handelt.

Eichhorn schijnt van oordeel te zijn dat de toestand van den tekst des N. Ts op vele plaatsen zoo wanhopig bedorven is, dat kritische gissingen, hoe noodig ook, geen genezing kunnen aanbrengen. Maar moeten zij daarom voor goed worden verbannen? Dit kan Eichhorn's gevoelen niet zijn. Denkelijk wil hij alleen tegen de overdrevene zucht tot conjecturenmaken waar-

schuwen die in de door Bowyer verzamelde opmerkingen niet zelden voor den dag komt. Immers heeft hij in zijn werk verscheidene conjecturen van anderen overgenomen en zelf nieuwe voorgesteld. „Es versteht sich von selbst," schreef hij elders in zijne Inleiding (2e dl. p. 95) „das es einzelne Fehler geben „kann, die älter sind als alle unsre kritische Hülfsmittel und „denen nur die Conjectural-Kritik abzuhelfen im Stande ist. „Ziegler, in Gablers neuem theologischen Journal 1801, s. 154, „hat sehr wahrscheinlich gemacht dass Act. 2 : 8—11 interpo„lirt seyn möchten u. s. w.", en ib. p. 278 gaf hij als zijne meening te kennen dat verscheidene woorden in het Ev. van Joh. onecht waren, b.v. 7 : 42 ἔρχεται ὁ Χριστός, die uit vs. 41 zouden ingevoegd zijn.

Ten slotte, — want wij naderen weer een rustpunt in onze geschiedkundige schets — luisteren wij naar een godgeleerde van een geheel anderen stempel, naar F. Schleiermacher.

Dat deze zich meer met het wijsgeerige dan met het letterkundige gedeelte der theologie heeft beziggehouden, weet iedereen; toch heeft hij in zijne lessen ook zijne meening omtrent de kritiek meêgedeeld.

Op zijn college over Hermeneutiek en Kritiek [1]) sprak hij over het „divinatorische Verfahren" bij de vaststelling van den tekst des N. Ts, de zoogenaamde conjecturaal-kritiek, als noodzakelijke aanvulling van het „urkundliche Verfahren", d. i. het vergelijken der codices; hij wees daarbij op de noodzakelijkheid van het bestudeeren der palaeografie, eene wetenschap waarvan velen die conjecturen voorstelden weinig werk hadden gemaakt.

Wederom moeten wij, eer wij verder gaan, op den weder

---

[1]) Hermeneutik und Kritik mit besonderer Beziehung auf das N. T. von Dr. F. Schleiermacher. Aus Sch's handschriftlichen Nachlasse und nachgeschriebenen Vorlesungen herausgegeben von Dr. F. Lücke. Berl. 1838, p. 290 sqq.

afgelegden weg een terugblik werpen. Wij hebben gezien hoe de geleerden over het recht der kritiek, welke wij bespreken, dachten; wij moeten ook hunnen kritischen arbeid in oogenschouw nemen. Ik heb daarop reeds terloops gewezen toen ik van Griesbach en Eichhorn melding maakte.

Dat Valckenaer zelf verscheidene gissingen voorstelde of aanbeval, heb ik reeds gezegd. Wij vinden die deels in zijn reeds genoemd *Schediasma*, deels in een uittreksel van hetgeen hij op zijn college mededeelde, dat door zijn leerling Wassenbergh uitgegeven is [1]). Er zijn echter meer geleerden aan wie wij conjecturen op den tekst des N. Ts te danken hebben. Met voorbijgang van verscheidene minder bekende Engelsche godgeleerden, die wij bij Bowyer aantreffen, noem ik J. S. Semler, die aanmerkingen op de Prolegomena van Wetstein schreef, welke in 1764 werden uitgegeven, en wiens gissingen Schulz in zijne verzameling opnam; J. D. Michaelis; Venema, wiens conjecturen te vinden zijn in Verschuir's *Opuscula*, *1810*; Kuinoel; en de Engelsche letterkundigen: Mangey den uitgever van Philo, Jo. Toup, bekend door zijne emendationes in Suidam et Hesychium, en J. Markland, die o. a. annotaties op Lysias uitgaf, waartusschen hij opmerkingen over het N. T. invlocht.

Maar het wordt tijd melding te maken van een reeds meermalen genoemd werk van Bowyer. In 1763 gaf deze het N. T. uit volgens den tekst dien Wetstein in zijne aanteekeningen had aanbevolen maar niet had laten drukken, en als bijlage plaatste hij daarachter eene verzameling conjecturen van verschillende geleerden, van Erasmus af. Deze werd afzonderlijk uitgegeven onder den titel: *Critical conjectures and observations on the N. T.* Zij werd in het Duitsch vertaald door Schulz (zie blz. 34),

---

[1]) E. Wassenbergh. Selecta e Scholis L. C. Valckenarii, Amst. 1815. Zij bevatten opmerkingen over Luc. Act. 1 Cor. en Hebr. Beide deelen worden door eene verhandeling van Wassenbergh voorafgegaan.

die er gissingen van Duitsche geleerden, vooral van Semler, bijvoegde; zij werd door G. Ch. Knapp als aanhangsel in zijn uitgave des N. Ts. opgenomen, en in het Engelsch verscheidene malen herdrukt en met nieuwe opmerkingen verrijkt. In de derde uitgave, die in 1782, na des schrijvers dood, het licht zag, werden aanteekeningen, en daaronder conjecturen, opgenomen van Toup, Markland, Owen, Barrington, J. D. Michaelis, Steph. Weston, en Js. Gosset. Vele zijn van geringe waarde en wel mocht Barrington schrijven (zie de genoemde derde uitgave, p. IV): „In conjectural criticism „great liberties have been taken with the Sacred Text, both bij „Ancients and Moderns; yet surely bounds must somewhere be „set to what an eminent writer calls *the frolic of conjecture.* „On any other ground one is at a loss what to believe or what „to practise. Readings authorized bij Mss. or early Versions „appear to be the only solid foundation on which alterations „may be safely built: and where a critic proposes a conjecture „unsupported bij either, it seems necessary to apprize the world, „that he does it on the presumtion that future discoveries may „give a sanction to his emendation."

De vierde en laatste uitgave, van 1812, was wederom aanmerkelijk vergroot. Onder anderen leverde Owen nieuwe bijdragen en werd de Duitsche bewerking van Schulz geraadpleegd; dit schijnt echter alleen voor de Synoptici en de eerste hoofdstukken van Johannes' evangelie geschied te zijn. Bovendien werd er een Appendix, conjecturen van J. D. Michaelis bevattende, aan toegevoegd.

Die verzameling is een in vele opzichten nuttig werk, daar zij den exegeet ontslaat van de moeite om zelf een groot aantal commentaren te doorzoeken; het is echter jammer dat de uitgevers niet keuriger zijn te werk gegaan en — zeker om hun werk zoo volledig mogelijk te maken — naast rijpe vruchten zooveel groene en oneetbare hebben bewaard. Volledig is dit werk echter geenszins. Van de schrijvers der 18^e^ eeuw die geen

Engelschen zijn is maar weinig notitie genomen. Owens opmerkingen, die meest alle zonder schade gemist zouden kunnen worden, beslaan eene groote plaats, maar van Valckenaer wordt niet gerept. Ook kan men, als ik mij ten minste niet bedrieg, de opgaven, in Bowijers werk voorkomende, niet altijd volkomen vertrouwen. Zoo lees ik op Marc. 8 : 26 eene aanteekening van Markland, waarin voorkomt: „F. *ἐκ τῆς κώμης*. Beza". Beza zegt dit echter niet. Hij vermeldt in zijne annotatio op deze plaats dat de handschriften van elkaar verschillen, dat het eene *ἐν τῇ κώμῃ*, het andere *μηδ' ἐν τῇ κώμῃ* heeft, een derde die woorden geheel weglaat, en zegt van de gewone lezing: „Certe videtur „posterius hoc membrum abundare, nisi pro *ἐν τῇ κώμῃ* legas „*ἐκ τῆς κώμης*, quod tamen nusquam reperi." — Op Luc. 2 : 2 lees ik bij Bowyer: „Or, for *Κυρηνίου*, we should read *Κυντιλίου*, „or *K. Οὐάρου* . . . . Beza". Maar Beza gist dit volstrekt niet en houdt zich aan de gewone lezing. Na over de moeilijkheid, aan de verklaring van vs. 2 verbonden, uitgeweid te hebben, schrijft hij: „Hic certe nodus diu multumque me fatigavit, donec „illum mihi Justinus, Apolog. 2. solveret, hunc ipsum Cyrenium „vocans *πρῶτον ἐν 'Ιουδαίᾳ Καίσαρος ἐπίτροπον*. cet." Maar al is dit zoo, ik zou ondankbaar zijn wanneer ik de diensten miskende die Bowyers verzameling mij bewezen heeft.

Ik heb hiermede de voornaamste personen uit de 18e en het begin der 19e eeuw genoemd die zich met de hier bedoelde kritiek des N. Ts hebben beziggehouden. Daaronder zijn mannen wier naam een goeden klank heeft; toch zal men zich teleurgesteld vinden wanneer men nagaat wat door hunnen arbeid voor de verbetering van den tekst gewonnen is. Dit is — laat ik er dit terstond bijvoegen — gedeeltelijk hieruit te verklaren, dat men in de 18e eeuw nog het voorrecht niet bezat de beste codices volledig te kennen, gedeeltelijk uit de onmogelijkheid om onherstelbaar bedorven plaatsen te herstellen, gedeeltelijk uit de lichtvaardigheid waarmede sommigen hunne taak opvatten.

Valckenaer verklaarde (Wassenbergh Schol. I, p. 250) nadat hij van Pricaeus gesproken had „cui magna fuit in his Libris et „in lectionibus mutandis temeritas“: „Ex trecentis in hos Libros „sacros conjecturis, magnam partem Theologorum, vix viginti „reperientur, quae severum sustinere possint examen“. Wij moeten daarbij niet vergeten dat hij van Bentley alleen die conjecturen kende, die door hem zelven of door Wetstein meegedeeld waren. Valckenaers werken, bepaald zijn Schediasma, bevatten een aantal allerbelangrijkste opmerkingen, maar toch meen ik te mogen beweren dat hij over het N. T. niets geschreven heeft dat b.v. met zijne Diatribe in vergelijking kan komen; 't geen niet wegneemt dat zijne annotationes wel wat meer mochten bestudeerd worden.

Van de conjecturen van Michaelis beteekenen de meeste niet veel, en evenmin is er groote waarde te hechten aan die van Mangey (bij Bowyer), die vrij talrijk zijn. Ik laat ten bewijze enkele van den laatste volgen, die Bowyer mij leert kennen: Hand. 1 : 9 voor *'Ιουδαίαν* : *Κιλικίαν*, 8 : 10 voor *μέγαν* : *μάγον*, Openb. 3 : 8: *οὐ μικράν*, 8 : 7 *μεμιγμένα ἅμα*, 14 : 20 voor *χαλινῶν* : *χηλῶν*.

Ook bij Venema was de wil beter dan de daad. Zijn neef en leerling Verschuir verhaalt ons, *Opusc. p. 4* „Haud una vice „Venemam audivi dicentem dolendum esse theologos eruditos non „eodem studio in libris Ni Ti a librariorum vitiis emendandis „versari, quo critici in auctoribus graecis et romanis“. Een uitstekend beginsel, dat veel te weinig ingang gevonden heeft, maar het uitspreken van een beginsel is niet genoeg, en Venema was de man niet om het naar eisch toetepassen. Verschuir laat op de aangehaalde woorden volgen: „At vero hoc illo tempore „adhuc periculosum erat, quo Valckenarius etiam publicam ora„tionem habuit *de critica s. N. F. literatoribus*, *quos vocant*, „*non exercenda*. Sed tempora mutata sunt cet.“ Verschuir stelt Valckenaers bedoeling niet juist voor. Van goede conjecturen was deze alles behalve afkeerig, maar dit is zeker, dat hij over de

kritiek die Venema oefende, den staf zou gebroken hebben. De conjecturen van dezen geleerde, deels in zijne *Historia eccl.* deels in enkele commentaren uitgesproken en door Verschuir verzameld, onderscheiden zich door talrijkheid meer dan door degelijkheid. Zoo wil hij, om een enkel staaltje te noemen, Hand. 10 : 43, waar hij *πάντες οἱ προφῆται* onjuist vindt, *πάντως οἱ προφῆται* lezen, en van al zijne gissingen, die bij Verschuir vele bladzijden vullen, zijn er wellicht tien die in overweging kunnen genomen worden. Onwillekeurig deed ook bij hem meer dan eens de dogmatiek haren invloed gevoelen. Dat die menigmaal aanleiding tot conjecturen heeft gegeven is bekend. Men denke slechts aan die van Schlichting, door Taylor en S. Crell goedgekeurd, om Joh. 1 : 1 *θεοῦ ἦν ὁ λόγος*, aan die van C. F. Bahrdt om aldaar *θεὸς ἦν καὶ ὁ λόγος* te lezen, aan de vroeger vermelde gissing van Gomarus op Openb. 7 : 6 en andere. Hierover behoeven wij ons ook niet te verwonderen. Zoolang de Bijbel beschouwd werd als het eenig richtsnoer voor gelooven en denken, of ook als een boek waarin men steun zocht voor zijn gevoelen, verkeerde de kritiek, evenals hare zuster de exegese in een staat van dienstbaarheid.

Ik moet eer ik tot den nieuweren tijd overga nog op één verschijnsel opmerkzaam maken.

Wanneer wij de variae lectiones nagaan, dan bespeuren wij alras dat in sommige codices uitdrukkingen, ja, geheele verzen voorkomen die in andere, betere, ontbreken, en die blijkbaar door lezers of schrijvers zijn ingevoegd om een woord op te helderen, den samenhang duidelijker te maken, de verschillende boeken meer met elkaar in overeenstemming te brengen. Reeds was het gebleken dat in de recepta eenige van die bijvoegselen te onrechte waren opgenomen, en nu werd de mogelijkheid ondersteld dat ook in de beste codices zulke glossemata aanwezig waren. De eerste, die daarover opzettelijk schreef — reeds hadden anderen daarop in het voorbijgaan opmerkzaam gemaakt —

was C. C. Tittmann, die in 1783 eene *Commentatio* schreef *de Glossis* [1]) *N. T. aestimandis et judicandis*, en het door hem aangegevene onderwerp werd later uitgewerkt door den reeds genoemden E. Wassenbergh. Het 1e deel van de *Selecta e Scholis L. C. Valckenarii* wordt geopend met eene *dissertatio de Glossis Novi Testamenti.*

Tot op zekere hoogte had Wassenbergh gelijk. Er zijn zonder twijfel zulke glossemata, maar in de toepassing ging hij veel te willekeurig te werk. Alle plaatsen in het N. T. waar twee uitdrukkingen door *τοῦτ' ἔστι* of *ἤ* of een dergelijk woord verbonden waren, vond hij verdacht; de vraag, of zulke bijvoegselen in de synoptische evangeliën wellicht van overwerkers zijn, waaraan deze boeken hun tegenwoordigen vorm danken, was nog niet aan de orde; en zoo moest door zijn kritisch zwaard menig woord sneuvelen. In het Ev. van Matth. verwierp hij o. a. 1 : 23 *ὅ ἐστι μεθερμηνευόμενον μεθ' ἡμῶν ὁ θεός*, 2 : 6 *γῆ 'Ιούδα*, ib. 23 *ὅπως — κληθήσεται*, 9 : 6 *τότε λέγει τῷ παραλυτικῷ*, 11 : 8 *ἠμφιεσμένον.* enz.

Het kon wel niet anders of die kritiek moest tegenspraak uitlokken, en onzacht werd Wassenbergh op de vingers getikt door den literator F. A. Borneman, die aan zijnen commentaar op het Ev. van Lucas, 1830, eene verhandeling *de Glossematis N. T.* deed voorafgaan. De taak die hij op zich nam: aan te toonen dat Wassenbergh op menige plaats de fouten, niet der afschrijvers, maar der schrijvers verbeterd had, was niet moeilijk, maar hij liet zich door zijne vooringenomenheid tegen den „Criticus Batavus" verleiden om menigmaal te verdedigen, wat hij anders wellicht losgelaten zou hebben, en de hem eigene scherpzinnigheid te verloochenen voor het genoegen der tegenspraak. Had Wassenbergh l. l. p. 12, als kenmerk van glossemata opgegeven

---

[1]) Hij bedoelt: *de Glossematis.* Maar deze woorden worden gedurig verward.

dat zij zonder schade voor den zin gemist kunnen worden, Borneman begaat de grove logische fout om aan te nemen dat alles, wat zonder schade gemist kan worden, volgens Wassenbergh glossema is, en levert daarop eene parodie, door uit een paar capita alles te lichten wat gemist *kan* worden en die operatie als voorbeeld van Wassenberghsche kritiek voor te stellen. En in het behouden van het onhoudbare gaat hij zoover dat hij zelfs het laatste *τὰ πρόβατα* Joh 10 : 12 verdedigt, dat eindelijk in de laatste editie van Tischendorf weggelaten is, maar tot welks verwerping het gezag van den cod. Sinaiticus waarlijk niet noodig was.

De vraag, wat in het N. T. als glosseem is aan te merken, is ook zoo gemakkelijk niet op zijde te schuiven en wacht nog op een bevredigend antwoord, dat door eene nauwgezette studie der codices moet worden voorbereid.

4.

Zoo scheen dan de stelling: *conjecturen zijn noodzakelijk om den tekst van het N. T. in zijn oorspronkelijken toestand te herstellen*, voor goed in de geleerde wereld bewezen te zijn. Was er al eene stem die zich verhief om haar te weerspreken, het was die eens roependen in de woestijn, en ook diegenen die een open oog hadden voor de gebreken, welke den uitkomsten der kritiek aankleefden, namen haar niet alleen aan maar poogden, door nieuwe gissingen, wat de afschrijvers bedorven hadden te verbeteren. Maar de laatste tijd, ik bedoel de laatste 40 of 50 jaren, was getuige van een belangrijken ommekeer. Wel gingen eenige geleerden, godgeleerden en bij uitzondering letterkundigen, op den ingeslagen weg voort, met betere kennis der handschriften toegerust, maar de groote meerderheid der godgeleerden keerde zich van hen af en ontwende aan de conjecturaal-kritiek geheel en al. Waren er die. bleven erkennen dat sommige plaatsen in alle

handschriften bedorven waren, of zelfs de zooeven genoemde stelling beaamden, zij lieten het bij die theoretische beschouwing, en deden in de praktijk alsof zij haar niet kenden en in het N. T. alles, wellicht op eene enkele uitzondering na, verklaarbaar was. Anderen gingen verder en ontzegden der conjecturaal-kritiek het recht om zich te laten gelden.

Eene der oorzaken van dat verschijnsel hebben wij te zoeken in iets dat de kritiek eigenlijk een krachtigen stoot had moeten geven, de verbazende toeneming van den apparatus criticus, die wij in de eerste plaats aan Tischendorf te danken hebben. Velen toch werden in den waan gebracht dat de veelheid en de eerwaardige ouderdom der handschriften zulk een vasten grond opleverden, dat zij alle andere hulpmiddelen konden missen.

Wij zullen beginnen met naar de vertegenwoordigers der meerderheid te luisteren.

In de laatstgenoemde meening wordt geenszins gedeeld door hem van wien men dat had kunnen verwachten, door Tischendorf zelven. Als slotsom eener zorgvuldige waardeering der codices schrijft hij, Prol. ed. 1858, p. XXIX sq. „Quae omnia, utut „sunt, certum hoc est iam IV et III saec. Novi Testamenti „textum quemadmodum in codicibus sive Graecis sive ex Graeco „versis per orbem Christianum circumferebatur a puritate et „integritate plurimis modis excessisse.“ en p. XXXI „Quae quum „ita sint, qui testes ad nos pervenerunt antiquissimi in textu apos„tolorum restituendo non aliam quam satis dubiam auctoritatem „possunt habere.“

Sterker kan men zich moeilijk uitdrukken. Men zou verwachten daaraan de verklaring toegevoegd te zien dat men soms zijne toevlucht tot conjecturen moet nemen, zooals men dit bij de uitgave van ieder oud geschrift doet, vooral daar Tischendorf zelf erkent dat de lezingen van sommige codices hier en daar niets dan conjecturen zijn. Maar, niets van dat alles. In de Proleg. van 1859 zwijgt hij daarover geheel (de laatste uitgave is niet van Prol.

voorzien), en terwijl Wetstein en Griesbach in de kritische noten de voornaamste gissingen der geleerden vermelden, laat hij dit geheel na. Of liever, bijna geheel. Ik heb er in zijne editie van '59 vier aangetroffen, maar begrijp niet door welke beweegredenen hij zich bij die keus heeft laten leiden, want van die vier zijn drie blijkbaar verkeerd. Zij zijn:

Mc. 1 : 27. Griesbach: *fortasse: τίς ἡ διδαχὴ ἡ καινή; κατ' ἐξουσίαν καὶ τοῖς πνεύμασι κτέ.*

Hebr. 4 : 2. Noesselt: *ἀκούσμασιν.*

id. 11 : 37. *ἐπυράσθησαν* of *ἐπυρώθησαν* of *ἐπηρώθησαν.*

De vierde wordt als conjectuur geciteerd, maar is er geen, nl. 1 Thess. 3 : 3. Ln (dit moet zijn Reiske): *μηδὲν ἀσαίνεσθαι.* Wellicht zijn er nog enkele bij hem te vinden, die mij ontsnapt zijn. In zijne laatste uitgave noemt hij *ἀσαίνεσθαι* geen conjectuur meer, en laat hij Noesselts naam weg, maar blijft hij over andere plaatsen het stilzwijgen bewaren. Wat eigenlijk met die laatste editie zijn doel geweest is, verklaart hij niet en begrijp ik niet. Soms zou men zeggen dat hij niets anders heeft gewild dan Lachmann, nl. den tekst te leveren, die in de 4e eeuw de meest algemeene was; hoe toch zou het anders iemand in de gedachten komen, b.v. Luc. 18 : 14 *ἢ γὰρ ἐκεῖνος,* 1 Cor. 9 : 15 *η τὸ καύχημά μου οὐδεὶς κενώσει* te laten drukken? Maar elders zien wij weder dat hij een ander doel dan Lachmann gehad heeft, b.v. 2 Petr. 3 : 10. Hoe dit echter zij, bij Tischendorf is de conjecturaalkritiek zoo goed als verbannen, en zijn arbeid heeft er krachtig toe meêgewerkt dat er eene scherpe lijn getrokken werd tusschen de uitgaven van het N. T. en die van andere Grieksche werken. De stelregel werd algemeen, al sprak men dien ook *zóó* niet uit: *in gene worden alleen conjecturen vermeld die vóór 1516 gemaakt zijn, latere niet.*

Raadplegen wij de exegetische en kritische werken van de laatste tientallen van jaren, dan merken wij even geringe ingenomenheid met de kritiek, waarover wij spreken, met dit onder-

scheid dat het bederf dat, ook volgens Tischendorfs nadrukkelijke verzekering, zelfs de oudste codices ontsiert, meestal eenvoudig geïgnoreerd wordt.

Tot de meest bekende commentatoren van het N. T. behoort zonder twijfel de Wette, en daar deze een in vele opzichten verdienstelijk geleerde mag heeten, zal niemand mij euvel duiden dat ik hem als vertegenwoordiger van een groot aantal godgeleerden laat optreden. Laten wij zien hoe hij kritiek oefent en op welke wijze hij haar beschouwt.

Zijne commentaren gebruikende, heb ik enkele plaatsen aangetroffen, waar hij zich conjecturen veroorlooft. Op Luc. 23 : 44 teekent hij aan dat sommige codices *ἐσκοτίσθη ὁ ἥλιος* lezen: andere *τοῦ ἡλίου ἐκλείποντος* of *ἐσκοτίσθη δέ*, en voegt er bij: „Verschiedenheiten die auf Eintragung deuten", iets wat m. i. geen bedachtzaam criticus hem na zal zeggen, wetende dat dergelijke „Verschiedenheiten" tallooze malen in onze codices voorkomen.

Eene tweede plaats is Hebr. 11 : 37. *ἐπρίσθησαν*, *ἐπειράσθησαν* waar hij het tweede woord voor corrupt houdt. Wellicht zijn er nog enkele maar groot zal de oogst niet zijn. Daarentegen heeft de Wette bij verscheidene gelegenheden zijn oordeel over conjecturen duidelijk uitgesproken.

Bij de verklaring van Jac. 4 : 2 wordt melding gemaakt van het door Erasmus voorgestelde *φθονεῖτε*. Het eenige en in het oog des schrijvers afdoende argument daartegen is: „aber alle „Zeugen sind dagegen". Van *'Ιουδαίαν*, Hand. 2 : 8, wordt gezegd: „Es fällt auf, da es gar nicht in dieser Reihe gehört........ „auch daselbst keine von der Galiläischen verschiedene Sprache, „sondern nur ein wenig abweichender Dialekt gesprochen würde". De Wette voelt dus dat *'Ιουδαίαν* hier niet past, maar laat volgen: „aber die Kritik leistet keine Hülfe und Conjecturen „haben keine Gewähr". Kritiek is dus volgens hem het raadplegen en waardeeren der handschriften; wat daarbuiten ligt is geen kritiek, maar een zekere willekeur, een spelen en raden dat

de aandacht van den ernstigen geleerde niet verdient. En zoo iemand meent dat de Wette zich hier toevallig wat sterk uitgelaten heeft, hij leze hoe 1 Cor. 2 : 4 de kwestie uitgemaakt wordt met: „πειϑοῖ ist mit Recht als Conjectur verdächtig.“

Zijne meening wordt ons duidelijker uit een tweetal andere uitspraken. In zijne Inleiding op het N. T. [1]) lezen wij de volgende redeneering: Daar de tekst van het N. T. veel minder geleden heeft dan die van het Oude, en de hulpmiddelen tot herstel talrijk zijn, „so tritt der Fall wo nur durch Conjectur zu helfen wäre (Hebr. 11 : 37) sehr selten ein,“ — men ziet dat zijn betoog hier een sprong neemt, en uit die vergelijking met het O. T. dat „sehr selten“ volstrekt niet volgt — „und da das N. T. sich „weit näher als dat A. T. auf dem Glauben der Christen bezieht, „so ist die Muthmassung wenigstens nie mit dem Anspruche auf „Algemeingültigkeit aufzustellen.“ Iedereen ziet dat dit er geenszins uit volgt, maar de logica moest hier zwijgen, omdat de gevolgtrekking, hoe dan ook, *moest* gemaakt worden, omdat het doel al vastgesteld was voordat het onderzoek begon. Daarbij moet, volgens de Wette, ook in aanmerking genomen worden „het geloof der Christenen.“ Had hij gezegd dat conjecturen op het N. T. niet zoo algemeen als geldig zullen erkend worden, hij had eene waarheid uitgesproken, die door de ondervinding telkens bevestigd wordt, maar dat de wetenschappelijke man die de waarheid zoekt te vinden minder *aanspraak* op algemeene instemming mag maken, wanneer hij den tekst des N. T.'s onderzoekt, dan wanneer hij een ander letterkundig vraagstuk tracht op te lossen, is eene stelling die men van een geleerde als de Wette niet zou verwacht hebben. Toen Lachman den tekst des N. Ts. uitgaf, zooals hij meende dat die er in de 4e eeuw had

---

[1]) W. M. L. de Wette Lehrbuch der hist. krit. Einleitung in die kan Bücher des N. Ts 6e Ausgabe, besorgt von H. Messner und G. Lünemann, p. 89.

uitgezien, vond hij bij de Wette hevigen tegenstand. Het was Lachmann niet te doen om een' *verstaanbaren* tekst, maar om den *oudsten;* waar deze geen zin gaf, liet hij dien drukken zoo als hij dien vond, maar natuurlijk niet meenende dat die tekst per se goed moest zijn. Zoo gaf hij Mt. 21 : 31 *λέγουσιν ὁ ὕστερος*. Wat oordeelt daaromtrent de Wette? Hij vraagt niet of Lachmann daartoe volgens de codices recht had (iets dat ik in het midden laat en 't geen hier ook niet ter zake doet), neen, maar hij vraagt, in zijne Einleitung (Praef. Lachm. II p. V) „Was soll der Exeget mit dem blossen Lachmannschen Text „anfangen in Stellen, wo er sinnlos ist, wie Mt. 21 : 28—31?" Hooghartig, maar met recht, antwoordt Lachmann: „ego exegeten „tam stultum non curo, qui se omnia interpretari dicat."

Mij dunkt dat de Wette's vraag niet moeielijk te beantwoorden is. Wat die exegeet zal? Hij zal onderzoeken of werkelijk de oudste en geloofwaardigste getuigen die „sinnlose" lezing aanbieden, en is dit zoo, dan zal hij in zijn commentaar erkennen dat de woorden niet te verklaren zijn, in zijne vertaling ze niet vertalen, en, indien hij daartoe in staat is, de ware lezing uit de oude corruptie trachten op te delven. Maar zoo verstond de Wette — en met hem stemde de overgroote meerderheid van exegeten in — de taak van exegeet en criticus niet. Voor hem was de criticus iemand, die zorgen moest dat er eene vertaalbare lezing in de Grieksche uitgaaf te vinden was, en die, waar de beste codices haar niet leverden, bewijzen moest dat de minder goede, die beter te verstaan waren, gelijk hadden.

Alsof de waarheid kan worden gediend, wanneer zij in een harer onderdeelen wordt miskend!

Ik heb de denkwijze van de Wette met eenige uitvoerigheid uiteengezet, omdat zijn arbeid zich van dien zijner voorgangers in verschillende opzichten gunstig onderscheidt, en in zijn beeld eene geheele richting der Bijbelsche kritiek wordt geteekend. Omtrent de meeste anderen kan ik korter zijn.

Met zijn werk kan de groote commentaar van Meyer vergeleken worden. Met lofwaardigen ijver is daarin bijeengebracht wat vroegere en latere uitleggers hebben gezegd; hij heeft, getuigen de vele drukken, grooten opgang gemaakt. Het kan daarom vermetel schijnen een oordeel daarover uittespreken dat van het algemeen aangenomene aanmerkelijk afwijkt; toch mag ik niet verzwijgen dat door dien commentaar, mijns inziens, de kritiek eene belangrijke schrede achterwaarts gedaan heeft. Al aanstonds merk ik op dat, noch door Meyer, noch door een der latere bewerkers van zijn commentaar, eene enkele conjectuur wordt goedgekeurd — en er zijn er toch wier waarheid iederen onderzoeker in het oog *moet* vallen — en alleen die op Hebr. 11 : 37 (zie daarover het aangeteekende in het derde hoofdstuk dezer verhandeling) niet geheel verwerpelijk wordt geacht. Maar wat meer zegt, van *geene enkele plaats* wordt erkend dat de lezing der codices geen zin oplevert. *Alles* wordt verklaard, door welke middelen dan ook; en toch is het voor ieder die de waarheid lief heeft, naar mijne innige overtuiging, onmogelijk het Grieksche N. T. te lezen zonder verscheidene malen op plaatsen te stuiten die, zooals zij ons door de oudste en geloofwaardigste getuigen zijn overgeleverd, niet verklaard kunnen worden. Men leze b.v. den tekst en de verklaring van Mc. 1 : 27, Jac. 3 : 6 sqq., Col. 2 : 16 sqq. en oordeele. Verscheidene plaatsen breng ik in het derde hoofdstuk dezer verhandeling ter sprake; bij enkele andere bepaal ik een oogenblik de aandacht mijner lezers.

Men zou meenen dat de opmerking door vele geleerden over 1 Cor. 2 : 4 gemaakt althans *eenige* uitwerking had moeten hebben. Dat Paulus een adjectief *πειθός* zou gemaakt hebben, terwijl de N. T.schrijvers blijkens Col. 2 : 4 *πιθανός* kennen, is meer dan onwaarschijnlijk, de corruptie van *πειθοῖ σοφίας* in *πειθοῖς σοφίας* kan alleen dengene verwonderen, die de varianten van handschriften niet heeft onderzocht; de tegenstelling *ἐν ἀποδείξει πνεύματος* is op zich zelve reeds genoeg om *ἐν πειθοῖ σοφίας* aller-

waarschijnlijkst te maken. Bij Meyer lezen wij: Die Lesarten bei welchen „πειθοῖς verändert...... ist, sind alte Aushülfen des „Nichtverständnisses, wie auch die kürze Lesart ἐν πειθοῖ σοφίας „zu beurtheilen ist."

1 Cor. 9 : 15 hebben de beste codices ἢ τὸ καύχημά μου οὐδεὶς κενώσει. Vroegere exegeten, die den Sin. nog niet kenden, lazen daar voor οὐδείς, met minder goede codices: ἵνα τις; dit wordt terecht verworpen, maar hoe is οὐδείς te verklaren? Hij die de lezing der goede codices hier zonder bezwaar meent te kunnen verklaren, moet, dunkt mij, de onderstelling hebben laten varen dat de apostel als tot verstandigen sprak en zich verstandig uitdrukte, eene onderstelling, die aan alle exegese en alle kritiek ten grondslag moet liggen. Meyer vindt echter in de constructie ἢ — οὐδεὶς κενώσει niets bijzonders en verklaart: Paulus sagt: *Trefflich ist's mir vielmehr zu sterben*, d. h. heilsam ist mir vielmehr der Tod, *oder aber*, wenn dies ἀποθανεῖν nicht eintreten, ich also am Leben bleiben soll, *meinen Ruhm soll keiner nichtig machen*. Dat, waar zulke verklaringen worden voorgedragen, geene kritiek eene plaats kan vinden, laat zich begrijpen.

Dat Cajus en Aristarchus Hand. 20 : 4 dezelfde personen zijn als die welke even te voren, 19 : 29, genoemd zijn, is waarlijk niet zulk eene dwaze onderstelling, en de gissing o. a. door Valckenaer daarop gebouwd verdient wel eenige aandacht. Meyer noemt haar „nichts als gewaltsame Willkür"!

Wanneer ééne uitkomst der kritiek zeker mag heeten, dan is het wel deze dat Hand. 27 : 14 εὐρακύλων te lezen is. Dit wordt bevestigd door ℵ. A. en B., en zou, al ontbrak ook die getuigenis, aan geen redelijken twijfel onderhevig zijn (zie Kuenen en Cobet, Praef. p. VI.) Maar niet alzoo oordeelt Meyer. In zijn commentaar op de Handelingen lezen wij eene redeneering, die op het volgende neerkomt:

1. Εὐροκλύδων „der Breitspülende" van εὖρος „Breite" en κλύζω.

2. Men zou *εὐρυκλύδων* verwachten naar de analogie van *εὐρυκρείων*, maar juist daarom is *εὐροκλύδων* als moeielijker lezing te kiezen.
3. Sommigen lezen *εὐρακύλων*, gevormd als *εὐρόνοτος*, euroauster, euroaquilo, maar:
   a. de tekstwoorden doen een afzonderlijken *naam*, niet eene aanwijzing der richting verwachten;
   b. ook laat het zich niet begrijpen hoe *εὐρακύλων* tot het moeielijker *εὐροκλύδων* kon verbasterd worden, het omgekeerde is natuurlijker;
   c. eindelijk zou *εὐρακύλων* een onwaarschijnlijke vermenging zijn van Grieksch en Latijn.

Wanneer men zulke verklaringen leest, kost het eenige moeite zich voortestellen dat men een ernstig gemeend betoog, geen parodie voor zich heeft. Een schrijver, die niet begrijpen kan dat *εὐρακύλων* in *εὐροκλύδων* kan overgaan, moet al zeer weinig van Grieksche codices afweten. En juist in dit bijzondere geval had de editie van Angelo Mai Meyer kunnen leeren hoe zulk eene vergissing mogelijk is. In B staat *εὐρακύλων*, maar Mai las eerst *εὐρακλύδων* en later *εὐρακύδων*.

Hoe iemand *εὐρακύλων* voor eene vermenging van Grieksch en Latijn kan aanzien is mij een raadsel. Het geheele woord is Latijn; de schrijver van Handelingen heeft het geheele *euroaquilo* in zijn Grieksch overgenomen, evenals de evangelisten hun *φραγελλοῦν* en *κῆνσος*.

Dat *εὐροκλύδων* de voorkeur verdient boven *εὐρακύλων* zou aangenomen kunnen worden, als het eene denkbare samenstelling was; maar dat uit het substantief *εὖρος*, *breedte*, en *κλύζω* een adjectief *εὐροκλύδων* geboren kan worden, en dat dit „breitspülende“ beteekenen zou, zal ieder voor onmogelijk verklaren die eenig begrip heeft van Grieksch.

Eindelijk, om te kunnen meenen dat zeelieden, of welke menschen ook, het verbum *κλύζειν* zouden te baat nemen om

een wind aan te duiden, en dat zij een wind den naam zouden geven van „den breedgolvenden", moet men een taalgevoel hebben van zeer bijzonderen aard!

Van zulk een werk — men moge de goede bedoeling des schrijvers erkennen — is voor eene gezonde kritiek zeker niets te verwachten, en dat het zulk een opgang gemaakt heeft, is voor ieder, wien de eer der theologische wetenschap ter harte gaat, geen opwekkend verschijnsel.

Ten opzichte der conjecturaal-kritiek staan de Engelsche geleerden, die in den laatsten tijd uitgaven van het N. T. bezorgd hebben, op hetzelfde standpunt.

C. J. Ellicot [1]), die eenige brieven van Paulus met een commentaar uitgaf, maakt, voorzoover ik weet, van conjecturen in het geheel geen melding; in de aanteekeningen van S. T. Bloomfield [2]) en H. Alford [3]) vind ik van enkele gewag gemaakt, maar goedgekeurd worden ze niet, en de laatstgenoemde meent zich van de gissing van Erasmus op Jac. 4 : 2 (*φθονεῖτε* voor *φονεύετε*) te kunnen afmaken door haar een „inadmissible expedient" te noemen.

Raadplegen wij vervolgens geschriften, waarin het *recht der conjecturaal-kritiek* wordt ter sprake gebracht, dan vinden wij dezelfde denkwijze terug, maar in verschillende schakeeringen. De eene schrijver buigt voor de macht der feiten en erkent dat er in het N. T., zooals wij dat kennen, corrupties zijn, de andere herleidt die tot bijna onzichtbare afmetingen, de een spreekt duidelijk zijne afkeuring over de conjecturen uit, de ander laat min of meer naar zijn oordeel raden [4]); de een wil

---

[1]) C. J. Ellicot. A critical commentary enz. Lond. 1862.

[2]) S. T. Bloomfield. The Greek Testament, 9e druk. 1855.

[3]) H. Alford. The Greek Testament, 4e druk. Lond. 1859.

[4]) Niet duidelijk is mij b.v. de meening van Doedes. In zijne verhandeling over Tekstkritiek, verh. v. Teylers Gen. 1844, p. 294, schrijft hij: „Ons „schijnen zij (d. i. de bestaande hulpmiddelen) voldoende tot opsporing van „den oorspronkelijken tekst." De schrijver wil wel toelaten dat men zijn

geen conjecturen in den tekst opgenomen zien, de ander wil haar ook in commentaren geen plaats geven; maar die verschillende conclusies, uit verschillende praemissen getrokken, komen in de praktijk vrij wel op hetzelfde neder.

Ik laat voorloopig eenige tijdschrift-artikelen rusten en sla de „Inleiding“ op van Horne en Tregelles [1]). Deze geleerden achten het, om de veelheid en de deugd onzer handschriften, zeer onwaarschijnlijk dat ergens de ware lezing geheel verloren is, maar voegen er bij — wat zich hiermede moeielijk laat vereenigen — al waren er corrupties zooals *'Ιερεμίαν*, Mt. 27 : 9 en *'Αβραάμ*, Act. 7 : 16 [2]) „let this be modestly stated, with the reasons but without any „changes being made in the text.“ Met dien laatsten voorslag kan ook de voorstander der kritiek zich vereenigen; hij zou zeer tevreden zijn wanneer in de kritische aanteekening de corruptie van den tekst erkend en de conjectuur als betere lezing aangegeven werd, maar dit bedoelen toch de genoemde schrijvers niet. Zij keeren terug tot hunne eerste stelling en verscherpen die, hoewel niet met de noodige klaarheid: „It is certain that there can be „no general corruption“ (wat daarmede bedoeld wordt blijkt niet; wellicht hetgeen Tischendorf schreef in zijne editie van 1859 p.

---

vernuft op moeielijke plaatsen scherpt, maar voegt er bij: „Geene con„jectuur mag in den tekst eene plaats erlangen en alzoo met andere lezingen „worden gelijk gesteld.“ Maar het schijnt dat de schrijver zijne opinie eenigszins gewijzigd heeft, daar wij in zijne Hermeneutiek 1866, p. 41, lezen: „Het zou kunnen zijn òf dat de oorspronkelijke lezing ons niet bekend was „òf dat de schrijver iets geschreven had, waarvan wij thans moeten verklaren „dat zooals de woorden daar nu staan, er door ons eigenlijk geen goede zin „aan gegeven kan worden.“

Wat de exegeet in dit geval doen moet of mag, zegt hij niet. Ik weet dus niet onder welke groep van geleerden ik Doedes rangschikken moet.

[1]) Th. H. Horne and S. Prideaux Tregelles. An introduction to the textual criticism of the N. T. p. 149.

[2]) Dit zijn stellig geen corrupties; de schrijvers nemen klaarblijkelijk niet aan dat in het N. T. vergissingen kunnen voorkomen.

XXIX); „it has not been demonstrated that any passage needs „(as some in the O. T.) to receive correction which authorities „do not supply“ (en Mt. 27 : 9, Act. 7 : 16 dan?) om dan weder hunne eigene bewering te ondermijnen door den volgenden raad: „and it is better, safer, wiser to adhere to what may have „some slight defects, than to form for ourselves that which would „be far more obnoxious to error“.

Men kan achting gevoelen voor schrijvers die zich over een voor hen gevaarlijk onderwerp zoo bezadigd uitdrukken, en toch hunne meening niet aannemen. Het eenige waarop zij zich beroepen, de oudheid en de talrijkheid der codices zal ik in het 2e hoofdstuk mijner verhandeling ter sprake brengen, en het bewijs dat zij vorderen in de woorden: „it has not been demonstrated etc.“, kan, behalve door die twee plaatsen die zij *zelven* voor bedorven verklaren, natuurlijk niet geleverd worden. Zulke corrupties als b. v. in de codices der Grieksche tragedies voorkomen, waarin wij soms letters naast elkander vinden die geen woord vormen, bestaan in die des N. Ts. niet — daarvoor hebben de *διορθωταί* gezorgd —; en ook van eene corrupte plaats, als er maar leesbare woorden staan, kan iemand te goeder trouw beweren dat hij eene verklaring kan geven. Hoe ver men het daarin brengen kan leeren ons de explicaties van het onmogelijke *σαββάτῳ δευτεροπρώτῳ*, Luc. 6 : 1, waarvan, tot mijne verbazing, zelfs een geleerde als Bloomfield schrijft: „If there be anything „certain in criticism, it is that the word is genuine“.

Stelliger in zijne conclusie, niet sterker in zijne argumenten is Davidson. [1]) Ook hij verzekert dat wij een rijkdom van hulpmiddelen bezitten „that will never desert the critic.... We do not „believe that the true reading has been lost from all existing „documents in any one instance.“ Wij zouden in zulk eene ernstige zaak een ernstiger betoog kunnen verlangen; veiligheids-

[1]) Sam. Davidson. A Treatise on biblical criticism. Edinburg 1856, p. 817.

halve voegt Davidson er bij: „the thing is at least very impro-„bable.“ Daarop laat hij eenige proeven van mislukte conjecturen volgen en wijst aan hoe Bentley zich vergiste toen hij Act. 15 : 20 voor πορνείας : πορκείας voorsloeg (eene gissing die Bentley nooit gemaakt heeft. Zie Ellis. p. XXII), en vermeldt de verzâmelingen van Bowyer en anderen, om dan zegevierend te verklaren: „We venture to affirm that a perusal of these „works will do much to show the uselesness and absurdity of „speculation on the subject.“

En op zoo zwakken grondslag bouwende, acht Scrivener [1]) zich gerechtigd tot de verklaring: „It is now agreed among „competent judges that conjectural emendations must never be „resorted to even in passages of acknowledged difficulty“! Deze geleerde noemt Bentley „the last great critic who paid much „regard to conjectural emendation“ (had hij dan van Valckenaer en Lachmann nooit gehoord?) en weet niets beters te doen dan alweder Bowyer ter hand te nemen en alweder de conjectuur πορκείας ten tooneele te voeren, die hij van alle, die hij kent nog de minst slechte noemt (!), om de dwaasheid van de geheele conjecturaal-kritiek in een helder licht te stellen. Zij is dan ook, volgens hem, zoo goed als dood en vertoont alleen nog enkele stuiptrekkingen. „I was lately shown“, lees ik p. 367: „an „article .... written bij Prof. Kuenen [2]) .... which (unless regar-„ded as a mere jeu d'esprit) would serve to prove that the race „of conjectural emendators is not so completely extinct as I had „supposed. By a dexterous interchange of letters of nearly the „same form, this Dutch Bentley — and he well deserves the „name — suggests for ἀστεῖος Act. 7 : 20 (cf. Hebr. 11 : 23) „the commonplace δεκτός..... In the absence of all manuscript „authority for the smallest of these several permutations in Act.

[1]) F. H. Scrivener. A plain introduction to the criticism of the N. T. Cambr. 1861, p. 369.

[2]) Ik denk dat hij Cobet bedoelt.

„7 : 20, he excites in us no other feeling than a sort of grudg-„ing admiration of his misplaced ingenuity."

Deze woorden wekken ook bij mij, die ze lees, een gevoel, maar niet van „admiration". Of de bewuste gissing waar is beoordeel ik niet, maar zulk een uit de hoogte veroordeelen van dergelijke pogingen, gepaard aan eene gebrekkige kennis der feiten, kan noch der wetenschap noch het geloof ten goede komen en schaadt alleen den persoon zelven die dat oordeel uitspreekt.

Wij moeten deze rij sluiten. Om echter geen voet te geven aan de meening dat de hierboven beschrevene beschouwing aan de voorstanders van eene enkele dogmatische richting eigen is, voer ik ten laatste de getuigenis aan van E. Reuss. Niemand zal hem eene voorname plaats onder de godgeleerden van onzen tijd ontzeggen. Toch luidt zijne verklaring [1]: „Obgleich diese „Auskunft (nl. de conjecturaal-kritiek) in der Theorie nicht unbe-„dingt zu verwerfen ist, wegen der grossen Lücke am Anfange der „kritischen Zeugenreihe, so verliess man sie doch mit Recht „immer mehr bei dem wachsenden Vorrath zuverlässiger Hilfs-„mittel." „Mit Recht" schrijft Reuss. Toch valt het niet moeielijk te bewijzen — ik moet dit later trachten te doen — dat juist de betere kennis der oudste handschriften corrupties aan den dag heeft gebracht, wier bestaan men vroeger niet vermoedde.

Tegenover die talrijke schaar vormen de voorstanders der conjecturaal-kritiek in de laatste 40 jaren slechts eene kleine minderheid, en hunne stem vond meestal niet veel gehoor [2]).

[1]) E. Reuss: Die Geschichte der H. S. des N. Ts. § 398.

[2]) Het verdient opmerking dat vele geleerden de kritiek onbeschroomd toepasten bij de beantwoording der vraag of boeken des N. Ts ook omwerking hadden ondergaan, en omtrent menig woord en menig vers de gissing uitspraken dat het om dogmatische redenen door lateren was ingevoegd; en dat diezelfde toch van gewone letterkundige gissingen weinig weten wilden en tegenover deze het uitsluitend gezag der handschriften lieten gelden.

Ik zou echter de geschiedenis onjuist verhalen, wanneer ik hier eene scherpe grenslijn wilde trekken. Er waren geleerden, die het volledig recht der kritiek erkenden maar wegens de vele struikelingen hunner voorgangers eenigszins huiverig waren geworden om haar toetepassen, als Fritzsche, Lücke, van Hengel en anderen. Er waren er ook die haar eene grootere plaats inruimden.

Daartoe moet allereerst C. Lachmann gerekend worden. Zijn systeem was den oudst bekenden tekst uittegeven en dezen door conjecturen in zijn oorspronkelijken toestand te herstellen (Zie Stud. u. Krit. 1830). Bijna had hij, verdrietig over den tegenstand dien hij o. a. van de Wette ondervond, zijn werk laten rusten, maar hij vatte den arbeid weder op en gaf in 1850 het 2e deel van zijn N. T. uit met de voorrede, waarin hij eenige gissingen voorstelde. Maar zonder zich illusies te maken; want het was hem als hoorde hij reeds: „strepitus superstitiosorum, „qui conjectura in his libris sacris emendandis usquam opus esse „negant."

Nevens hem trad Borneman op, als philoloog door zijne uitgave van Xenophon bekend, die in zijne Scholae in ev. Luc. een schat van opmerkingen neerlegde, en wiens gissingen, b. v. die op 1 Cor. 4 : 6 (zie derde hoofdstuk dezer verhandeling), in iederen letterkundigen kring met belangstelling zouden zijn ontvangen.

In ons vaderland vonden zij geestverwanten. Hoe J. J. Prins het recht der conjecturaal-kritiek verdedigde (Godg. Bijdr. 1862) zullen wij straks kunnen opmerken. Aan Cobet hebben wij enkele meesterlijke emendaties te danken, gedeeltelijk in de Mnemosyne, gedeeltelijk in de Praefatio van Cod. B., dien hij met Kuenen uitgaf, medegedeeld. De laatste beval ook in zijne: *Critices et Hermeneutices libr. N. Ti lineamenta § 78* kritische conjecturen aan, en Vissering toonde in zijne Vertaling van het N. T. dat hij ze noodzakelijk achtte.

De onderzoekingen der Tubingsche school waren van te uitsluitend historischen aard om in dit overzicht der conjecturaalkritiek vermeld te worden [1]). Eerder meen ik te moeten wijzen op Scholten, die in zijn *Evangelie naar Johannes*, *1864*, het bestaan van verscheidene interpolaties in het 4e Ev. aantoonde; en op J. W. Straatman, die in zijne *Kritische studiën over den 1en brief aan de Corinthiërs* de onderstelling uitsprak, dat de brieven van Paulus verscheidene uitdrukkingen, ja geheele stukken bevatten, die niet van den apostel afkomstig zijn, maar van andere christenen die zijne geschriften wilden aanvullen of verbeteren. Hij trachtte den oorspronkelijken tekst door conjecturen te herstellen, onder welke echter sommige meer van scherpzinnigheid dan van nauwgezette taalstudie getuigen.

Maar vooral moeten hier eenige andere Nederlandsche geleerden genoemd worden, die zich meer opzettelijk met conjecturaalkritiek bezighielden.

De eerste is J. H. Holwerda. Philoloog, zoowel als theoloog, van lichtvaardige conjecturen afkeerig, trachtte hij de meest vertrouwbare lezing der handschriften op te sporen en, waar het noodig was, door bedachtzaam emendeeren den tekst te herstellen. Hij legde het resultaat van zijn onderzoek neder in de Jaarb. v. Wet. theol. 1854 en 1860, en in afzonderlijke geschriften, die ik aan het slot mijner verhandeling opgeef, en stelde niet alleen eenige gissingen voor, maar betoogde ook het recht eener verstandige kritiek. Dat betoog komt in hoofdzaak hierop neder. (Betr. p. 1—16; Bijdr. p. 79—82): De handschrif-

---

[1]) Met opzet ga ik ook de gissingen van Holtzman (Kritik der Epheser u. Kolosserbriefe 1872) Weisse (Beiträge zur Krit. der Paul. Br. a. d. Gal., Röm., Phil. u. Col. 1867) en verscheidene anderen voorbij. Hun doel was: aan te wijzen dat de brieven, die wij bezitten, omwerkingen, tweede uitgaven zijn der oorspronkelijke. De grenzen van het gebied der conjecturaalkritiek moeten natuurlijk *ergens* getrokken worden; ik meen dat gissingen als de genoemde daar buiten vallen.

ten geven op verre na niet den oorspronkelijken tekst terug. Er zijn vele plaatsen die wij met al onze schriftelijke hulpmiddelen niet herstellen kunnen. Voorzichtige emendatie is noodig, al is die ook in zeer veel gevallen niet meer mogelijk. De codices B en C geven meestal de minst bedorvene lezing, en op den door hen gelegden grond moet de criticus in den regel bouwen. En al zijn van de tot nu toe gemaakte conjecturen de meeste onbruikbaar, zoo volgt daaruit niet dat de kritiek moet worden opgegeven.

Holwerda vond echter weinig instemming, zelfs geen waardeering. De leerlingen en volgelingen van van Hengel koesterden over het algemeen groote antipathie tegen de conjecturaal-kritiek, eene antipathie die zich soms op onwaardige wijze lucht gaf, b. v. in eene beoordeeling voorkomende in de Godg. Bijdr. van 1855, blz. 671 en verv.

De tweede in de rij is de schrijver van een werk getiteld *Opmerkingen betreffende de Staten-vertaling van de Evangeliën en de Handelingen der apostelen. Amst. 1855*, waarschijnlijk de nu overleden Leidsche hoogleeraar P. Hofman Peerlkamp. Hoe deze over den Bijbel dacht, kan blijken uit hetgeen hij blz. 15 schreef over de onderstelling dat de Evangelisten in een door hen gegeven bericht te ver zouden zijn gegaan. „Ten andere" zoo lezen wij „kan ik dat *te ver gaan*, *te veel zeggen*, of hoe men het „uitdrukken wil, niet overeenbrengen met de geloofwaardigheid, „die wij met onbepaald vertrouwen aan deze H. Schrijvers toe„kennen." Maar die overtuiging belette hem niet den tekst der handschriften te beoordeelen en onderscheidene conjecturen voor te stellen, conjecturen waarin wij telkens de hand herkennen van den waren philoloog, die uiterst voorzichtig te werk gaat en niet dan noode van de handschriften afwijkt (zie b. v. blz. 40 en 43) maar, waar het noodig is, met scherpzinnigheid de ware lezing tracht terug te vinden. Zoo merkte hij o. a. op dat afschrijvers zeer vaak zinnen waarin een woord verzwegen was,

b. v. het voorwerp, op hunne wijze hebben aangevuld, en bouwde daarop de onderstelling dat Luc. 16 : 4 τὰ ἔλκη αὐτοῦ zulk eene aanvulling is, wat over dit vers een verrassend licht doet opgaan.

Maar ook van zijnen arbeid werd de waarde niet erkend. De wijze waarop in de Godg. Bijdr. van 1856, blz. 676 enz., over de *Opmerkingen* gesproken werd, bevestigt wat ik zoo even beweerde omtrent veler tegenzin tegen de conjecturaal-kritiek. De hoogste lofspraak van den ongenoemden beoordeelaar is: dat het geschrift „in ieder geval aangename, den geest opscherpende ontspanning aanbiedt." !!

De derde voorstander is insgelijks een philoloog, de hoogleeraar S. Naber, die in de Mnemosyne van 1878, afl. 1 en 4, verscheidene hoogst belangrijke emendaties voorstelde, waarop ik in het derde hoofdstuk mijner verhandeling wijzen zal.

Ten slotte moet ik nog wijzen op den arbeid van J. H. A. Michelsen, die in zijn werk, *Het Evangelie van Markus*, Amst. 1867, de bijgeloovige vereering der handschriften bestreed, en aan wien wij verscheidene goede conjecturen te danken hebben.

Aan het einde van onze geschiedkundige schets gekomen, zien wij op den afgeloopen weg terug. De lezer heeft opgemerkt dat ik de geschiedenis der conjecturaal-kritiek in eenige tijdperken heb afgedeeld; nu wij de geheele stof overzien kunnen, wil ik deze nog eens met korte trekken teekenen.

1e tijdperk. *Van het ontstaan der boeken des N. Ts tot 1516.* De afschrijvers der handschriften hebben zich zeer dikwijls conjecturen veroorloofd en die in den tekst gebracht, maar daardoor het herstellen van vroeger ingeslopene vergissingen bemoeielijkt.

2e tijdperk. *Van 1516 tot omstreeks de helft der 18e eeuw.* De kritiek des N. Ts in den meest gebruikten zin des woords begint bij Erasmus. Hij en Beza gingen met

groote vrijheid te werk en schroomden soms niet den tekst ex conjectura te veranderen. Zoo ver gingen de andere geleerden niet, maar zij bleven in hunne commentaren veranderingen, meestal geen verbeteringen, voorstellen. De vraag of dat geoorloofd was kwam zelden ter sprake, daar zij bedolven bleef onder de meer omvattende: of het goed was de vele variae lectiones in de uitgaven te vermelden.

3e tijdperk. *Van omstreeks de helft der 18e eeuw tot omstreeks het tweede vierdedeel der 19e.* De vraag naar het recht der conjecturaal-kritiek treedt meer op den voorgrond, en wordt door verreweg de meeste gegeleerden bevestigend beantwoord. Conjecturen van vroegeren tijd worden verzameld en steeds nieuwe worden daaraan toegevoegd.

4e tijdperk. *Van omstreeks het tweede vierdedeel dezer eeuw tot nu.* In de laatste halve eeuw ondergaat het oordeel over de genoemde kritiek eene belangrijke wijziging. Philologen trekken zich meer en meer van de studie des N. Ts terug. De apparatus criticus wordt verrijkt, de kritiek, die daarbuiten gaat, gewantrouwd, geringgeschat of veroordeeld. De onder godgeleerden heerschende denkwijze kan ongeveer op deze wijze worden uitgedrukt: Conjecturaal-kritiek is in beginsel niet volstrekt af te keuren, maar behoeft zoo goed als nooit toegepast te worden. Zij vermag weinig en mist alle nut, daar toch van een werkelijk gebruik maken van conjecturen geen spraak kan zijn.

II.

De noodzakelijkheid der conjecturaal-kritiek.

Wij hebben de oordeelvellingen der geleerden vernomen en willen die nu tegen elkander wegen.

In dit tweede hoofdstuk wil ik trachten aan te toonen dat alleen van diegenen heil te verwachten is, die de codices nauwgezet onderzoeken maar daarbij niet blijven staan, die erkennen dat er verscheidene plaatsen in de codices misvormd zijn en deze door waarschijnlijke gissingen zoeken te herstellen.

Iemand zou kunnen meenen dat de last van het bewijs door de tegenstanders der kritiek moet worden gedragen, en den volgenden grond kunnen aanvoeren: Op den tekst van *alle* geschriften van den ouden tijd, zooals die in handschriften is overgeleverd, moet de conjecturaal-kritiek worden toegepast; zij dus, die voor het N. T. eene uitzondering maken, moeten bewijzen dat zij daartoe recht hebben.

Maar die redeneering zou ons tegenover hen niet verder brengen. Zij zouden antwoorden: Wij vinden in het N. T. geen corrupte plaatsen; over het recht eener kritiek, die onnoodig is, behoeven wij niet te twisten.

Ik zal daarom zelf het bewijs mijner stelling trachten te leveren, en daarbij acht geven op de tegenwerpingen welke de geleerden, zooals wij gezien hebben, van verschillende zijden hebben ingebracht. Sommige zijn zoo zwevend, dat zij niet te grijpen, laat staan te weerleggen zijn. Maar ik geloof toch dat ik die welke besproken moeten worden kan samenvatten in de volgende stellingen:

1. De schriftelijke hulpmiddelen laten ons *nooit* verlegen; conjecturen zijn dus onnoodig.
2. Er zijn mogelijk in het N. T. *enkele* eenigszins corrupte plaatsen, maar de veelheid en de hooge oudheid onzer hulpmiddelen zijn over 't algemeen een voldoende waarborg voor de zuiverheid der lezing.
3. Er zijn in het N. T. *verscheidene* corrupte plaatsen, maar bij de vaststelling van den tekst zijn toch geen conjecturen toe te laten.

Zonder mij alleen met deze tegenwerpingen bezig te houden, zal ik de gelegenheid vinden ze in den loop van mijn betoog achtereenvolgens ter sprake te brengen. Bij de tweede, als de belangrijkste, zal ik langer dan bij de andere stilstaan. Ik stel mij niet voor dat dit eene dankbare taak wezen zal; wie door het lezen van het N. T. niet uit zich zelven tot de overtuiging gekomen zijn, dat daarin bedorvene plaatsen voorkomen welke alleen door gissing kunnen worden genezen, zullen door mijn betoog wel niet tot andere gedachten gebracht worden. Toch kan het zijn nut hebben enkele dwalingen in het rechte licht te stellen, vooral omdat dit betoog mij aanleiding geeft om iets over de waarde van codices en vertalingen des N. Ts in 't midden te brengen.

1.

Om het recht der conjecturaal-kritiek te bewijzen heeft men, strikt genomen, niets anders te doen dan aan te toonen, dat er in het N. T. eene bedorven plaats is die wij met al de schriftelijke hulpmiddelen welke wij bezitten, Grieksche codices, vertalingen, getuigenissen van kerkvaders, niet in haar oorspronkelijken vorm kunnen herstellen. Immers, vinden wij zulk eene plaats, dan hebben wij het recht om, van de lezing der codices uitgaande, naar dien oorspronkelijken vorm te gissen; ja, het is den exegeet zelfs niet geoorloofd voor die fout te blijven staan wanneer hij kans ziet haar weg te nemen, evenmin als het ons geoorloofd is eene drukfout, die den zin bederft, voor rekening van den schrijver te brengen en dezen iets te laten zeggen dat hij niet heeft bedoeld.

Ik zou echter met dat aanwijzen van ééne bedorvene plaats mijn doel niet bereiken. Alleen tegen hen zou dit betoog gericht zijn, die het recht der conjecturaal-kritiek in beginsel ontkennen, en zij zijn weinigen in getal. Ook de Wette en Meyer nemen de mogelijkheid aan dat er eene enkele bedorvene plaats in het N. T. te vinden is (Hebr. 11 : 37); ook Horne en Tregelles vermoeden dat Mt. 27 : 19, Hand. 7 : 16 niet in orde zijn, en toch behooren zij tot de tegenstanders der conjecturaal-kritiek.

Ik moet dus het bestaan van verscheidene dergelijke plaatsen waarschijnlijk maken, maar kan op mijn onderzoek niet vooruit loopen, daar het derde hoofdstuk mijner verhandeling daaraan zal gewijd zijn, en vergenoeg mij voorloopig met de aanwijzing van enkele.

Mc. 1 : 27. Van het tweede gedeelte van dit vs. bestaan verschillende lezingen:

ℵ. B. L.: *τί ἐστι τοῦτο; διδαχὴ καινὴ κατ' ἐξουσίαν καὶ τοῖς πνεύμασι τοῖς ἀκ. κτἑ.*

D.: *τίς ἡ διδαχὴ ἐκείνη ἡ καινὴ αὕτη ἣ ἐξουσία ὅτι καὶ τοῖς πνεύμασι τοῖς ἀκ. κτἑ.*

A.: *τί ἐστι τοῦτο; τίς ἡ καινὴ αὕτη διδαχὴ ὅτι κατ' ἐξουσίαν καὶ τοῖς πνεύμασι τοῖς ἀκ. κτἑ.*

C. E. F. en andere: *τί ἐστι τοῦτο; τίς ἡ διδαχὴ ἡ καινὴ αὕτη ὅτι κατ' ἐξουσίαν καὶ τοῖς πνεύμασι τοῖς ἀκ. κτἑ.*

Minuskelcodices en vertalingen bieden nog andere wijzigingen aan. Wat de ware lezing is, valt moeielijk te bepalen. Het gaat niet aan met de Wette te verklaren: „die gewöhnliche L A hat einen guten Sinn. „Die L A. *τί ἐστι τοῦτο; διδαχὴ καινὴ κατ' ἐξουσίαν* „hat nur das Zeugniss von B. L. 102 für sich"; zoo toch verwaarloost men de eerste beginselen der kritiek. Codex D bevat twee verschillende lezingen die vreedzaam naast elkander staan; de tekst van A. C. E. enz. is duidelijk eene verbetering door afschrijvers uitgedacht; die van B is blijkbaar ouder maar is onverstaanbaar. Wel heeft men vertaald: *Wat is dit? Eene nieuwe leer met macht! Ook den onreinen geest beveelt hij enz.;* maar, zelfs zoo vertaald, zijn die woorden veel te zonderling en te gewrongen, en bovendien beteekent *διδαχὴ κατ' ἐξουσίαν* niet: eene leer (die) met macht (gepaard gaat). Men zal de ware lezing waarschijnlijk in ℵ. B. L. en in de dittografie van D te zoeken hebben; maar, hoe dit ook zij, de bestaande tekst is bedorven.

Mt. 28 : 1 *ὀψὲ δὲ σαββάτων, τῇ ἐπιφωσκούσῃ εἰς μίαν σαββάτων.* Deze woorden laten geene verklaring toe. Holwerda schrijft daarover Bijdr. p. 73: „*ὀψὲ σαββάτων,* d. i.

„*laat op den sabbath*, of *zaturdags avonds laat*, zal „volgens sommigen *laat na den sabbath*, of alleen „*na den sabbath*, volgens anderen *aan het einde* „*der week* beteekenen. *Τῇ ἐπιφωσκούσῃ εἰς μίαν* „*σαββάτων* verklaart men: *op den aanbrekenden* „*(dag) tegen den eersten dag der week.* Verder „moeten wij gelooven, dat *laat na den sabbath*, of „*aan het einde der week*, *op den aanbrekenden dag* „*tegen den eersten dag der week* = *laat na den* „*sabbath*, *toen de eerste dag der week begon aan* „*te breken*, en dit weder = *des zondags morgens* „*vroeg.*" — Hij voegt daaraan met recht de vraag toe: „Zullen wij nog langer voor het ongeletterde „publiek de houding aannemen, alsof wij dergelijke „plaatsen goed verstaan?" Vissering was van dezelfde meening en vermoedde dat er na *ὀψὲ δὲ σαββάτων* iets uitgevallen was.

Col. 2:17 sqq. Van de spijswetten en feesten zegt Paulus: *ἅ ἐστι σκιὰ τῶν μελλόντων.* Het daarop volgende *τὸ δὲ σῶμα Χριστοῦ* is te eenenmale onverstaanbaar. Men vat dit op als: het lichaam der toekomende dingen behoort aan Christus; maar wat dit beteekenen kan — niet wat men, buiten die woorden om, er bij kan denken — heeft nog niemand duidelijk gemaakt. De verschillende interpretaties van vs. 18 *μηδεὶς ὑμᾶς καταβραβευέτω θέλων ἐν ταπεινοφροσύνῃ καὶ θρησκείᾳ τῶν ἀγγέλων* zal ik hier niet herhalen. Men kan die in de commentaren vinden. Wat *καταβραβ.* in *dit* verband beteekent is zeer duister, maar *θέλων* en *ταπεινοφροσύνῃ* ontsnappen aan alle verklaring.

Jac. 3 : 6. *καὶ ἡ γλῶσσα πῦρ ὁ κόσμος τῆς ἀδικίας ἡ γλῶσσα καθίσταται κτέ.* zijn niet dan losstaande woorden, welke men niet eens kan afdeelen. Men kan de

leesteekens plaatsen zoo als men maar wil, de eene manier baat al even weinig als de andere.

Jac. 4 : 5. 6. Dat de woorden πρὸς φθόνον κτέ in geen γραφή, voor zoover wij weten, voorkomen, is het grootste bezwaar niet. Erger is het dat zij geen den minsten zin geven. Men zou kunnen tegenwerpen, dat zij wellicht eene vertaling behelzen, en er in de Sept. ook wel plaatsen zijn die wij niet zouden verstaan wanneer wij den Hebreeuwschen text niet kenden. Zulke plaatsen staan echter met de onze niet gelijk. Uit het feit dat de schrijver deze plaats aanhaalt (aangenomen dat wij hier eene aanhaling voor ons hebben) blijkt dat hij er dan toch een zin aan moet gehecht hebben, die met vs. 4 in eenig verband staat; en zulk een zin is hier met geen mogelijkheid te vinden. De een verklaart het 5e vs. alsof er κατοικεῖ stond; een ander, Huther: „Oder meint „ihr dass die Schrift in leerer Weise sagt: — (viel- „mehr) neidisch begehrt (Gott) den Geist, den er „Wohnung in uns hat machen lassen, giebt aber „um so grössere Gnade — deshalb sagt sie u. s. w."

Over zulk eene verklaring is het niet wel mogelijk met eenige vrucht te disputeeren. Ik denk daarbij aan de uitspraak van Paulus ἐὰν μὴ εἰδῶ τὴν δύναμιν τῆς φωνῆς ἔσομαι τῷ λαλοῦντι βάρβαρος καὶ ὁ λαλῶν [ἐν] ἐμοὶ βάρβαρος. Liever merk ik op dat ook van Hengel, in zijne Proeve van grondslagen van eene nieuwe bijbelvertaling, en Lücke, bij Meyer, deze twee verzen voor corrupt houden.

En niet alleen zijn er vele dergelijke plaatsen in het N. T.; er zijn er ook die door de kritiek op zulke goede gronden hersteld zijn, dat er nauwlijks eenige twijfel overblijft. In een opstel

in de Godg. Bijdr. van 1862 geplaatst, *Exegetisch-kritische opmerkingen over Hebr. 4 : 2 enz.* p. 609 sqq., schrijft J. J. Prins het volgende: „Maar ik meen toch dat er buiten allen twijfel „gevallen zijn, waarin de tekst der oude handschriften zóó geheel „bedorven is, dat men zich verplicht gevoelt, ten einde de ver„moedelijke fout weg te nemen, met afwijking daarvan eene „waarschijnlijke gissing te wagen en dat er nu en dan conjecturen „zijn gemaakt, zoo evident en welgeslaagd, dat alle tegenspraak „moet ophouden. Eene enkele zoodanige conjectuur is in mijn „oog voldoende om den regel, waardoor ze voor goed worden „uitgesloten, krachteloos te maken en metterdaad op te heffen, „en de opheffing van dien regel acht ik daarom van onmisken„baar belang, omdat de interpretatie er door gerukt wordt uit „den sleur der gewoonte om altijd te blijven staan bij den gege„ven tekst, en daarvan vaak tegen alle spraakgebruik aan, quovis „meliori modo eene verklaring te geven." Tot toelichting wijst hij o. a. op *πειθοῖ σοφίας* 1 Cor. 2 : 4, en besluit aldus: „In „elk geval blijkt, zoo ik meen, genoegzaam uit dit ééne voor„beeld dat de conjecturaal-kritiek bij de interpretatie van het „N. T. niet mag worden buitengesloten."

Ik geloof niet dat hetgeen hier door den hoogleeraar geschreven is, redelijke tegenspraak toelaat. Zijne bewering zou ik kunnen staven door een aantal dergelijke conjecturen op te noemen, maar ik zou dan tweemaal hetzelfde werk verrichten: de lezer kan ze in het 3de hoofdstuk vinden. Eene enkele slechts vinde hier hare plaats en bewijze hier reeds de dwaasheid der meening: dat de conjecturaal-kritiek en de kritiek der handschriften elkander uitsluiten:

2 Petr. 3 : 10 lezen wij volgens den gewonen tekst: *καὶ ἡ γῆ καὶ τὰ ἐν αὐτῇ ἔργα κατακαήσεται.*

Aan deze woorden schijnt niets te ontbreken; de vorm *κατακαήσομαι* komt ook 1 Cor. 3 : 15 voor; maar de handschriften vertoonen zonderlinge afwijkingen. Terwijl A. L. en eenige ver-

talingen de gewone lezing steunen, heeft C (in de ed. van 1859 geeft Tischendorf ook de Peschito op, in de laatste ed. niet) *ἀφανισθήσονται* en hebben ℵ. B. K. P. *εὑρεθήσεται*. Deze laatste lezing laat zich uit geene der andere verklaren, zij wordt in de beste codices gevonden en in K, een codex die nu eens met B, dan weder met A overeenstemt. Wij mogen ons daarom niet neerleggen bij eene der beide andere, waarin ieder onbevooroordeelde de verbeterende hand van afschrijvers herkent; de kritiek gebiedt ons op den onverstaanbaren tekst van ℵ. B eene gissing te bouwen, en dat Holwerda hoogstwaarschijnlijk de woorden van den schrijver teruggevonden heeft, zal bij de behandeling van deze plaats worden aangetoond.

Eigenlijk gezegd is, zooals ook Prins verklaart, het bewijs hiermede geleverd. Toch moet ik om mijn doel te bereiken nog een anderen, veel langeren weg inslaan. Zeer velen toch zullen of niet of slechts schoorvoetend toegeven dat de bovengemelde en daarmee overeenkomende plaatsen corrupt zijn. Dat zij voor de bezwaren, aan de interpretatie daarvan verbonden, blind zijn, geloof ik niet; het komt mij veeleer voor dat zij hunne meening wantrouwen, te spoedig hun oordeel opschorten en er toe komen om van het onverklaarbare eene verklaring te zoeken, *omdat zij een al te groot gezag toekennen aan de handschriften* [1]).

2.

Ik zal dan trachten te bewijzen *dat de handschriften*, *hoewel zij natuurlijk den grondslag leveren waarop wij bouwen moeten*, *niet het onvoorwaardelijk vertrouwen verdienen*, *dat de tegenstanders der conjecturaal-kritiek daaraan hechten;* en zal, terwijl

---

[1]) Hetzelfde merken wij op in de uitgaven der *Lib. apoc. V. T.* van Fritzsche en der *Pat. Apost.* van von Gebhard en Harnack.

ik het oog niet afwend van de andere hulpmiddelen waarover wij beschikken, mij voornamelijk bepalen tot het onderzoek der Grieksche unciaal-handschriften, omdat het deze zijn waarop men zich in de eerste plaats beroept.

Het is waarheid dat de handschriften des N. Ts veel talrijker en ouder zijn dan die der klassieken, ik voeg er bij dat sommige zelfs met eene buitengewone zorg geschreven zijn, — men vergelijke b. v. den Cod. Vaticanus met den papyruscodex van Hyperides die van nog vroeger tijd schijnt te dagteekenen — maar dat geeft ons nog geen waarborg dat zij den oorspronkelijken tekst bewaard hebben.

De *veelheid* der handschriften geeft dien althans niet.

Men maakt zich van dat afschrijven vaak eene voorstelling, die deels onbewijsbaar, deels stellig onjuist is. Men zal zeggen: wanneer van een geschrift eenige, stel 4 of 5, nauwkeurige afschriften worden gemaakt en deze later nogmaals worden gecopiëerd, dan zullen er wel fouten insluipen, maar het is toch hoogst onwaarschijnlijk dat in alle afschriften dezelfde fouten zullen voorkomen, en men zal, die afschriften op elkaar passende, zeker alle leemten kunnen dekken.

Die zoo spreken zullen echter verscheidene bewijzen voor de waarheid hunner redeneering moeten leveren, eer wij naar hen luisteren.

Vooreerst: dat werkelijk de oorspronkelijke geschriften van evangelisten en apostelen herhaaldelijk door verschillende personen zijn afgeschreven geworden, of wel dat afschriften uit de tweede hand met het origineel vergeleken zijn geworden. Een bewijs, dat moeielijk te leveren zal zijn. Wij weten toch dat in den eersten tijd aan die origineelen geenszins de waarde werd gehecht die *wij* er tegenwoordig aan hechten zouden, en dat geen enkel ons bekend schrijver ooit van die oorspronkelijke geschriften melding heeft gemaakt.

Ten tweede: dat die oudste afschriften nauwkeurig zijn geweest; een bewijs dat evenveel moeite zal kosten.

Zoo heeft er b. v. van de meeste brieven van Paulus, nooit een eigenhandig geschreven origineel bestaan. De apostel dicteerde, en wanneer wij ons van zulk werken een zoo duidelijk mogelijke voorstelling maken, dan rijst de vraag bij ons op of niet reeds in het eerste afschrift, dat aan de gemeenten verzonden werd, onnauwkeurigheden zullen geweest zijn. Zij die later brieven en evangeliën afschreven, waren evenmin als de personen aan wie Paulus dicteerde, geoefende calligrafen en bovendien was het hun, zooals uit de geschiedenis van den tekst blijkt, geenszins te doen om eene literarisch getrouwe copie te leveren. Zij hadden een geheel ander doel dan een geleerde van onze dagen, een Tischendorf bijvoorbeeld, die met angstvallige, ongeëvenaarde zorg codices collationeert, en vonden, zooals ik reeds blz. 6 en 9 opmerkte, eene aanvulling hier, eene opheldering of verbetering daar, niet alleen geoorloofd maar zelfs plichtmatig. Dit leeren ons de talrijke varianten, dit de vele pseudepigrapha, dit de diep ingrijpende overwerking die sommige veel gelezen boeken als het boek Tobias en de brieven van Ignatius ondergingen, dit ook de bekende getuigenis omtrent Jezus, die in het werk van Flavius Josephus ingevoegd is.

Wij moeten nog iets anders in het oog houden. Dat eerste geschrift was stellig niet zoo net geschreven als b. v. de codex Sinaiticus, maar zelfs zulk een codex zonder fouten na te schrijven is geen mensch gegeven. Men neme slechts de proef met het copiëeren van een eenigszins uitgebreid stuk in zijne moedertaal geschreven. Het aaneenschrijven der woorden was eene rijke bron van vergissingen; daarenboven werden ook zelfs in codices als de Sinaiticus niet alle letters groot en duidelijk geschreven. Wanneer men het facsimile raadpleegt, dan zal men ontwaren dat de schrijver, wanneer hij een woord niet voluit op een regel schrijven kon, meermalen het laatste gedeelte in zeer kleine lettertjes binnen de lijn van de kolom wrong, welke een ander lichtelijk over het hoofd kon zien.

Zoolang dus de bewijzen, die ik eischte, niet geleverd zijn, laten wij de redeneering a priori, op de *veelheid* der codices gebouwd, voor hetgeen zij is, en houden wij ons aan de vrij wat zekerder stelling: dat juist de boeken, die niet als letterkundige voortbrengselen maar als middelen tot stichting werden beschouwd en daarom het menigvuldigst werden afgeschreven, het meest hebben geleden. Holwerda, die ditzelfde onderwerp bespreekt, Bijdr. p. 91, wijst op den codex Mediceus van Aeschylus; het zij mij vergund er een ander voorbeeld bij te voegen.

De tekst der blijspelen van Aristophanes berust hoofdzakelijk op de getuigenis van één handschrift, den bekenden codex Ravennas uit de 11e eeuw. Toch zou het bewijs wel te leveren zijn dat de tekst van Aristophanes zuiverder bewaard is dan die van het N. T. die in honderden handschriften overgeleverd is.

Nog eene opmerking vinde hier eene plaats. Wanneer ik de verzekering hoor of lees dat de *veelheid* der handschriften conjecturen overbodig maakt, krijg ik somwijlen den indruk alsof zij, die dit verzekeren, niet veel anders gedaan hebben dan het lijstje van codices inzien. Een zelfs oppervlakkig onderzoek leert ons dat daaronder vele zijn, wier getuigenis weinig gewicht in de schaal legt omdat zij alle uit dezelfde bron gevloeid zijn, en tevens dat, juist nu wij vele goede codices kennen, meer dan eene plaats gebleken is corrupt te zijn die men vroeger voor gezond hield.

Zoolang cod. B. niet of gebrekkig vergeleken en de Sinaiticus nog niet gevonden was, mocht men zich neerleggen bij de volgende lezingen:

Mc. 1 : 27 *τίς ἡ διδαχὴ ἡ καινὴ αὕτη ὅτι κατ' ἐξουσίαν κτέ.*
„ 4 : 22 *ὃ ἂν μὴ εἰς φανερὸν ἔλθῃ.*
„ 9 : 23 *λέγει αὐτῷ εἰ δύνασαι πιστεῦσαι.*
Hand. 26 : 26 *χριστιανὸν γένεσθαι.*
1 Cor. 9 : 15 *ἵνα τις κενώσει.*
2 Petr. 3 : 10 *κατακαήσεται.*

Juist door het vinden van meer codices is het gebleken dat de lezing op deze plaatsen, wier aantal gemakkelijk vermeerderd kan worden, bedorven is, en de vroeger aangenomen tekst slechts eene verbetering is van de hand der librarii.

Maar het is niet alleen op de *veelheid* der handschriften dat zich de tegenstanders der conjecturaal-kritiek beroepen, ook op de hooge *oudheid* der getuigenissen wijzen zij. Wij zullen ook dit argument van alle zijden moeten bezien.

Dat wij zooveel oude codices bezitten erkennen wij dankbaar en ieder, die eenigszins met de tekstkritiek bekend is, stelt hetgeen in deze eeuw, vooral door Tischendorf, gedaan is om die oude codices voor ons toegankelijk te maken, op hoogen prijs. Toch is ook die oudheid, in mijn oog, geen voldoende waarborg voor de zuiverheid van den tekst. Waren de evangeliën en brieven in de eerste eeuwen en in de middeleeuwen even weinig gelezen geworden als de comedies van Aristophanes, dan zou een handschrift des N. Ts uit de 10e of 11e eeuw ons een tekst kunnen geven, zeker niet zonder fouten, maar niet achterstaande bij dien van den genoemden codex Ravennas; maar iedereen weet dat in die eerste eeuwen, reeds vóór den tijd dat de cod. Vaticanus geschreven werd, groote veranderingen in den tekst des N. Ts hadden plaats gegrepen. „Quamvis enim permagni facienda sit „quaevis lectio quam perantiquam, adeoque in antiquitate vulgatam „esse certum exploratumque habeamus," zoo schrijft Tischendorf, ed. 1859, Prol. p. XXIX, „tamen manifestum est testium super„stitum nullum eam superare aetatem, ubi universa quaedam textus „sacri varietas ac depravatio iam exstiterit." Wij zullen dit laatste, ἵνα πᾶν στόμα φραγῇ uitvoerig moeten behandelen.

Voordat ik mij tot het N. T. bepaal, wil ik door eenige sprekende voorbeelden in het licht stellen hoe lichtelijk corrupties ontstaan kunnen, ook dáár, waar menigeen ze niet verwachten zou. Ik ontleen die aan een oud handschrift, aan een gedrukt boek en aan eene inscriptie.

Zijn de codices des N. Ts oud, nog ouder is een papyrushandschrift, dat bij de opgraving van Herculaneum gevonden is, een zedekundig geschrift van Philodemus, uitgegeven o. a. door Th. Gomperz. 1864. Vgl. Mnemosyne 1878. p. 373 sqq. Dit kan natuurlijk niet jonger zijn dan 79 n. Chr., en daar Philodemus een tijdgenoot van Cicero was, kunnen er niet veel meer dan 150 jaren liggen tusschen deze copie en het oorspronkelijk geschrift. Wellicht is de tusschenruimte *veel* kleiner. Welnu, wij vinden daarin reeds grove fouten die den zin geheel bederven. In de 11e kolom, Gomperz p. 47, Mnemos. p. 374, staat van personen die zich onvoorzichtig uitlaten: *ὅταν...... κατὰ Πλάτωνα κομίζωνται κούφων καὶ πτηνῶν λόγων βαρύνεται τὰς ζημίας.*

Dit zijn woorden zonder zin. Wat er gestaan heeft blijkt uit Plato zelven, de Legibus p. 717c, namelijk *βαρυτάτας ζημίας.* Dat in dien papyruscodex vrij wat fouten zijn blijkt uit de aangehaalde geschriften; ik bepaal mij tot deze, omdat aan het bestaan dier fout en aan de zekerheid der emendatie niemand twijfelen kan. De afschrijver heeft óf slecht op zijn origineel gelet óf eene reeds bestaande fout op ongelukkige wijze trachten weg te nemen.

Het tweede voorbeeld leveren ons uitgaven van Shakespere's drama's [1]).

In de comedy of errors, act V, sc 1, vs. 138, zegt Adriana tot den hertog van Ephesus:

„May it please your Grace, Antipholus my husband
„Whom I made lord of me and all I had,
„At your important letters, — this ill day
„A most outrageous fit of madness took him."

Zoo staat in den eersten druk van Shakespere's werken te lezen. In den tweeden maakte de zetter eene fout, en werd voor im-

---

[1]) Zie Nederl. Spectator, 1868, p. 274. Verslag van The works of W. Shakespeare, edited by W. G. Clerk and J. Glover. Cambr. 1863, door R. F.

portant: *impoteant* gedrukt. De volgende uitgever verbeterde dit op zijne wijze in: *impotent*; hij was tevreden, uit de letters, die hij vond, een woord gemaakt te hebben en vroeg niet of dit op deze plaats paste. Rowe, een later uitgever, bemerkte dat *impotent letters* hier onzin was en dat juist het tegenovergestelde vereischt werd: hij veranderde *impotent* in *all potent*, en dit bleef in de uitgaven staan totdat men den oorspronkelijken druk raadpleegde.

In *Much ado about nothing*, act V, sc. 1, vs. 265, legde de dichter Leonato de woorden in den mond:

„I cannot bid you bid my daughter live."

De historia morbi van deze plaats is weder volkomen gelijk aan die van zoo vele plaatsen in oude handschriften. Het oog van den zetter, die aan de 2e uitgave arbeidde, dwaalde van het eerste *bid* naar het tweede af, en zoo verscheen eene nieuwe lezing:

„I cannot bid you daughter live."

You daughter is geen Engelsch, begreep de 3e uitgever, wien het blijkbaar meer om woorden dan om een goeden zin te doen was; het bezittelijk voornaamwoord luidt *your*, diensvolgens liet hij drukken:

„I cannot bid your daughter live."

Dat dit de bedoeling van den dichter niet was, viel in het oog, daar Leonato van zijne eigene dochter spreken moest. Daarom keurde de vierde uitgever een krachtig geneesmiddel noodig en veranderde de zinledige woorden in:

„You cannot bid my daughter live."

Op die wijze was de zin vrij wel hersteld, maar met dat al was het vers een voet te kort gebleven. Rowe liet daarom drukken:

„You cannot bid my daughter live again."

De eerste druk van Shakespere's werken verscheen in 1623,

de drie volgende in 1632, 1664, 1685, die van Rowe in 1709. Wij zien dus dat binnen het tijdverloop van nog geen eeuw de tekst van Shakespere op eenige plaatsen onherkenbaar verbasterd was.

Terwijl ik dit schrijf, verbeeld ik mij reeds sommigen te hooren die mij te gemoet voeren: Welnu, wij nemen deze voorbeelden gaarne van u over, want daaruit blijkt zonneklaar dat conjecturen ons van den weg afbrengen. Slechte conjecturen, zeker. Maar de geheele tegenwerping zou onjuist zijn. Konden wij, even als de tegenwoordige uitgevers van Shakespere, de oorspronkelijke uitgave van evangeliën en brieven raadplegen, wij zouden ons met conjecturen op de bedorvene afschriften niet vermoeien. Maar dit kunnen wij juist *niet.* Wij staan tegenover onze codices even als de uitgevers van den Engelschen dichter zouden staan tegenover den derden en vierden druk, wanneer de twee eerste waren weggeraakt. En zouden deze dan maar *impotent* en *I cannot bid your daughter live* moeten laten staan en als echt erkennen? Neen, de geschiedenis van de genoemde verzen geeft ons een volkomen juist beeld van die van het N. T. Wij zien de vergissingen van een eersten librarius en de conjecturen der *διορθωταί* als het ware voor ons. Of zouden die Engelsche uitgevers zooveel onhandiger en onwetender zijn geweest dan zij? Die uitgevers waren personen, die de Engelsche taal natuurlijk volkomen machtig waren, en Rowe was zelf een dramatisch dichter en, naar ik vermeld vind, een niet onverdienstelijk criticus.

Het drukken van een boek geeft zeker grooter waarborg voor de zuiverheid van den tekst, dan het schrijven; nog grooter waarborg geeft het beitelen in steen. Hij, die een opschrift inhakt, gaat langzaam te werk, en staat dit eens in den steen, dan kan er niets in veranderd worden zonder dat men het bemerkt. Toch zal — en ziehier mijn derde voorbeeld — eene inscriptie ons leeren dat wij aan oude schriftelijke getuigenissen geen onvoorwaardelijk geloof mogen hechten, eene inscriptie, waarover wij

met volkomen zekerheid kunnen oordeelen omdat zij in onze moedertaal is opgesteld.

In de kerk te Egmond-Binnen ligt een grafsteen, waarop het volgende te lezen staat:

Hier legt begraeven Sr. Isaac le Maire
Coopman die geduierende sijn Handelinge op meest alle quartieren van de weerrelt van Godt den Heere soo ryckelick
gesegent is geweest dat hij in 30 jaren
tijts (behoudens eer) overloren heit over
de 150000 guldens is in den Heere gerust
op den 20en Septembris anno 1624.

Dit grafschrift is in meer dan een opzicht merkwaardig. Men leze daarover de verhandeling van Bakhuizen van den Brink [1]), maar ons mag het nu om niets anders te doen zijn dan om dat vreemde *„overloren.“* Er moest staan niet: *overgewonnen*, wat men zou kunnen vermoeden, maar: *verloren.* Ging men te werk op de wijze van vele uitleggers des N. Ts, men zou dit laatste ontkennen, overliezen voor een niet verwerpelijken vorm verklaren, en b. v. *verwinnen* — *overwinnen*, *verliezen* — *overliezen* met gerustheid naast elkander plaatsen. Maar wij weten nu eenmaal zeker dat dit niet mogelijk is. Er komt eene andere gewichtige omstandigheid bij. Ik kan niet beter doen dan den zoo even genoemden geleerde zelven te laten spreken: „Het was — „ik erken het — een eenigszins vreemdsoortig dankbetoon aan „den Hemel, uitsluitend van zijne verliezen te spreken; in den „zin des schrijvers lag voorzeker de bedoeling dien zegen zoo „groot te noemen dat een verlies als het opgegevene lijdelijk

[1]) Gids 1865. Overgedrukt in de Studiën en Schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren door R. C. Bakhuizen van den Brink. 1877 4e deel.

„kon gedragen worden, en de eer, het crediet van den koopman „zegevierend de geledene schade had doorgestaan.............., „doch niet 150000, maar tienmaal zooveel, *f* 1.500.000 had le „Maire verloren. Ik durf verzekeren dat eene nul op de zerk is „uitgevallen, en dat is geen ligtvaardige gissing.......; in een „rekwest aan de regeering van Amsterdam had le Maire zelf gezegd: „de suppliant verclaert..... verloren te hebben over de sestien „hondert duysent guldens."

Onlangs is de vernuftige conjectuur gemaakt dat die overtollige *o* niets anders zou zijn dan de overgeslagen nul, die in het door den steenhouwer nagebeitelde schrift tusschen de regels zou zijn ingevoegd.

Hoe dit zij, wij mogen de les in de palaeografie, die de zerk te Egmond-Binnen ons geeft, niet in den wind slaan.

Maar, laat ik na deze lange uitweiding tot mijn onderwerp terugkeeren en de handschriften van het N. T. zelve in oogenschouw nemen. Menigeen toch verkeert nog steeds in de meening dat, wat bij de behandeling van andere werken al algemeene regel is aangenomen, nog niet bij de kritiek des N. Ts van toepassing is.

Ik wil aanwijzen A. dat ook in onze oudste codices fouten voorkomen.
B. dat de tekst van het N. T., toen die codices geschreven werden, reeds groote veranderingen ondergaan had.

A. Het oudste en belangrijkste handschrift blijft altijd de codex Vaticanus. Reeds wees ik er op dat deze met bijzondere zorg geschreven is. Toch komen daarin vele fouten voor, die, hetzij reeds in het orgineel van B stonden, hetzij van den afschrijver afkomstig zijn. Ik laat er hier eenige volgen.

Mt.	6 : 28	κοπιοῦσιν	voor: κοπιῶσιν
„	15 : 39	τὸν πλοῖον	„ τὸ πλοῖον
Mc.	1 : 27	τί ἐστι τοῦτο; διδαχὴ καινὴ κατ' ἐξουσίαν κτέ.	
„	1 : 40	λέγων αὐτῷ Κύριε ὅτι ἐὰν θ.	„ λέγων αὐτῷ Κ. ἐὰν θέλ. of λέγ. αὐτῷ ὅτι ἐὰν θέλῃς
„	2 : 21	αἴρει τὸ πλήρωμα ἀφ' ἑαυτοῦ τὸ καινὸν τοῦ παλαιοῦ.	
„	3 : 9	πλοιάρια	„ πλοιάριον
„	4 : 5	καὶ ὅπου οὐκ εἶχεν γῆν πολλήν	Uit de verbinding van twee lezingen: ὅπου οὐκ εἶχεν en καὶ ὅτι οὐκ εἶχεν (vgl. cod. D) ontstaan.
„	4 : 6	ἐκαυματίσθησαν	voor: ἐκαυματίσθη
„	7 : 4	ἅπερ ἔλαβον	„ ἃ παρέλαβον
„	10 : 30	αἰωνίαν	„ αἰώνιον
„	14 : 20	ἐντρύβλιον	„ τρύβλιον
„	14 : 49	ἐκράτει	„ ἐκρατήσατε
Lc.	13 : 27	λέγων ὑμῖν	„ λέγω ὑμῖν
„	14 : 5	υἱὸς ἢ βοῦς	waar υἱός zeker verkeerd is.
„	19 : 37	πάντων	voor: πασῶν
Joh.	4 : 52	αὐτήν	„ αὐτόν
„	9 : 7	uitlating	van οὖν καὶ ἐνίψατο καὶ ἦλθεν.
„	12 : 7	ἵνα εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ ἐνταφιασμοῦ τηρήσῃ αὐτό.	
Hand.	1 : 12	σαββάτου ἔχον ὁδόν.	
„	2 : 47	ὁ δὲ κύριος προσετίθει τοὺς σωζομένους καθ' ἡμέραν ἐπὶ τὸ αὐτό.	

Hand. 7 : 49	οἰκοδομήσατε	voor:	οἰκοδομήσετε
„ 16 : 13	οὗ ἐνομίζομεν προσευχὴ εἶναι.		
„ 25 : 10	ἑστὼς ἐπὶ τῷ βήματι Καίσαρος ἑστώς. Tschdf.	„	ἑστὼς ἐπὶ τ. βήμ. Καίσ.
Rom. 14 : 18	δοκίμοις	„	δόκιμος
1 Cor. 12 : 2	οἴδατε ὅτι ὅτε ἔθνη ἦτε πρὸς τὰ εἴδωλα τὰ ἄφωνα ὡς ἀνήγεσθε ἀπαγόμενοι		
Gal. 5 : 26	ἀλλήλους	„	ἀλλήλοις.
Eph. 1 : 13	ἐσφραγίσθη	„	ἐσφραγίσθητε
1 Thes. 2 : 7	νήπιοι	„	ἤπιοι
„ 4 : 17	περιλειμενοι	„	περιλειπόμενοι
1 Petr. 2 : 1	φόνους	„	φθόνους
2 „ 2 : 13	ἀδικούμενοι	„	κομιούμενοι
„ 2 : 16	ἐν ἀνθρώποις φωνῇ	„	ἐν ἀνθρώπου φωνῇ
„ 2 : 18	ματαιότης	„	ματαιότητος
1 Joh. 2 : 14	τὸ ἀπ' ἀρχῆς	„	τὸν ἀπ' ἀρχῆς.

Een groot aantal dergelijke plaatsen is te vinden in de uitgave van Kuenen en Cobet, praef. p. XCIX sqq. en CXXIII sqq.

In den codex Sinaiticus, die, hoewel in waarde met den Vaticanus niet gelijkstaande, toch tot de beste moet gerekend worden, is het aantal fouten onvergelijkelijk veel grooter. Verschrijvingen als *μνησστευθείσης*, Mt. 1 : 18 laat ik rusten.

Mt. 4 : 12	ἀκούσας δὲ Ἰωάννης ὅτι παρεδόθη, door de 2e hand verbeterd.	voor:	ἀκούσας δὲ ὅτι Ἰωάννης παρεδόθη.
„ 19 : 10	οὕτως ἐστὶν ἡ αἰτία	„	εἰ οὕτως ἐ. ἡ. αἰ.
„ 24 : 37	τοῦ ἀνθρώπου	„	τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρ.

Mt.	26 : 62 sq.	uitlating	van	οὐδὲν ἀποκρίνῃ — 63. εἶπεν αὐτῷ.
Mc.	7 : 24	λαλεῖν	voor:	λαθεῖν
„	4 : 37	uitlating door 1e hand.	van	τὸ πλοῖον — ὥστε γεμίζεσθαι
„	6 : 27 sq.	„	„	τὴν κεφαλὴν — 28 ἤνεγκεν
„	10 : 35 sqq.	„	„	θέλομεν — 37 δὸς ἡμῖν
Luc.	5 : 9	αὐτοὺς καὶ π.	voor:	αὐτὸν καὶ π.
„	8 : 8	ἔφυεν	„	ἔπεσεν
„	10 : 31	uitlating	van	ἀντιπαρῆλθεν — 32 ἰδών.
„	12 : 4	μεταυτα	voor:	μετὰ ταῦτα
„	16 : 1	ἄνθρ. τις ἦν πλούσιος εἶχεν	„	ἄνθρ. τ. ἦ. πλ. ὃς εἶχεν
„	21 : 8	uitl. door 1e en 2e hand	van	ὁ καιρὸς ἤγγικεν
Joh.	7 : 27	ὁ Χρ. ὅταν ἔλθῃ μὴ πλείονα σημεῖα ποιήσει ἢ ὅταν ἔρχεται οὐδεὶς γινώσκει αὐτὸν πόθεν ἐστίν	voor:	ὁ δὲ Χρ. ὅταν ἔρχηται. οὐδεὶς γιν. πόθ. ἐστίν. Het overige is uit verwarring met vs. 31 geboren.
„	7 : 44	ἔλεγον	„	ἤθελον
„	15 : 25	ὁ ἐν τῷ κόσμῳ αὐτῶν γεγραμμένος	„	ὁ ἐν τῷ νόμῳ κτέ.
„	16 : 15	uitlating	van	het geheele vers.
Hand.	3 : 12	εἰ ἡμῖν τί ἀτενίζετε	voor:	ἢ ἡμῖν κτέ.
„	3 : 13	τὸν πατέρα αὐτοῦ Ἰησοῦν	„	τὸν παῖδα αὐτοῦ Ἰ.
„	10 : 19	διενθυμένου	„	διενθυμουμένου
„	13 : 13	Ἰωάννης .... ὑπέστρεψαν	„	Ἰωάνν. ὑπέστρεψεν
„	14 : 20 sq.	uitlating	van	καὶ τῇ — 21 τὴν πόλιν
„	28 : 27	„	„	τῇ καρδίᾳ σύνωσιν καί.

Met deze voorbeelden kan ik volstaan. Wie er meer begeert te kennen leze een artikel van Ph. Buttmann in Hilgenfelds Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie 1864, p. 367 sqq. 1866, p. 219 sqq.

B. Om aan te toonen *dat de tekst van het N. T. voordat hij de afschrijvers onzer oudste codices bereikt had, reeds vele veranderingen ondergaan had*, d. i. reeds in vele opzichten bedorven was, zal ik

a. de getuigenissen der kerkvaders aanvoeren.
b. de codices zelven onderzoeken.

a. Dat de oude christenschrijvers over den slechten toestand der handschriften klagen is bekend [1]).

De eerste, dien ik laat spreken, is de Corinthische bisschop Dionysius wiens getuigenis bewaard is door Eusebius in zijne Hist. Eccles. IV : 23, waar wij lezen: *ἔτι δὲ αὐτὸς* (Dionysius)

---

[1]) Ook de niet-christelijke Grieksche schrijvers laten herhaaldelijk klachten hooren over de slordigheid en de willekeur der *βιβλιογράφοι*. Zoo schrijft Galenus (*Περὶ δυσπνοίας*, Ed. Kuhn. libr. III t. VII, p. 982, aangehaald in de Novae Lectiones van Cobet, p. IX), die eene lacune in een boek van Hippocrates opgemerkt heeft, *ἀλλά τις τῶν παλαιῶν βιβλιογράφων ἥμαρτεν, ἔπειθ' οὕτως ἔχον ἔφθασεν ἐκδοθῆναι τὸ βίβλιον, ἐφυλάχθη τε εἰκότως μέχρι δεῦρο τοῦτ' αὐτὸ τὸ σφάλμα, τινῶν μὲν ὀλιγώρως ὁμιλούντων τοῖς τῶν παλαιῶν βιβλίοις —, ἐνίων δὲ γνωριζόντων μὲν ἀλλὰ προσθεῖναι τὸ λεῖπον οὐ τολμώντων. οὐ γὰρ δὴ ὁμοίως τοῖς νῦν οἱ πρόσθεν εὐχερεῖς ἦσαν οὐδ' ἕτοιμοι παραγράφειν παλαιὰν λέξιν ὡσαύτως γεγραμμένην ἐν ἅπασι τοῖς ἀντιγράφοις ἀλλ' κτἑ.*, en een weinig later van iemand die willekeurige veranderingen in het geschrift van Hippocrates gebracht had: *εἰς ἄκρον ἀφῖκτο περιεργίας ἐπανορθωτὴν αὐτὸν τῶν Ἱπποκράτους συγγραμμάτων, οὐχ ὑπηρέτην, παρέχων.*

καὶ περὶ τῶν ἰδίων ἐπιστολῶν ὡς ῥᾳδιουργηθεισῶν ταῦτά φησιν· „ἐπιστολὰς γὰρ ἀδελφῶν ἀξιωσάντων με γράψαι ἔγραψα. καὶ ταύτας οἱ τοῦ διαβόλου ἀπόστολοι ζιζανίων γεγέμικαν (?), *ἃ μὲν ἐξαιροῦντες ἃ δὲ προστιθέντες. οἷς τὸ οὐαὶ κεῖται. οὐ θαυμαστὸν ἄρα εἰ καὶ τῶν κυριακῶν ῥᾳδιουργῆσαί τινες ἐπιβέβληνται γραφῶν, ὁπότε καὶ ταῖς οὐ τοιαύταις ἐπιβεβουλεύκασι.*

Met die *κυριακαὶ γραφαί* bedoelt Dionysius waarschijnlijk de schriften des O. Ts, maar wanneer wij hem hooren klagen over vervalsching van zijne eigene brieven, dan is er geene enkele reden om te onderstellen dat alleen de zijne te lijden hebben gehad en andere, b.v. die van Paulus, ongedeerd zijn gebleven.

Dat wij veeleer het tegendeel mogen aannemen, dat reeds zeer vroeg in handschriften dezer brieven veranderingen gemaakt zijn, schijnt te blijken uit hetgeen Eusebius ons van Tatianus verhaalt, Hist. Eccl. IV : 29: *τοῦ δὲ ἀποστόλου φασὶ τολμῆσαί τινας αὐτὸν* (Tatianus) *μεταφράσαι φωνάς, ὡς ἐπιδιορθούμενον αὐτῶν τὴν τῆς φράσεως σύνταξιν.* Dat Tatianus werkelijk uitdrukkingen in de brieven van Paulus veranderd heeft, wordt hierdoor niet bewezen. Eusebius had het exemplaar, dat Tatianus gebruikte, niet zelf gezien en zijn meening berust slechts op hooren zeggen. Bovendien kunnen wij aan zulke beschuldigingen niet te veel gewicht hechten, wanneer wij in het oog houden dat de christen-schrijvers uit de eerste eeuwen iedere afwijking van den hun bekenden tekst aan vervalsching toeschreven (men denke aan de beschuldigingen door Tertullianus tegen Marcion ingebracht), maar dit is zeker dat zulke geruchten niet zouden ontstaan zijn, wanneer niet in de dagen van Tatianus verschillende lezingen van Paulus' brieven in omloop waren geweest.

Nog krasser beschuldiging werd uitgesproken door een ongenoemden schrijver uit de 3e of 4e eeuw, die tegen de ketterij van Artemon te velde trok, Euseb. Hist. Eccl. V : 28. Na het verwijt tegen de aanhangers dier ketterij dat zij Euclides en Aristoteles meer ontzien dan Christus, zegt hij: *διὰ τοῦτο ταῖς*

θείαις γραφαῖς ἀφόβως ἐπέβαλον τὰς χεῖρας, λέγοντες αὐτὰς διωρθωκέναι. καὶ ὅτι τοῦτο μὴ καταψευδόμενος αὐτῶν λέγω, ὁ βουλόμενος δύναται μαθεῖν. εἰ γάρ τις θελήσει συγκομίσας αὐτῶν ἑκάστου τὰ ἀντίγραφα ἐξετάζειν πρὸς ἄλληλα κατὰ πολὺ ἂν εὕροι διαφωνοῦντα. ἀσύμφωνα γοῦν ἔσται τὰ Ἀσκληπιάδου (of *Ἀσκληπιοδότου*) *τοῖς Θεοδότου κτέ.* Dat hij met die *γραφαί* ook schriften van het N. T. bedoelt, acht ik waarschijnlijk, al spreekt hij ook ten slotte van personen, die nog verder gaan en *ἁπλῶς ἀρνοῦνται τόν τε νόμον καὶ τοὺς προφήτας.* Immers, de woorden, die aan de aanhaling van zooeven voorafgaan, *γραφὰς μὲν θείας ἀφόβως ῥεραδιουργήκασι πίστεώς τε ἀρχαίας κανόνα ἠτεθήκασι, Χριστὸν δὲ ἠγνοήκασι, οὐ τί αἱ θεῖαι λέγουσι γραφαὶ ζητοῦντες ἀλλ' κτέ.*, laten zich het gemakkelijkst van evangeliën en brieven verklaren, welke reeds door Clemens Al. *θεῖαι γραφαί* genoemd werden.

Een andere getuigenis vernemen wij van Clemens Alexandrinus. Ook hij gewaagt van veranderingen in den tekst des N. Ts. In zijn werk, Strom. lib. IV, p. 490, Ed. Potter p. 582, lezen wij: *μακάριοί φησιν οἱ δεδιωγμένοι ἕνεκεν δικαιοσύνης ὅτι αὐτοὶ υἱοὶ θεοῦ κληθήσονται, ἢ ὥς τινες τῶν μετατιθέντων τὰ εὐαγγέλια, μακάριοί φησιν οἱ δεδιωγμένοι ὑπὸ* (*ὑπὲρ*?) *τῆς δικαιοσύνης ὅτι αὐτοὶ ἔσονται τέλειοι, καὶ μακάριοι οἱ δεδιωγμένοι ἕνεκεν ἐμοῦ ὅτι ἕξουσι τόπον ὅπου οὐ διωχθήσονται, καὶ μακάριοι ἔστε ὅταν οἱ ἄνθρωποι μισήσωσιν ὑμᾶς, ὅταν ἀφορίσωσιν, ὅταν ἐκβάλωσι τὸ ὄνομα ὑμῶν ὡς πονηρὸν ἕνεκα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου.* Clemens kende dus drie lezingen:

μακ. οἱ δεδιωγμ. ἕνεκεν δικαιοσύνης ὅτι αὐτοὶ υἱοὶ θ. κληθ.

μακ. οἱ δεδιωγμ. ὑπὸ (*ὑπὲρ*?) *τῆς δικαιοσύνης ὅτι αὐτοὶ ἔσονται τέλειοι.*

μακ. οἱ δεδιωγμ. ἕνεκεν ἐμοῦ ὅτι ἕξουσι τόπον ὅπου οὐ διωχθήσονται.

De twee laatste schrijft hij aan *τινὲς τῶν μετατιθέντων τὰ εὐαγγ.* toe. Wie hij daarmede bedoelt is niet duidelijk, en daarom mag ik uit deze plaats niet te veel afleiden; dat *μετατιθέναι* hier

paraphraseeren zou beteekenen komt mij niet waarschijnlijk voor, want van eene *paraphrase* hebben de twee genoemde lezingen niet veel. Elders, Strom. l. VII, p. 758, Potter p. 891, spreekt Clemens van *μετατιθέναι τὰ σημαινόμενα* en bedoelt hij: *eene andere d. i. verkeerde uitlegging geven*, m. a. w. *verdraaien*. Of dit ook hier de beteekenis is, en Clemens diegenen, die eene andere lezing dan de zijne volgden, van *verdraaiing der evangeliën* beschuldigt, durf ik niet beslissen. De aangehaalde woorden verdienen nog in een ander opzicht de aandacht. De vorm waarin Clemens zelf Mt. 5 : 10 weergeeft, wijkt af van den tekst van Matthaeus dien wij kennen. Deze luidt: *μακάριοι οἱ δεδιωγμένοι ἕνεκεν δικαιοσύνης ὅτι αὐτῶν ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν*, en juist dezen vorm geeft ons Clemens niet. Vergiste hij zich of volgde hij eene andere lezing dan wij? Voor het eerste pleit dat de door hem opgegevene woorden juist in het voorgaande vers gelezen worden; voor het tweede de omstandigheid dat hij afwijkende lezingen meedeelt, waaruit men zou mogen afleiden dat hij wel gezorgd zal hebben zelf geen misslag te begaan. Hoe dit zij, Clemens schijnt reeds een groot verschil van lezingen gekend te hebben. Soms krijgen wij, wanneer wij die aanhalingen van kerkvaders of de oudste vertalingen raadplegen, zelfs den indruk, dat wij niet varianten voor ons hebben van een en hetzelfde geschrift, maar verschillende redakties van hetzelfde verhaal.

Hoe Irenaeus over de librarii van zijn tijd dacht, lezen wij aan het slot van zijn boek *Περὶ ὀγδοάδος*, door Eusebius, Hist. eccl. V : 20 § 2 aan de vergetelheid ontrukt. Den toekomstigen afschrijver roept hij het volgende toe: *ὁρκίζω σὲ τὸν μεταγραψόμενον τὸ βίβλιον τοῦτο κατὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ κατὰ τῆς ἐνδόξου παρουσίας αὐτοῦ ἧς* (?) *ἔρχεται κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς*.... En wat bezweert hij hem op zoo plechtige wijze? *ἵνα ἀντιβάλῃς ὃ μετεγράψω καὶ κατορθώσῃς αὐτὸ πρὸς τὸ ἀντίγραφον τοῦτο, ὅθεν μετεγράψω, ἐπιμελῶς· καὶ τὸν ὅρκον τοῦτον ὁμοίως*

μεταγράψεις (sommige codd.: *μεταγράψῃς*. Wellicht: *μεταγράψῃ*) *καὶ θήσεις ἐν τῷ ἀντιγράφῳ*.

Wel moet de slordigheid der librarii in de 2e eeuw groot zijn geweest, wel moet Irenaeus de gevolgen daarvan ondervonden hebben, om op zulk een toon te spreken.

Ik zou mijne verhandeling met nutteloozen ballast bezwaren, indien ik alle beschuldigingen van tekstvervalsching, b.v. van Tertullianus [1]) en Epiphanius [2]) wilde opsommen [3]). Twee uitspraken van Hiëronymus mogen echter niet voorbijgezien worden.

De eerste is te vinden in zijn brief aan Damasus, waarin hij over zijne nieuwe vertaling spreekt, aangehaald bij Tischendorf, Prol. 1859, p. XXX: „Magnus siquidem hic in nostris codicibus „(zoowel Latijnsche als Grieksche) error inolevit quod dum in „eadem re alius evangelista plus dixit, in alio quia minus puta„verint, addiderunt; vel dum eundem sensum alius aliter expressit, „ille qui unum e quatuor primum legerat ad ejus exemplum „caeteros quoque aestimaverit emendandos. Unde accidit ut apud „nos mixta sint omnia, cet." In dienzelfden brief zegt hij van de Latijnsche handschriften: „tot paene esse exemplaria quot „codices".

De andere, evenzeer bekende, lezen wij in zijne voorrede op het boek Job: „Habeant...... veteres libros vel in membranis „purpureis auro argentoque descriptos vel uncialibus, ut dicunt „literis, onera magis exarata quam codices, dummodo mihi „meisque permittant pauperes habere schedulas nec tam pulchros „codices quam emendatos."

Ook dit was eene bron van fouten, die zucht om fraaie handschriften te hebben. Deze had natuurlijk het gevolg dat de

---

[1]) In zijn geschrift tegen Marcion, op vele plaatsen.

[2]) In Ancoratum, ook geciteerd door Tischendorf op Luc. 22 : 43.

[3]) Van het werk van Hesychius en Lucianus is te weinig bekend, maar uit dit weinige blijkt toch ook dat de tekst in hunne dagen alles behalve vaststond.

afschrijvers alle zorg besteedden om codices te vervaardigen die schoon waren voor het oog, en dat zij, hadden zij zich verschreven of iets overgeslagen, zich wel wachtten die fout te herstellen en dus hun schrift te ontsieren. Een voorbeeld moge dit duidelijk maken. In den codex Sinait. lezen wij Hebr. 13 : 18 *προσεύχεσθε περὶ ἡμῶν ὅτι καλῇ· θα γάρ ὅτι καλὴν συνείδησιν ἔχομεν*. De librarius had *πειθόμεθα γάρ* voor zich, maar begon te vroeg aan *ὅτι καλῇ*. Wat deed hij nu toen hij zijne vergissing bemerkte? Door het geschrevene uit te wisschen zou hij eene vlek gemaakt hebben. Hij had de verkeerde letters kunnen doorhalen en de goede er boven schrijven, maar dan zou hij gezondigd hebben tegen de regels der calligrafie. Hij had *πειθόμεθα* na *ὅτι καλῇ* kunnen schrijven, maar dan zou hij de volgende woorden te dicht in elkaar hebben moeten wringen, of in zijne kolom een regel te veel hebben gekregen. Hij ging dus getroost voort; er was nog juist ruimte voor de twee laatste letters van *πειθόμεθα*, deze voegde hij er bij en plaatste, om zijn geweten gerust te stellen, achter *καλῇ* een punt, het teeken eener fout. Wel had hij op die wijze onzin geschreven, maar.... de codex was niet geschonden [1]).

Ten slotte de belangrijke getuigenis van Origenes, waaraan ik, had ik de chronologische orde gevolgd, reeds eerder eene plaats zou hebben gegeven. In zijn commentaar op Matth. t. XV, ed. de la Rue, p. 670 en 671, spreekt hij het vermoeden uit dat de woorden *ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν* geinterpoleerd zijn en verdedigt hij die gissing op de volgende wijze: *εἰ μὲν μὴ καὶ περὶ ἄλλων πολλῶν διαφωνία ἦν πρὸς ἄλληλα τῶν ἀντιγράφων ὥστε πάντα τὰ κατὰ Ματθαῖον μὴ συνᾴδειν ἀλλήλοις, ὁμοίως δὲ καὶ τὰ λοιπὰ εὐαγγέλια, κἂν ἀσεβής τις ἔδοξεν εἶναι ὁ ὑπονοῶν ἐνταῦθα προσερρίφθαι οὐκ εἰρημένην ὑπὸ τοῦ σωτῆρος πρὸς τὸν*

---

1) Men zie de wonderlijke, door T. Tobler daarop gebouwde conjectuur in Hilgenfelds Zeits. f. Wiss. Theol. 1864, p. 357.

πλούσιον τὴν „ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν“ ἐντολήν. Νυνὶ δὲ δηλονότι πολλὴ γέγονεν ἡ τῶν ἀντιγράφων διαφορὰ, εἴτε ἀπὸ ῥᾳθυμίας τινῶν γραφέων, εἴτε ἀπὸ τολμῆς τινῶν μοχθηρᾶς τῆς διορθώσεως τῶν γραφομένων, εἴτε καὶ ἀπὸ τῶν τὰ ἑαυτοῖς δοκοῦντα ἐν τῇ διορθώσει προστιθέντων ἢ ἀφαιρούντων.

Deze verklaring van Origenes is meer dan eenige andere geschikt om ons den toestand te teekenen waarin de tekst van het N. T. in de 3e eeuw verkeerde. Origenes was een man die zich aan de zuiverheid van dien tekst veel liet gelegen zijn. Hij had codices der Septuaginta met elkaar en met den Hebreeuwschen tekst vergeleken en — wat zeker de ware manier niet was om de codices zuiver te houden — zijne verbetering in margine geschreven; van het N. T. kende hij vele handschriften. Wanneer hij dus over het bederf daarvan klaagt, legt zijne verzekering veel gewicht in de schaal. En dat bederf was volgens hem niet gering. In de oude Latijnsche vertaling, t. a. p. wier gezag echter twijfelachtig is, lezen wij dat hij zelf niet durfde verzekeren wat op vele plaatsen de ware lezing was: „in exem„plaribus autem novi testamenti hoc ipsum me posse facere (n.l. „het in margine opgeven van de verbetering) sine periculo non „putavi“.

Vooral moeten wij letten op hetgeen hij over de *διορθωταί* zegt. Dat de *ῥᾳθυμία τινῶν γραφέων* groot was weet iedereen, en vrijpleiten kunnen wij hen niet, maar wij moeten toch verzachtende omstandigheden laten gelden. Men moet zelf maar eens iets naschrijven om te erkennen dat wij op het werk der librarii, die het toch al zoo hard te verantwoorden hebben, het *errare humanum est* moeten toepassen. Waren hunne vergissingen maar onveranderd gelaten! Maar zinstorende fouten mochten veel minder dan in andere boeken in het N. T. bewaard blijven, dat tot stichting gebruikt, in de kerk voorgelezen moest worden; en dit is juist het ongeluk, dat de afschrijvers aan 't verbeteren gingen en geneesmiddelen aanwendden, vaak erger dan de kwaal.

Vgl. Holwerda, Betr. p. 10 en verv., waar wij het recht der kritiek verdedigd en deze plaats van Origenes verklaard vinden. Het is vreemd dat op deze bron van onherstelbare fouten in de Inleidingen, zooals van de Wette, Reuss, Hilgenfeld, niet gewezen wordt.

b. Van de kerkvaders ga ik over tot de codices zelven, om daarin de bevestiging te vinden van hetgeen wij gehoord hebben. Wij zullen opmerken:

α. dat reeds in den tijd, voordat onze oudste codices geschreven werden, verkeerde lezingen, d. i. fouten, ingang hebben gevonden.

β. dat er destijds vele en daaronder goede lezingen bestaan hebben, waarvan onze Grieksche codices, zelfs oude Unciaalcodices, geen of weinig sporen vertoonen.

γ. dat er destijds lezingen bestaan hebben, die in geen Griekschen codex of vertaling meer voorkomen.

α. Mt. 5 : 22. Reeds Irenaeus † 202 en Cyprianus † 258 lazen in hun boek: ὀργιζόμενος εἰκῆ.

Mc. 16 : 9 sqq. Weinig plaatsen toonen duidelijker dan deze hoe vroeg reeds veranderingen in de boeken van het N. T. hebben plaats gegrepen. De genoemde verzen worden algemeen als onecht erkend. Reeds in de 2e eeuw schijnt het slot van het 2e evangelie (de schrijver zal het wel niet met ἐφοβοῦντο γάρ gesloten hebben) verloren te zijn gegaan, was er een nieuw slot aan gemaakt, en hadden de handschriften, waarin dat stond, gezag gekregen. Immers niet alleen Hippolytus (3e eeuw)

maar ook Irenaeus wist niet beter of vss. 9—30 waren echt. Het komt in 16 onzer unciaalcodices voor.

Luc. 22 : 43. 44. Hoe vroeg men reeds omtrent deze plaats in het onzekere verkeerde, leeren ons niet alleen de oudste codices, maar ook de kerkvaders. Of de verzen onecht zijn durf ik niet beslissen, hoewel ik het vermoed. Oud zijn ze zeker; dit blijkt uit Irenaeus. Dat Justinus ze in zijne *ἀπομνημονεύματα* vond is geen bewijs dat zij in Lucas voorkwamen. Hilarius, † 368, schrijft „nec sane „ignorandum a vobis est, et in Graecis et in „Latinis codicibus complurimis vel de adveniente „angelo vel de sudore sanguinis nil scriptum „reperiri." Hiëronymus, † 420, „in quibusdam „exemplaribus tam Graecis quam Latinis inve„nitur scribente Luca: apparuit illi angelus." Wij moeten hierbij opmerken dat, terwijl in hun tijd *vele* Latijnsche codices bestonden, waarin vss. 43. 44 *niet* voorkwamen, wij slechts één zoodanigen codex bezitten nl. *f*, en *al* de andere italacodices de beide verzen *wel* hebben. Hadden Hilarius en Hiëronymus het niet gezegd, niemand zou dat, de codices raadplegende, hebben vermoed.

Luc. 23 : 45. Sommige handschriften hebben: *καὶ ἐσκοτίσθη ὁ ἥλιος* andere: *τοῦ ἡλίου ἐκλείποντος*. Dit verschil bestond reeds ten tijde van Origenes, † 254, die de laatste woorden aan de kwaadwilligheid van „insidiatores ecclesiae Christi" toeschrijft.

Joh. 5 : 4. Dit hoogstwaarschijnlijk onechte vers was reeds in de dagen van Tertullianus, † 220, in sommige handschriften gevoegd.

1 Cor. 15 : 47. Op deze plaats was reeds in het begin der 3e eeuw de lezing bedorven. Marcion las: ὁ δεύτερος κύριος ἐξ οὐρανοῦ. Origenes en Tertullianus lazen: ὁ δευτ. ἄνθρωπος ἐξ οὐρ. Maar het is, mijns inziens, waarschijnlijk dat Marcion en zijn bestrijder beiden eene verkeerde lezing volgden. Zoowel κύριος als ἄνθρωπος schijnen toevoegsels van latere hand. Zie het aangeteekende op deze plaats in het 3e hoofdstuk.

1 Cor. 15 : 51. Vele codices hebben: πάντες οὐ κοιμηθησόμεθα πάντες δὲ ἀλλαγ., vele andere: πάντες μὲν κοιμηθησόμεθα οὐ πάντες δὲ ἀλλαγ. Dit verschil bestond reeds in de 3e eeuw, daar Origenes beide lezingen kende.

1 Tim. 3 : 16. De twee bekende lezingen ὃς ἐφανερώθη en θεὸς ἐφανερώθη waren reeds in de 3e eeuw in omloop. Origenes kende de eerste, Hippolytus de tweede.

Hetzelfde valt op te merken omtrent Rom. 16 : 25, Hebr. 4 : 2 en vele andere plaatsen. Zij toonen ons dat er reeds zeer vroeg verschillende lezingen, en dus *fouten*, in de handschriften bestonden. De citaten van Origenes en Clemens Alexandrinus kan men bijeenverzameld vinden in Griesbachs Symbolae Criticae t. II.

β. Ik ga over tot de behandeling van het 2e punt, blz. 91 opgegeven.

Ik kan ook hiervoor gebruik maken van getuigenissen van kerkvaders, maar sla een anderen weg in en vestig de aandacht op de twee belangrijkste oude vertalingen, de zoogenaamde Itala en de Syrische.

De oude Latijnsche moge al niet van de 2e eeuw dagteekenen,

zooals Tischendorf meent, maar uit de 3e (vgl. Hilgenfeld. *Einl.* p. 797, Rönsch, *das N. T. Tertullians* 1877), zij is in ieder geval veel ouder dan de oudste Grieksche codex dien wij bezitten, en is in oude codices bewaard gebleven. Wij bezitten o. a. de codd. Vercellensis (*a*) en Veronensis (*b*), uitgegeven door Jos. Blanchini in zijn *Evangeliarium quadruplex latinae versionis antiquae. Rom. 1749*, en den codex Palatinus Vindobonensis (*e*) uitgegeven door Tischendorf onder den titel: *Evangelium Palatinum ineditum. Lips. 1847.* Zij zijn volgens Tischendorf van de 4e of 5e eeuw; cod. *a* is wellicht zelfs van de hand van Eusebius martyr, † 371; zij zijn dus tijdgenooten van den codex Vaticanus B. In hoeverre de verschillen die zij vertoonen, als varianten van den Latijnschen tekst zijn aan te merken, in hoeverre deze het gevolg zijn van verschillen in Grieksche handschriften, is niet in weinig woorden uit te maken.

Van de Syrische vertalingen is voor ons doel de gewichtigste die welke door Cureton gevonden en in 1858 uitgegeven is, omdat wij zeker weten dat het handschrift, dat haar bevat, uit de 4e eeuw is.

Wanneer wij nu deze twee vertalingen raadplegen, dan ontwaren wij dat zij in vele punten van de groote meerderheid onzer Grieksche handschriften afwijken. Vaak stemmen zij met B. overeen, maar ook vaak alleen met den cod. Cantabr. D., een handschrift dat, naar het mij voorkomt, van veel grooter belang is dan men gewoonlijk meent, iets dat ook door de Lagarde (*de Novo Testamento ad versionum orientalium fidem edendo. Berl. 1857*) erkend is. Soms staan die vertalingen, of staat eene van beide geheel alleen, en is de lezing, waarop zij berusten, in geen Grieksch handschrift meer te vinden. In ieder geval leveren zij eene bijdrage tot de kennis van den oudsten tekst; stemmen zij overeen, dan blijkt daaruit — dewijl zij in zoo ver van elkaar gelegen streken vervaardigd zijn — dat hun grondtekst vrij verbreid was.

Mt. 20 : 28. De meeste codices der Itala [1]) en Syr[cu] hebben hier het bekende stuk dat volgens *a*, *b*, aldus luidt: Vos autem quaeritis de pusillo crescere et de maiore minores esse. Intrantes autem et rogati ad cenam nolite recumbere locis eminentioribus, ne forte clarior te superveniat, et accedens qui ad cenam vocavit te dicat tibi: Adhuc deorsum accede et confundaris. Si autem in loco inferiori recubueris et supervenerit humilior te, dicet tibi qui te ad cenam vocavit: Accede adhuc superius et erit hoc tibi utilius. Syr[cu] heeft aan het slot eenigszins andere woorden en komt overeen met *e* die: et tunc erit tibi gloriā (*sic*) coram discumbentibus. Denzelfden tekst als *a*, *b* heeft D.

Uit deze vergelijking zien wij dat dit geheele stuk, in een tijd vóórdat onze Grieksche codices geschreven werden, zoowel in het Oosten als in het Westen der Christenheid, als een deel van het 1[e] evangelie erkend werd. Dat het niet uit Luc. 14 nageschreven is springt in het oog: het is dezelfde vermaning maar in eene andere redactie.

Mt. 10 : 35. Bijna alle Italacodices en Syr[cu]: *διχάσαι υἱὸν κατὰ τοῦ πατ.* Geen van de Grieksche codd. kennen *υἱόν* behalve D.

Luc. 22 : 52. *e* en Syr[cu] *εἶπεν δὲ πρὸς τοὺς παραγ.* Alle Grieksche codices op D na, voegen na *δὲ* : *Ἰησοῦς* of *ὁ Ἰησοῦς* toe.

„ 22 : 54. *συλλαβόντες δὲ αὐτὸν ἤγαγον καὶ εἰσήγαγον εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἀρχιερέως.*

---

[1]) Alle behalve *f*, *l*, *q*. In *g*[2] ontbreken de eerste woorden *vos-esse;* in *g*[1], *m*, *q* de overige: *Intrantes-utilius.* In den onlangs door Belsheim uitgegeven *Codex aureus* ...... *qui in reg. bibl. Holmiensi asservatur*, komt het geheele stuk voor.

a, *b*, *e* en andere Italacodices en Syr[cu] laten *καὶ εἰςήγαγον* weg. Van de gr. codd. stemmen alleen D. Γ. hiermede overeen. Wij vinden de volgende lezingen:

It. D. *συλλαβόντες δὲ αὐτὸν ἤγαγον εἰς τὴν. οἰκ.*

Syr[cu]: *συλλαβόντες δὲ αὐτὸν ἤγαγον αὐτὸν εἰς τ. οἰκ.*

ℵ. A. B. L. sqq. *συλλαβόντες δὲ αὐτὸν ἤγαγον καὶ εἰσήγαγον εἰς τ. οἰκ.*

E. G. H. S. U. enz. *συλλ. δὲ αὐτὸν ἤγαγον καὶ εἰσήγαγον αὐτὸν ε. τ. ο.*

Luc. 22 : 55. *b*, *e* en andere It. codd. (niet *a*) en Syr[cu]: *ἀψάντων καὶ περικαθισάντων*. Van de Gr. codd. hebben dit alleen D. en G.

De andere Gr. codd. behalve ℵ. B. L. F.: *ἀψάντων* en *συγκαθισάντων*, ℵ. B. L. F.: *περιαψάντων* en *συγκαθισάντων*,

Dit *περιαψάντων* kan onmogelijk goed zijn.

„ 24 : 1. *ἀρώματα*, dat een invoegsel schijnt te zijn uit 23 : 56, ontbreekt in *a*, *b*, *e* en alle andere It. codd. op 3 na. Daarmede stemt overeen Syr[cu], en van de Grieksche codd. alleen D. In alle andere staat dat woord. Nog meer voegen A. C*** E. F. enz. er bij „ nl. *καί τινες σὺν αὐταῖς*. Nog meer D (zonder It. en Syr[cu]) nl. *καὶ ἔλεγον πρὸς ἑαυτὰς τίς ἀποκυλίσει τὸν λίθον;*

„ 24 : 3. De beste Italacodices *a*, *b*, *e* en eenige andere hebben *οὐχ εὗρον τὸ σῶμα* zonder meer. Zoo ook D. Syr[cu] *οὐχ εὗρον τὸ σῶμα Ἰησοῦ.*

ℵ. A. B. C. E. en alle andere, behalve D. *οὐχ εὗρον τὸ σῶμα τοῦ κυρίου Ἰησοῦ.*

Men ziet hier, evenals op vorige plaatsen den tekst steeds groeien.

Luc. 24 : 32. De oudste It.-codd. lazen: *καιομένη ἦν* (*a*, *b* *ἐν ἡμῖν*) *ἐν τῇ ὁδῷ ὡς διήνοιγεν κτἑ.*

Hiermede stemmen Syr[cu] en Origenes in. Deze lezing is in geen enkelen unciaalcodex bewaard.

ℵ. B. D. L. *καιομένη ἦν* (ℵ. L. *ἐν ἡμῖν*) *ὡς ἐλάλει ἡμῖν ἐν τῇ ὁδῷ ὡς διήνοιγεν κτἑ.*

Dit scheen den schijvers van andere codices niet voldoende; zij voegden voor *ὡς διήνοιγεν* nog *καί* in.

„ 24 : 40. *a*, *b*, *e*, *ff*[2], *l*, Syr[cu] laten *καὶ τοῦτο εἰπὼν ἐπέδειξεν αὐτοῖς τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας* weg. Van de Gr. codd. alleen D. In alle andere worden zij gevonden. Toch schijnen zij eene interpolatie te zijn, ontleend aan Joh. 20 : 20 en Luc. 24 : 39.

Mt. 21 : 44. De woorden *καὶ ὁ πεσὼν — αὐτόν* staan op deze plaats zeker verkeerd; zij zijn eene aanteekening in margine op vs. 42. In de It.-cod. *a*, *b*, *e*, *ff*[1, 2], in D en bij Origenes ontbreken zij. Toch staan zij in alle Gr. codd. behalve den genoemden.

Mc. 5 : 15. De woorden *τὸν ἐσχηκότα τὸν λεγεῶνα*, die na *σωφρονοῦντα* zeker zeer vreemd staan, ontbreken in de Itala en in D. Alle andere codd. hebben ze.

„ 6 : 15. Van de It.-cod. *b*, *c*, *ff*[2], *i*: *ἔλεγον ὅτι εἷς τῶν προφητῶν*, *a*: *ἔλεγον ὅτι προφήτης*. In *e* ontbreken hier eenige bladzijden. Van de Grieksche codd. stemt alleen D met *b* enz. overeen. Toch zal eene dezer twee lezingen wel oorspronkelijker zijn dan de dubbele, die in alle andere Gr. codd. voorkomt: *ἔλεγον ὅτι προφήτης ὡς εἷς τῶν προφητῶν.*

Luc. 24 : 6. De woorden *οὐκ ἔστιν ὧδε ἀλλ' ἠγέρθη* ontbreken in *a*, *b*, *e*, *ff*², *l*, en zijn wellicht uit de parallele plaats, Mt. 28, 6, Mc. 16 : 6, afkomstig. Die lezing is alleen in D terug te vinden.

Luc. 24 : 9. *ἀπὸ τοῦ μνημείου*, dat al den schijn van eene toelichtende aanteekening heeft, ontbreekt in al de goede It.-codd. Verder alleen in D.

„ 24 : 12. De woorden *ὁ δὲ Πέτρος — γεγονός* worden door Tischendorf als onecht weggelaten. Zij ontbreken in *a*, *b*, *e*, *l*. Van alle Grieksche codices, waarnaar die vertaling gemaakt is, en welke Eusebius (die dit vs. ook niet kende) gebruikte, zijn de afschriften verloren op D na.

„ 24 : 51. In *a*, *b*, *e*, ontbreekt: *ἀνεφέρετο εἰς τὸν οὐρ.* Tischendorf laat het weg. De Grieksche codices hebben het alle, behalve ℵ. D.

Joh. 10 : 38. De lezing *ἵνα γνῶτε καὶ γινώσκητε* is natuurlijk niet oorspronkelijk. *Πιστεύητε* is niets dan eene verbetering ex conjectura. De gewone tekst bevat eene dubbele lezing. Toch komt deze in alle Gr. codd. behalve D voor. Met dezen laatsten stemmen *a*, *b*, *c*, *e*, *ff*², *l*, overeen.

Voor de 8 laatste plaatsen heb ik slechts éene der beide vertalingen als getuige aangevoerd. Op de eerste wijkt Syr[cu] van de Itala af; de zeven andere komen in dat Syrische handschrift, waarvan slechts fragmenten gevonden zijn, niet voor.

Op de drie volgende plaatsen staat de Itala alleen zonder eenig Grieksch handschrift:

Mt. 8 : 30. Het verhaal vordert, mijns inziens, *οὐ μακράν*. Toch is die lezing uit alle Gr. codd. verdwe-

nen en alleen in de Itala-codd. *a*, *b*, *e*, enz. bewaard.

Mc. 4 : 5. De tekst, die de grondslag was van verscheidene Itala-codd., verschilde van dien onzer Gr. codd.

e. καὶ ὅτι οὐκ εἶχεν γῆν πολλὴν εὐθὺς ἐξανέτειλεν.
b, *c.* „ „ „ „ „ „ καὶ εὐθὺς ἐξανέ-[τειλεν.
i. „ „ „ „ „ „ εὐθὺς ἐξανέτ. διὰ τὸ μὴ ἔχειν βάθος γῆς.
ff[2], καὶ ὅτι οὐκ εἶχεν γῆν πολλὴν καὶ εὐθ. ἐξ. διὰ τὸ μὴ ἔχειν βάθος γῆς.

Met deze laatste vertaling komt het Grieksch van D overeen. ℵ. A. C. E. F en alle andere behalve B. D hebben in plaats van καὶ ὅτι : ὅπου οὐκ εἶχεν γῆν πολλ. καὶ εὐθὺς ἐξ. διὰ τὸ μ. ἔ. β. γ. B : καὶ ὅπου οὐκ εἶχεν — γῆς.

Er hebben dus blijkbaar twee lezingen bestaan. De eene luidde: καὶ ἄλλο ἔπεσεν ἐπὶ τὸ πετρῶδες, καὶ ὅτι οὐκ εἶχεν γῆν πολλὴν εὐθὺς ἐξάνέτειλεν, καὶ ὅτε ἀν. κτέ.

De andere, geheel gelijk aan Mt. 13 : 5: .... ὅπου οὐκ εἶχεν γῆν πολλὴν, καὶ εὐθὺς ἐξανέτειλεν διὰ τὸ μὴ ἔχειν βάθος γῆς κτέ. Dat de lezing van *e* de ware is, is nog zoo onwaarschijnlijk niet; wellicht is het καὶ ὅπου in B uit de verbinding der twee lezingen καὶ ὅτι en ὅπου ontstaan; opmerking verdient dat zij in geen onzer Grieksche codices te vinden is.

Luc. 23 : 2, 5. Van deze verzen bestond oudtijds eene lezing, die op zich zelve geenszins verwerpelijk is maar in geen onzer Gr. codd. teruggevonden wordt. Na ἡμῶν, vs. 2, stond in den codex, dien Marcion gebruikte: καὶ καταλύοντα τὸν νόμον καὶ τοὺς

προφήτας, en evenzoo in de It.-codd. *b*, *c*, *e*, *ff*², *i*, *l*, *q*. Na διδόναι las Marcion: καὶ ἀποστρέφοντα τὰς γυναῖκας καὶ τὰ τέκνα, wat *c*, *e*, in vs. 5 hebben, nl. „et filios nostros et uxores avertit a nobis", met bijvoeging van: non enim baptizantur sicut et (*c*. om.) nos nec se mundant (*c*. om. nec se mundant). Dat Marcions lezingen niets dan vervalschingen zijn, zal, na hetgeen Baur, Ritschl, Volckmar en Hilgenfeld daarover geschreven hebben niemand meer kunnen beweren. De gewijzigde meening van Baur, door Volckmar en Hilgenfeld voorgestaan: dat Marcion niet altijd, maar meermalen de oorspronkelijke lezing heeft, zal wel de ware zijn. Op onze plaats kon καὶ καταλύοντα κτἑ wegens het volgende καὶ κωλύοντα κτἑ. lichtelijk over het hoofd gezien en weggelaten worden.

γ. Bovendien vinden wij bij kerkvaders lezingen geciteerd, die in geen Grieksch handschrift en in geene vertaling meer voorkomen.

Mt. 6 : 33. Hetzij hier, hetzij elders in de Evv. lazen Origenes en Clemens Alexandrinus: αἰτεῖτε τὰ μεγάλα καὶ τὰ μικρὰ ὑμῖν προστεθήσεται καὶ αἰτεῖτε τὰ ἐπουράνια καὶ τὰ ἐπίγεια προστεθήσεται ὑμῖν.

Luc. 11 : 2. Gregor. Nyss. verzekert dat Luc. hier: ἐλθέτω τὸ ἅγιον πνεῦμά σου ἐφ' ἡμᾶς καὶ καθαρισάτω ἡμᾶς schreef.

„ 16 : 10sq. werd door sommigen in de 2e eeuw gelezen: εἰ τὸ μικρὸν οὐκ ἐτηρήσατε, μέγα τίς ὑμῖν δώσει; zoo vinden wij in den aan Clem. Rom. toegeschreven 2en brief aan de Cor. en bij Irenaeus in de

Latijnsche vertaling: Si in modico fideles non fuistis, quod magnum est quis dabit vobis?

1 Joh. 4 : 3. Socrates schrijft dat in *παλαιὰ ἀντίγραφα* deze plaats aldus luidde: *πᾶν πνεῦμα ὃ λύει τὸν Ἰησοῦν ἀπὸ τοῦ θεοῦ οὐκ ἔστιν*. Dit *λύει* kenden ook Irenaeus en Origenes. Ik houd dit *λύει* voor eene corruptie van een ander woord, dat wij niet meer kennen.

Latere getuigenissen als van Andreas Cappadox en Arethas omtrent Openb. 3 : 7 en 1 : 2 laat ik rusten.

Maar reeds genoeg! Vatten wij hetgeen ik onder *α*, *β*, *γ* bijeenbracht te zamen, dan vinden wij: dat reeds zeer vroeg, vóór den tijd dat onze Grieksche handschriften vervaardigd werden, groote veranderingen met den tekst des N. Ts hebben plaats gegrepen; dat er in dien tijd lezingen in omloop waren, waarvan onze Grieksche codices weinig of niets weten te verhalen, en waarop de oude vertalingen of de geschriften der kerkvaders ons slechts nu en dan een blik gunnen [1]).

Men versta mij wel. Ik bedoel niet dat op al die plaatsen die lezingen van vertalingen en kerkvaders stellig de oorspronkelijke zijn, maar alleen dat het van sommige lang niet onwaarschijnlijk is; dat verreweg de meeste, zoo niet alle, belangrijker zijn dan vele van de variae lectiones, die door tal van codices worden gesteund, en dat reeds uit de weinige door mij aangevoerde feiten blijken kan dat wij in onze schriftelijke hulpmiddelen niet zulk een vasten grond vinden, als velen daarin zoeken.

Zij die de conjecturaal-kritiek bij de behandeling van het

---

1) Hoe er in een boek groote veranderingen kunnen gebracht worden, m. a. w. hoe een tekst bedorven kan worden, leert ons de vergelijking van het Hebreeuwsche O. T. met de Septuagint, b.v. in de boeken van Samuel, 1 Sam. 14 : 41, 2 Sam. 13 : 34 en elders.

N. T. zoo goed als onnoodig verklaren, al veroordeelen zij haar in beginsel niet, zullen dienen te bewijzen dat, terwijl vele geenszins verwerpelijke lezingen bijna verloren zijn gegaan, de ware lezing zoo goed als nergens geheel is weggeraakt. Een bewijs, dat zeker moeielijk te leveren zal zijn.

3.

Hiermede zijn echter nog niet alle tegenwerpingen, die de tegenstanders der conjecturaal-kritiek maken, wederlegd. Er is er nog eene, die ik in de derde plaats noemde. Maar vooral nu ik deze ga bespreken, voel ik hoe moeielijk het is bezwaren uit den weg te ruimen, wier omtrekken zoo zwevend en onbepaald zijn dat men niet weet waar men ze vatten zal, die ons ontsnappen wanneer men ze meent gegrepen te hebben.

Er zijn geleerden die ons toegeven *dat op verscheidene plaatsen in het N. T. de oorspronkelijke tekst niet in onze schriftelijke hulpmiddelen te vinden is*, *maar tevens volhouden dat bij de vaststelling van den tekst geen conjecturen zijn toetelaten.*

Als tolk dezer meening laat ik den blz. 55 bedoelden schrijver spreken, die zich in de Godg. bijdr., 1856, aldus uitliet:

„Alleen missen zij (nl. conjecturen), onzes inziens, voor de „verklaring van het N. T. alle waarde, omdat de conjecturaal-„kritiek daarop niet mag toegepast worden. Door de geheel „eigenaardige historische en godsdienstige beteekenis, welke de „boeken van het N. T. verkregen hebben, *moet* hun tekst alleen „uit objectieve, in handschriften of kerkvaders te vinden getui-„genissen worden vastgesteld. Bij alle andere literarische over-„blijfsels uit de oudheid mag de overtuiging dat geen der hand-„schriften de ware lezing geeft tot invoeging in den tekst van

„eene geheel nieuwe, door gissing gevonden lezing leiden. Maar „niet alzoo, meenen wij, bij het N. T. Is er overtuiging ontstaan „dat oorspronkelijk op eenige plaats iets moet gestaan hebben, „hetwelk nu in niet één handschrift meer te vinden is, of dat „alle handschriften iets geven wat in den tekst niet behoort, „men mag de conjectuur in een commentaar mededeelen, maar „in den tekst mag zij niet opgenomen worden. Ten aanzien van „het N. T. blijve het feit geconstateerd, en geen hoogere ont- „wikkeling der kritiek zal ooit voor de wetenschap dat feit „kunnen doen ophonden, dat wij in eene menigte van kleine „bijzonderheden geen volkomen zekerheid hebben omtrent de „ware lezing, ja dat er misschien plaatsen zijn, die wij niet „anders dan onjuist kunnen laten drukken, omdat alle diploma- „tische getuigenissen op die plaatsen bedorven zijn.“

Ik schrijf geen kritiek van al wat ik hier aanhaalde, en licht daaruit alleen deze stellingen:

Er kan overtuiging ontstaan dat eene conjectuur noodig is.

Toch mag men die alleen in een commentaar vermelden, niet in den tekst opnemen.

Ik merk daarbij op dat deze moeten dienen tot toelichting eener stelling van grooter omvang: „conjecturen missen voor de „verklaring van het N. T. alle waarde, omdat daarop de con- „jecturaal-kritiek niet mag toegepast worden.“

Men zou meenen dat, wanneer in een commentaar uiteengezet mag worden dat eene of andere plaats corrupt is, en eene betere lezing ex conjectura mag worden voorgesteld, dit dan toch wel van eenige waarde is voor de verklaring van het N. T. Maar dit in het voorbijgaan. De vraag is deze: wat zal hij, die exegese en kritiek des N. Ts beoefent (want deze twee laten zich niet scheiden), moeten doen, wanneer de zooeven genoemde overtuiging bij hem ontstaan is? Indien hij in zijn exegetischen commentaar zijn gevoelen mag kenbaar maken, zal hij dit dan

moeten vergeten wanneer hij eene uitgave des N. Ts bezorgt, of wanneer hij eene vertaling in het licht geeft? Zal hij dan verplicht zijn de schrijvers dingen te laten zeggen, die hij voor zich zeker weet dat zij niet gezegd hebben? En vanwaar die verplichting? Zelfs op orthodox standpunt kan iemand de conjecturaal-kritiek ten volle aannemen. Dit leert ons Beza. Had iemand hem tegemoet gevoerd: Men mag in Gods Woord geen woorden van menschelijke vinding brengen, hij zou geantwoord hebben: Zijn dan ook de fouten in de handschriften Gods Woord? Juist die fouten van menschelijke vinding tracht ik weg te nemen om Gods Woord in zijne zuiverheid te herstellen.

Zij die spreken als de schrijver, wiens woorden ik aanhaalde, meenen reeds veel gezegd te hebben, wanneer zij als regel stellen: geen conjectuur mag in den tekst worden opgenomen [1]). Maar de critici zouden reeds tevreden zijn, wanneer de waarschijnlijke conjecturen in de noot onder aan de bladzijde werden opgegeven, met de verklaring dat de plaats corrupt is. Of zou het *wel* geoorloofd zijn dit te doen in een afzonderlijk uitgegeven commentåar, en *niet* in een commentaar die aan den tekst verbonden is? Gaat men dit na, dan wordt het moeielijk intezien waarover eigenlijk gestreden wordt, want tusschen zulk eene opgave en een opnemen in den tekst zie ik het groote onderscheid niet.

Een tweetal opmerkingen voeg ik hier aan toe.

Vooreerst zou ik gaarne zien dat degenen, die met de bewe-

[1]) Hoe weinig dit betoog afdoet blijkt duidelijk uit het feit dat de Schrijver, tegen wien de bedoelde beoordeelaar te velde trekt, de schrijver der *Opmerkingen*, die vele conjecturen voorstelt, volkomen denzelfden regel aanneemt. „Het spreekt intusschen van zelf" zoo schrijft hij blz. 43 „dat „men eene vertaling nimmer naar eene conjectuur mag inrichten, veel minder „eene conjectuur in den tekst opnemen, hoe moeielijk het ook somtijds moge „schijnen, zich er van te moeten onthouden." Eene stelling die zich uit zijne beschouwing van den Bijbel laat verklaren.

ring: *Geen conjectuur mag in den tekst worden opgenomen*, eene *stellige* waarheid meenen uittespreken, duidelijk opgaven wat zij onder conjecturen verstonden. Ik moet nog eens terugkomen op hetgeen ik blz. 2 schreef. Iedereen weet dat in de handschriften de klinker ε nu eens door het teeken ε dan weder door het dubbele teeken αι wordt uitgedrukt. Is het eene conjectuur te noemen wanneer wij Mt. 9 : 5 ἔγειραι in den tekst laten drukken hoewel de codices bijna zonder uitzondering ἔγειρε hebben? Zoo ja, dan zal men ook in vollen ernst dienen op te geven dat op de vroeger aangehaalde plaats in de Septuagint de cod. Al. eene merkwaardige afwijking aanbiedt van de gewone lezing ἐν πέδαις en de praepositie ἐν met een' nominatief verbindt, daar hij εν παιδες heeft. Noemt men het géén conjectuur, dan zal men ook het plaatsen van ι voor ει en ει voor ι geen conjectuur mogen heeten en verscheidene stappen verder moeten gaan. Zeer vaak, hoewel niet zoo vaak als de vorige klinkers, worden ο, ω, ου verwisseld. Zal het nu eene conjectuur heeten dat ik ἵνα ποιήσωσι voor ἵνα ποιήσουσι lees? Zeer vaak (cf. Praef. van Kuenen en Cobet, p. LXXVI) worden sommige medeklinkers in de handschriften verdubbeld, terwijl zij enkel moesten geschreven worden. Zal het nu eene conjectuur heeten dat ik 1 Cor. 9 : 15 ἀποθανεῖν · νή voor ἀποθανεῖν ἤ laat drukken? Hetzelfde kan ik vragen ten opzichte van πιεῖν voor πῖν en van verscheidene andere uitdrukkingen. Eene scherpe grens tusschen het verstandig lezen der codices en het maken van conjecturen vind ik niet. Het is trouwens niets bijzonders dat het woord *conjectuur* even als honderden andere slechts een relatief begrip uitdrukt, maar het zou toch wenschelijk zijn dat zij die een *absoluut* verbod uitspreken hunne meening wat scherper formuleerden. Dan eerst kan eene discussie daarover eenige vrucht opleveren.

De andere opmerking is de volgende:

Het maakt een zonderlingen indruk de tegenstanders van conjecturen tegenover de subjectieve willekeur der critici — zoo

toch spreken zij — den vasten grond, de objectieve getuigenissen der schriftelijke hulpmiddelen te hooren stellen, en hen te zien wijzen op handschriften, die...... zelven vol conjecturen zijn.

Dat dit inderdaad de toestand der handschriften is, heb ik reeds in den aanvang van het 1e hoofdstuk, p. 9 en verv. aangetoond. Ik voeg er hier echter nog eenige voorbeelden bij, omdat zij, voor zoover ik weet, nog niet opgegeven zijn, en omdat zij eene zaak betreffen, die vooral niet uit het oog mag verloren worden.

Matth. 19 : 17. Ongetwijfeld is hier de lezing van ℵ. B. D. L. It. (op *f*, *q*, na) Syr[cu] *τί με ἐρωτᾷς περὶ τοῦ ἀγαθοῦ;* de ware lezing, al zijn die woorden zeker niet zóó door Jezus uitgesproken. Zij moesten echter, vooral om het volgende *εἷς ἐστὶν ὁ ἀγαθός* menigen lezer moeite veroorzaken. Een hunner heeft dan ook flinkweg *τί με λέγεις ἀγαθόν;* daarvoor in de plaats gesteld en die conjectuur is in tal van codices C. E. F. G. enz. terug te vinden. Dat zij reeds uit de eerste eeuwen dagteekent, bewijst niet alleen het aantal codices, maar ook de Peschito.

Marc. 1 : 2. In dit vs., zelf een onecht bijvoegsel, las een afschrijver *ἐν τῷ Ἡσαΐᾳ τῷ προφήτῃ*. Hij kon dit met het volgende niet goed overeenbrengen en schreef ex conjectura: *ἐν τοῖς προφήταις,* eene lezing, die in verreweg de meeste unciaalcodices is opgenomen.

„ 4 : 31. De tekst is hier zeer verward.

B. *ὃς ὅταν σπαρῇ ἐπὶ τῆς γῆς, μικρότερον ὂν πάντων τῶν σπερμάτων τῶν ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ὅταν σπαρῇ ἀναβαίνει κτέ.*

ℵ. ὅταν σπαρῇ ἐπὶ τῆς γῆς ὃ μικρότερον ὂν πάντων τῶν σπερμάτων τῶν ἐπὶ τῆς γῆς καὶ κτἑ.

C. ὃς (eig. ὡς) ὅταν σπαρῇ ἐπὶ τῆς γῆς, μικρότερος πάντων τῶν σπερμάτων ἐστὶ τῶν ἐπὶ τῆς κτἑ.

A. = C, maar plaatst ἐστί achter het tweede γῆς. Andere codd. en de It. geven nog andere lezingen.

Wat er oorspronkelijk gestaan heeft is moeielijk meer te bepalen. Het schijnt dat dit vs. zeer bedorven is. Maar zeker verraadt dat ἐστί, dat o. a. A en C hebben, niets dan eene poging om althans eenigen zin aan de woorden te geven, is het m. a. w. niets dan eene conjectuur.

Luc. 14 : 5. υἱὸς ἢ βοῦς. M. i. is de gissing dat υἱός corrupt is, niet ongegrond; zeker is ὄνος niets dan eene conjectuur van een lezer of schrijver die υἱὸς aanstootelijk vond en zich herinnerde dat cap. 13 : 15 ὄνος en βοῦς verbonden voorkwamen.

„ 24 : 32. Zie p. 97. De woorden ὡς διήνοιγεν schenen sommigen lezers niet genoeg met het vorige samen te hangen. Een hunner giste dat er καὶ ὡς διήνοιγ. moest staan en veranderde den tekst, en zijne gissing vinden wij als woord van den schrijver in zeer vele unciaalcodices.

Joh. 10 : 38. ἵνα γνῶτε καὶ γινώσκητε besprak ik reeds blz. 98. Dat dit de oorspronkelijke woorden niet zijn voelde een der lezers in de eerste eeuwen; hij veranderde het laatste woord in πιστεύσητε. Deze conjectuur heeft eene plaats gekregen o. a. in ℵ, A, Γ, Δ, enz.

Hand. 2 : 47. ὁ δὲ κύριος προσετίθει κτἑ. Deze woorden wekken

terecht de verwondering. Toch kan men τῇ ἐκκλησίᾳ. Ἐπὶ τὸ αὐτὸ δὲ κτέ. niet als de ware lezing aanmerken.

Het is eene conjectuur die in E. P. enz. opgenomen is.

Jac. 3 : 6. De tekst, die door de beste handschriften geleverd wordt, is niet te verklaren. Om daaraan te gemoet te komen, giste een onbekende in den ouden tijd dat οὕτως ἡ γλῶσσα καθίσταται de oorspronkelijke lezing was. Wij vinden die gissing in P. enz.

Jac. 3 : 12. De lezing οὐδεμία πηγὴ ἁλυκὸν καὶ γλυκύ van K. L. P. is wederom blijkbaar niets dan eene conjectuur.

Andere gissingen, zooals op Mc. 1 : 27. Hebr. 12 : 7. 2 Petr. 3 : 10, en die van Origenes, heb ik reeds genoemd, andere geef ik bij de behandeling van verschillende plaatsen in het 3e hoofdstuk mijner verhandeling.

Al de hier opgegeven conjecturen zijn in de Editio recepta en in de Staten-Vertaling als authentieke woorden van evangelisten en apostelen overgenomen, en het is niet onbelangrijk op te merken dat zoo velen, die zich met alle kracht tegen het maken van conjecturen op de Schrift verzetten, zeggende op den vasten bodem der handschriften te willen blijven, zelven, zonder het te weten, menigmaal op geen anderen bodem staan dan „den „lossen zandgrond der conjecturen", conjecturen niet van een Bentley, Valckenaer of Lachman, maar van ongeoefende librarii, wien zij, leefden die in hun' tijd, niet alleen geen gezag zouden toekennen, maar wier hyperkritiek zij met verachtend schouderophalen zouden voorbijgaan.

Nemen wij dit alles in aanmerking, dan verliest ook de tegenwerping, welke ik in de laatste plaats besprak, al hare kracht, en zien wij tevens in hoe wij moeten oordeelen over de reeds vroeger aangehaalde uitspraak van A. Immer, Hermeneutik, p. 88: „Keine critische Conjectur ist zuzulassen, wenn sie nicht „wenigstens durch einen alten Zeugen unterstützt wird." Zal dan, zoo vraag ik, de conjectuur *τί με λέγεις ἀγαθόν;* Mt. 19 : 17, *wel* de aandacht verdienen, *omdat* zij in codices voorkomt, m. a. w. *omdat* zij reeds in de eerste eeuwen werd gemaakt, en *ἆρα* voor *ἄρα;* 1 Cor. 6 : 15, *οὐχ εὑρεθήσεται* 2 Petr. 3 : 10, verwerpelijk zijn *omdat* zij eerst in lateren tijd, door Bentley, Valckenaer en Holwerda, zijn voorgesteld? Zal dan Mt. 8 : 28 *Γεργεσηνῶν* in overweging genomen moeten worden, *omdat* de afschrijvers van eenige codices die gissing van Origenes in den tekst hebben opgenomen, terwijl zij verwerpelijk zou zijn, indien deze dat toevallig niet hadden gedaan? Wordt niet op die wijze de beslissing overgelaten aan geheel onbevoegde personen?

Aan het einde van mijn betoog gekomen, kan ik geene andere slotsom opmaken dan deze: Aan den tekst van het N. T. mag het voorrecht niet onthouden worden dat de geschriften van alle oude schrijvers genieten; *de Conjecturaalkritiek is noodzakelijk.*

De tegenstand, die haar geboden wordt, is het uitvloeisel van zekeren schroom om hier- en daar corrupties te erkennen en het gezag der codices ter zijde te schuiven, van eene zucht om het bestaande te behouden, die hare verklaring maar niet hare rechtvaardiging vindt in de vele mislukte gissingen door critici voorgesteld. Maar zulk een schroom wordt overwonnen, zulk een tegenstand kan niet blijvend zijn. Immers vinden wij dien, in telkens afwisselende vormen, in alle tijdperken der geschiedenis terug, en zien wij dien telkens in kracht verminderen om allengskens geheel te verdwijnen.

In de vierde eeuw waren er velen die Hiëronymus kwalijk namen dat hij door eene nieuwe Latijnsche vertaling het gezag der bestaande aanrandde, en die zich daarom tegen zijne onderneming verzetten. Die nieuwe vertaling werd oud, zij kreeg als Vulgata een onfeilbaar gezag; en..... men veroordeelde Erasmus, die door de uitgave van een afwijkenden Griekschen tekst dat gezag der eens gesmade vertaling ondermijnde.

Weder verliepen vele jaren. De uitgave van Erasmus vond, na wijzigingen ondergaan te hebben, als editio recepta algemeenen ingang bij de Protestanten en werd de grondslag van vele vertalingen; en..... weder vertoonden zich de oude tegenstanders, maar in een nieuw kleed, en noemden het ongeoorloofd door de uitgave der variae lectiones in grooten getale *dien* tekst aan het wankelen te brengen.

Ook deze kritische regel werd bij zijne vaderen verzameld; de variae lectiones werden ijverig opgespoord en algemeen bekend gemaakt, maar nogmaals hernieuwde zich de oude strijd. „Het onderzoek der varianten is nuttig," zoo sprak men, „maar daarbuiten trede men niet, conjecturen maken is niet geoorloofd."

Maar reeds hebben de meesten deze stelling als onverdedigbaar verlaten, zij hebben echter den kamp niet opgegeven, maar zich aan beide zijden van den weg verschanst; de een heeft tot leuze: „De conjecturaal-kritiek is bij de behandeling van het N. T. in beginsel niet verwerpelijk, maar zoo goed als nooit noodig;" de ander: „Men make conjecturen als men in dergelijke bezigheid behagen schept, maar neme die in den tekst niet op."

De uitslag laat zich voorzien. Ook deze tegenstand zal flauwer en flauwer worden, en de kritiek zal bezit nemen van haar rechtmatig eigendom.

Voor het gemak van den lezer geef ik in korte trekken den gang van het geleverde betoog terug.

1. Het recht der conjecturaal-kritiek blijkt reeds uit het bestaan van bedorvene plaatsen en van eenige welgeslaagde conjecturen.
   Velen erkennen niet dat plaatsen bedorven zijn, omdat zij steunen op het gezag der schriftelijke hulpmiddelen, vooral der Grieksche handschriften. Maar

2. de handschriften geven geen voldoenden waarborg voor de zuiverheid van den tekst.
   De veelheid der handschriften geeft dien niet.
   De oudheid der handschriften evenmin.
   Bewijzen ontleend aan den ouden Griekschen codex, een gedrukt boek en eene inscriptie.
   Bewijzen ontleend aan het N. T.
   A Ook in de oudste handschriften komen fouten voor.
   B Toen die handschriften geschreven werden, had de tekst van het N. T. reeds groote verandering ondergaan. Dit blijkt
   a. uit de getuigenissen der kerkvaders.
   b. uit de vergelijking der handschriften. Daaruit zien wij
   α. dat reeds in den tijd voordat onze oudste handschriften geschreven werden, verkeerde lezingen, d. i. fouten, ingang hadden gevonden.
   β. dat er destijds vele, en daaronder goede, lezingen bestaan hebben waarvan onze oude Grieksche codices geen of weinig sporen vertoonen.
   γ. dat er destijds lezingen bestaan hebben, die in geen Griekschen codex of vertaling meer voorkomen.

3. Het baat weinig of men al zegt: Alleen de lezing van handschriften, geen conjectuur, mag in den tekst worden opgenomen. Erkent men dat eene plaats corrupt is, en geeft men den criticus het recht eene aannemelijke conjectuur in een commentaar te vermelden, dan is de vraag of men haar in den tekst zal opnemen, slechts eene kwestie van vorm. Bovendien is de lezing van handschriften menigmaal niets dan eene conjectuur.

III.

De voornaamste uitkomsten der conjecturaal-kritiek.

Ik heb in dit deel mijner verhandeling natuurlijk gebruik gemaakt van de bestaande verzamelingen, en wel van die welke wij aan Bowyer en Schulz te danken hebben. Maar van Bowyers werk is de laatste uitgave in 1812 verschenen, en ook deze is, zooals ik reeds p. 41 opmerkte, niet geheel volledig en niet overal even nauwkeurig. Hetgeen in de laatste zeventig jaren op het gebied der conjecturaal-kritiek is geleverd vindt men in allerlei werken verspreid, en de commentaren geven daarover meestal weinig licht; ik heb dus verscheidene boeken en tijdschriften moeten raadplegen, en daar in deze eeuw veel over het N. T. geschreven is, kan het gebeuren dat mij het een of ander is ontgaan dat ik had moeten mededeelen. Ik vlei mij echter dat het aantal goede conjecturen die aan mijne verzameling ontbreken niet groot zal zijn.

Even als Bowyer volg ik in mijne opgaaf de orde der Bijbelboeken, maar ik stel mij toch een ander doel voor oogen dan hij. Het is mij nl. niet te doen om *alle* conjecturen te verzamelen; ik wil alleen de voornaamste opgeven, die welke eenige

waarschijnlijkheid hebben. Daar echter de grenzen der waarschijnlijkheid natuurlijk niet te trekken zijn, heb ik ook zulke opgegeven, die mij wel onzeker maar toch niet verwerpelijk voorkwamen en althans bespreking verdienen, omdat de plaats waarop zij betrekking hebben bedorven is.

Dat men de vraag, wat men onder conjecturen te verstaan heeft, op verschillende wijzen kan beantwoorden, heb ik in mijne Inleiding, p. 2, 3 aangewezen; ik heb daar echter tevens gezegd hoe ik mijne taak meende te moeten opvatten.

Dat ik de hypothesen omtrent de samenstelling en bewerking der Evangeliën laat rusten, spreekt van zelf; maar ook die welke betrekking hebben op de overwerking der Brieven meen ik te moeten buitensluiten. Zulke hypothesen, hoe belangrijk ook, zijn geen conjecturen in den gewonen zin des woords. Zoo maak ik dan geen gebruik van werken als die van Weisse (Beiträge zur Kritik der Paul. Br. 1867), Hitzig [1]) (Zur krit. Paul. Br. 1870) en anderen, en verwijs naar hetgeen ik daarover p. 60 schreef. Ik wil echter niet ontveinzen dat ik ook aan eene kritiek als die van Weisse geen groote waarde hecht. Het is moeielijk haar goed te beoordeelen, daar in het genoemde geschrift, dat na des schrijvers dood uitgegeven werd, alleen de resultaten neergelegd zijn, zonder opgaaf van redenen waarom een of ander vers voor onecht gehouden wordt, maar dit weten wij dan toch dat Weisse voornamelijk in den stijl den toetssteen der echtheid gezocht heeft. Zulk eene kritiek is altijd hachelijk, en wanneer men, zooals genoemde geleerde, het bestaan van een *groot* aantal interpolaties aanneemt, verliest men langzamerhand den maatstaf waarnaar de echtheid moet beoordeeld worden.

Bovendien kan ik mij van eene wijze van interpoleeren, als Weisse zich voorstelt, geen goed denkbeeld maken. Een paar voorbeelden mogen duidelijk maken wat ik bedoel.

---

[1]) Zie over Hitzig het Naschrift.

Rom. 1 : 1 sqq. lezen wij: *Παῦλος δοῦλος Χριστοῦ Ἰησοῦ, κλητὸς ἀπόστολος ἀφωρισμένος εἰς εὐαγγέλιον θεοῦ,* 2 *ὃ προεπηγγείλατο διὰ τῶν προφητῶν αὐτοῦ ἐν γράφαις ἁγίαις* 3 *περὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ τοῦ γενομένου ἐκ σπέρματος Δαυὶδ κατὰ σάρκα,* 4 *τοῦ ὁρισθέντος υἱοῦ θεοῦ ἐν δυνάμει κατὰ πνεῦμα ἁγιωσύνης ἐξ ἀναστάσεως νεκρῶν, Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ κυρίου ἡμῶν,* 5 *δι' οὗ ἐλάβομεν χάριν καὶ ἀποστολὴν εἰς ὑπακοὴν πίστεως ἐν πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ.*

Weisse nu meent dat de apostel geschreven heeft: *Παῦλος, κλητὸς ἀπόστολος, ἀφωρισμένος ἐξ ἀναστάσεως Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ κυρίου ἡμῶν εἰς ὑπακοὴν πίστεως ἐν πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν.*

Deze redactie geeft al aanstonds aanleiding tot bedenkingen. Wat is *ἀφωρισμένος ἐξ ἀναστάσεως κτέ?* Zijne onjuiste vertaling „*ausgewählt durch die Auferstehung* enz." maakt den zin nog duisterder. Maar beschouwen wij de interpolaties.

1° *δοῦλος Ἰησοῦ Χριστοῦ.* Waarom Paulus dat niet zou geschreven hebben begrijp ik niet; immers geeft hij zich dien naam ook Gal. 1 : 10, eene plaats die Weisse onaangeroerd laat. Nog minder begrijp ik dat iemand er toe komen kon zoo iets of aan den kant te schrijven of opzettelijk te interpoleeren.

2° *εἰς εὐαγγέλιον θεοῦ ὃ προεπηγγείλατο διὰ τῶν προφητῶν αὐτοῦ ἐν γράφαις ἁγίαις περὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ τοῦ γενομένου ἐκ σπέρματος Δαυὶδ κατὰ σάρκα, τοῦ ὁρισθέντος υἱοῦ θεοῦ ἐν δυνάμει κατὰ πνεῦμα ἁγιωσύνης.* Hoe Weisse zich het ontstaan van zulk eene interpolatie heeft voorgesteld is even duister. Zelfs wanneer ik aanneem dat wij hier meer dan eene interpolatie voor ons hebben en dat iemand die pasklaar gemaakt heeft, (Weisse koestert de meening dat de invoeger of invoegers, die zoo stout te werk zijn gegaan, aan den bestaanden tekst geen woord veranderd hebben, en hunne invullingen juist zoo hebben ingericht dat zij volkomen tusschen twee woorden van het origineel pasten) zelfs dan moet ik zijne onderstelling alleronwaarschijnlijkst noemen. Welke grond kan er uitgedacht worden voor zulk eene invulling?

3° νεκρῶν.

4° δι' οὗ ἐλάβομεν χάριν καὶ ἀποστόλην. Deze beide doen dezelfde vraag oprijzen. Zulk een interpolatie zou m. i. alleen verklaarbaar zijn van iemand die zich de vraag had gesteld: Hoe kan men in een gegeven tekst een zeker aantal losse woorden schuiven en toch maken dat deze een dragelijken zin behoudt?

Maar ik keer tot mijn onderwerp terug.

Van het opgeven van conjecturen die in onze Hss. of bij kerkvaders voorkomen heb ik mij geheel onthouden, omdat deze in de kritische aanteekeningen van Tischendorf staan. Daarentegen heb ik wel melding gemaakt van die van latere geleerden welke eenigen, doch slechts zeer geringen, steun in de Hss. vinden.

Al deze conjecturen heb ik, voorzoover de beperkte tijd het mij toeliet, maar geenszins zoo als ik wel gewenscht had, toegelicht en beoordeeld. Daarbij heb ik mij menigmaal van den min of meer apodictischen vorm bediend die bij dergelijken letterkundigen arbeid niet ongewoon is; natuurlijk niet omdat ik meende dat door mijne uitspraak eene zaak uitgemaakt werd, maar omdat ik naar beknoptheid moest streven. De lezers zullen mij, vertrouw ik, deze wijze van schrijven ten goede houden. Ik voeg hier evenwel bij dat ik het in geen geval noodig of raadzaam acht eerst alle verklaringen, die men van corrupte plaatsen gegeven heeft, te weerleggen, voordat men tot het voorstellen eener conjectuur overgaat. Er zijn verklaringen die haar eigen vonnis met zich dragen.

Bij de opgave der plaatsen waarop eene conjectuur is voorgesteld heb ik den tekst aan Tischendorfs 8e editie ontleend, niet omdat ik die zoo goed vind, maar omdat zij algemeen bekend is; ik heb echter in de spelling, met name in het plaatsen van de ν ἐφελκυστικόν en in de toepassing der elisie, de gewoonte gevolgd die men bij het uitgeven van andere Grieksche boeken in acht neemt.

Ik heb hier alleen bij te voegen dat ik op enkele plaatsen des N. Ts, waar mij de lezing der Hss. of de gemaakte conjecturen niet voldeden, zelf eenige gissingen heb gewaagd, die ik aan het oordeel van meer ervarenen onderwerp. Met het oog op den titel van dit deel mijner verhandeling heb ik gemeend ze niet afzonderlijk te moeten vermelden, maar alleen waar het bespreken van andere conjecturen mij daartoe aanleiding gaf.

EVANGELIE VAN MATTHEUS.

Mt 1 : 18. *εὑρέθη ἐν γαστρὶ ἔχουσα ἐκ πνεύματος ἁγίου.* De drie laatste woorden zijn onecht. Markland [1]), bij Bow.; Venema, bij Verschuir, p. 358; Wassenbergh I p. 26.

Waarschijnlijk zijn zij uit vs. 20 in margine aangeteekend en bij het overschrijven in den tekst geraakt. Eene tegenstrijdigheid, als bij de gewone lezing tusschen vss. 18 en 19 bestaat, is van geen schrijver te verwachten. Meyer's „uebrigens ist *ἐκ πνεύματος* „*ἁγίου* nicht mit als Gegenstand des *εὑρέθη*, sondern vom ge„schichtlichen Standpunkte aus zugesetzt" wijst het bezwaar aan, maar neemt het niet weg. Men geneest geen kwaal door er een naam aan te geven.

Mt. 1 : 23. *ὅ ἐστι μεθερμηνευόμενον μεθ' ἡμῶν ὁ θεός.* „Interpre„tamentum Matthaeo minime adscribendum." Wassenb. ib. p. 27.

Van Mattheüs is het zeker niet; maar daaruit volgt nog niet dat het in ons tegenwoordig Matth.-evangelie onecht is. Al kan het niet ontkend worden dat dergelijke toevoegsels in onze Hss. te vinden zijn, van lezers of afschrijvers afkomstig, zoo kan

---

[1]) Bowyer geeft op: Beza en Markland. Ten opzichte van Beza vergist hij zich. Zie diens annot. a. h. l.

toch het bovenstaande zeer goed door den redactor van ons eerste evangelie geschreven zijn Men vergelijke wat Flav. Josephus schreef, Bell. Jud. V 4 § 2, *Βεζεθὰ .... ὃ μεθερμηνευόμενον Ἑλλάδι γλώσσῃ καινὴ λέγοιτ' ἂν πόλις*. Hetzelfde geldt van vele door Wassenbergh als onecht gebrandmerkte plaatsen, die ik om niet in herhaling te vervallen in mijne verzameling niet vermeld. Men kan ze in het 1e dl. zijner Selecta bijeenvinden.

Mt. 3 : 11. *αὐτὸς ὑμᾶς βαπτίσει ἐν πνεύματι ἁγίῳ καὶ πυρί.* De woorden *καὶ πυρί* zijn eene kantteekening, die in den tekst is ingeslopen, volgens Mill, Prol.; Wassenbergh, t. a. p. p. 28; en Rinck, Lucubr. crit. p. 248.

Zij ontbreken in enkele codd. van minder belang en op de parall. pl. Mc. 1 : 8 en Hand. 1 : 5. Vreemd zijn zij zeker. Dat de verklaring moeielijk is blijkt wel hieruit dat sommige uitleggers aan het vuur des heiligen geestes, andere aan het helsche vuur denken. Beide meeningen worden door groote bezwaren gedrukt. De eerste laat zich uit het spraakgebruik des N. Ts niet verdedigen; maar ook de andere: *met het helsche vuur, even als een' doopeling met water, overstroomen* (Meyer), als beeldspraak voor: *in het helsche vuur werpen*, is niet houdbaar, tenzij men bij den schrijver eene allergebrekkigste en allerzonderlingste wijze van uitdrukking onderstelt; en ik begrijp niet hoe de Wette schrijven kon: „mit Feuer der Strafe (ähn„liche Metapher der Bluttaufe 20, 22)"; op die laatste plaats toch (of liever Mc. 10 : 38) doet *βαπτίζεσθαι* aan eene wijding tot het Messiasschap denken. Bovendien past het denkbeeld van helsche straf in ons vers niet, tenzij men er in legt wat er niet in ligt: hij zal *den een* met heiligen geest vervullen, *den ander* met het helsche vuur straffen. Vele exegeten meenen dat men er dit wel in moet leggen wegens het volgende: *συνάξει τὸν σῖτον αὐτοῦ εἰς τὴν ἀποθήκην τὸ δὲ ἄχυρον κατακαύσει πυρὶ ἀσβέστῳ*,

maar deze exegese komt mij bedenkelijk voor. Immers kunnen wij bij de lezing der evangeliën telkens opmerken dat de schrijvers gezegden, die eenige woorden gemeen hebben maar niet bij elkaar behooren, aaneenrijgen [1]). En inderdaad behoort vs. 11 hier niet te huis. Een vers, waarin *αὐτὸς ὑμᾶς βαπτίσει ἐν πνεύματι ἁγίῳ* voorkomt, staat in eene bestraffing van Farizeërs en Sadduceërs, die met *γεννήματα ἐχιδνῶν* aanvangt, zeker niet op zijne plaats. De historia morbi van deze plaats schijnt mij toe de volgende te zijn. De woorden *καὶ πυρί* behoorden er oorspronkelijk niet bij; ik maak dit op uit den geheelen geest der voorafgaande uitpraak en uit de parall. pl., Mc. 1 : 8 en Hand. 1 : 5; de redactor van het 1e ev. vond de woorden *ἐγὼ-ἁγίῳ* in eene zijner bronnen, en schreef ze hier ter plaatse neer omdat ook zij een gezegde van Johannes den Dooper inhouden; hij of een ander heeft er *καὶ πυρί* bijgevoegd om ze in overeenstemming te brengen met de voorafgaande en volgende. Wie, durf ik niet beslissen. Heeft de redactor het zelf gedaan, dan moet men aannemen, zooals ik reeds zeide, dat hij zich allergebrekkigst heeft uitgedrukt, zoo gebrekkig als men nauwlijks van een schrijver kan verwachten. Heeft een ander er een kantteekening bij geschreven, die later in den tekst is geraakt, dan moet dit reeds zeer vroeg geschied zijn, daar al de goede codices de bedoelde woorden hebben [2]) en, wat meer zegt, reeds Lucas, toen hij ons 1e ev. gebruikte, ze gekend heeft.

Mt. 4 : 13. *καὶ καταλιπὼν τὴν Ναζαρὰ ἐλθὼν κατῴκησεν εἰς Καφαρναούμ.* „Necessarium est rescribere *μετῴκησεν*". Naber, Mnemos. 1878, p. 357.

---

[1]) Ik heb daarover iets geschreven in de Godg. Bijdr. van 1864.

[2]) Rinck vindt dit geen bezwaar „cum inter omnes constet, cdd. vetustate „et excellentia pollentes nihilominus ad augendum contextum e locis par- „proclives fuisse".

Hij vergelijkt Mt. 8 : 34, 11 : 1, 12 : 9, 17 : 20, 13 : 53, 1 : 11. Dat *μετοικεῖν* hier het goede woord is, is zeker — Mt. 2 : 23 is niet bepaald van *verhuizen* spraak — ook kan in *κατῴκησεν* de praep. *κατά* licht uit het voorafgaande *καταλιπών* geboren zijn, zooals meermalen in Hss. geschied is. Toch durf ik de conjectuur niet zeker noemen, om het voorafgaande *καταλιπών* en *ἐλθών*. De schrijver kon, als ik mij niet bedrieg, wat hij zeggen wilde door *μετῴκησεν εἰς* of door *ἐλθὼν κατῴκησεν εἰς* uitdrukken.

Mt. 5 : 19. *ὃς ἂν οὖν λύσῃ μίαν τῶν ἐντολῶν τούτων τῶν ἐλαχίστων καὶ διδάξῃ οὕτως τοὺς ἀνθρώπους, ἐλάχιστος κληθήσεται ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν.* „... non „fit sermo de *minimis mandatis*, sed de Moysis lege „in universum. Requiro equidem *τὴν ἐλαχίστην.*" Naber .t. a. p.

Maar *τῶν ἐντολῶν τούτων τῶν ἐλαχίστων* kan verklaard worden uit *ἰῶτα ἓν ἢ μία κεραία* vs. 18. Ook de hiermede overeenkomende uitdrukkingen Mt. 25 : 40, 45 laten zich verklaren, hoewel, zooals Naber opmerkt, *τῷ ἐλαχίστῳ* daar beteren zin zou opleveren.

Mt. 7 : 19. *πᾶν δένδρον μὴ ποιοῦν καρπὸν καλὸν ἐκκόπτεται καὶ εἰς πῦρ βάλλεται.* Geinterpoleerd. Markland, bij Bow.

Eene zonder twijfel juiste onderstelling. Wel voegen de evangelisten vaak uitdrukkingen op den klank af bijeen (zie aant. op 3 : 11) maar zóó, als hier, kan de schrijver zijn verhaal onmogelijk geredigeerd hebben. *Ἄρα γε ἀπὸ τῶν καρπῶν αὐτῶν ἐπιγνώσεσθε αὐτούς*, vs. 20, behoort duidelijk achter vs. 18 te staan. Bovendien staat vs. 19 geheel *ἀσυνδέτως*, en is het niets dan eene herhaling van 3 : 10. Uit het verschijnsel dat dit vers in geen enkel handschrift en geene enkele vertaling gemist wordt,

kunnen wij afleiden dat reeds zeer vroeg de tekst des N. Ts onzuiver is geworden.

Mt. 8 : 9. *καὶ γὰρ ἐγὼ ἄνθρωπός εἰμι ὑπ' ἐξουσίαν.* Holwerda, Jaarb. v. Wet. Theol. 1860, p. 583, leest *καὶ γὰρ ἐγὼ, ἄνθρωπος, εἰμὶ ἐπ' ἐξουσίας.* Naber, t. a. p. blz. 361: *καὶ γὰρ ἐγὼ ἄνθρωπος εἰμὶ ἐπ' ἐξουσίας διατασσόμενος.*

De woorden der Hss. laten zich, zooals H. aantoont, wel wringen maar niet verklaren. „Parebat centurio tribuno suo" zegt Naber „sed quid hoc ad rem? Illud dicit esse gregarios „milites, qui sibi sint in omnibus dicto audientes. Impigre illi „faciunt quidquid centurio imperavit itidemque statim ac sine „mora omnia parent Jesu. Itaque reponendum quod popularis „meus Holwerda suasit: *ἐπ' ἐξουσίας.* Fieri potest ut quartus „casus *ἐξουσίαν* in scriptore balbutienti ferri possit.. cet." Deze gissing heeft een zeer hoogen graad van waarschijnlijkheid. De verwisseling van *ἐπί* met *ὑπό* zal wel niemand vreemd vinden die varianten van Hss. vergeleken heeft, vooral niet op deze plaats waar *ἐπί* eene eenigszins ongewone beteekenis heeft. Hetzelfde is gebeurd Mt. 28 : 14 waar B. D. *ὑπό* lezen, de andere Hss. *ἐπί.* In de verdere opvatting van ons vers loopen de meeningen der beide geleerden uiteen. Holwerda vertaalt: *want ik, een mensch, bezit wel* (*καὶ*) *eene onbeperkte macht, krijgsknechten onder mij hebbende.* De praep. *ἐπί* c. gen. wordt juist in die beteekenis gebruikt. Zoo zeiden de Grieken *ἐπ' ἀξιώματος εἶναι* voor: met eene waardigheid bekleed zijn, b.v. Paus. 4. 5, 1 *τοὺς βασιλεύοντας ἐν Σπάρτῃ καὶ τῶν ἄλλων τοὺς ἐπ' ἀξιώματος.* Elders vinden wij *ἐπ' ἀξίας*, en wel bij Eusebius, H. E. VIII c. 9, waar wij lezen van menschen die in het gezicht des doods aan hunne overtuiging trouw bleven, hoewel de hunnen en zelfs de overheidspersonen hen smeekten hun leven niet in gevaar te brengen, *μυρίων ὅσων πρὸς αἵματος τε καὶ τῶν φίλων ἀντιβολούν-*

των, ἔτι μὴν τῶν ἐπ' ἀξίας [ἀρχόντων] κτέ. Op deze plaats merken wij het zeer gewone verschijnsel op dat de verklaring, die aan den kant geschreven was, in den tekst is geraakt. Reeds Valesius heeft dat ἀρχόντων, dat hetzelfde beteekent als τῶν ἐπ' ἀξίας, tusschen haakjes geplaatst. Het woord τασσόμενος, dat op de par. pl., Luc. 7 : 8, voorkomt en op onze pl. in ℵ. B. gelezen wordt, houdt Holwerda voor een onecht bijvoegsel.

Ook Naber erkent dat τασσόμενος zich niet laat verklaren maar vermoedt dat er διατασσόμενος gestaan heeft, zoowel in Mt. als in Luc. (ook Hand. 7 : 44 heeft ℵ. ἐτάξατο voor διετάξατο); hij behoudt de gewone interpunctie en voegt ἐπ' ἐξουσίας, dat hij dus eenigszins anders opvat dan Holwerda, bij διατασσόμενος. Volgens hem zou de centurio dus zeggen: dat ook hij een mensch was die met gezag gebieden kon. Iemand zou tegen hem kunnen aanvoeren dat in de evangeliën in die beteekenis de bedrijvende vorm διατάσσειν, niet het medium gebruikt wordt, Mt. 11 : 1, Luc. 8 : 55, maar dit bezwaar vervalt, als men ziet dat ook in Hand. beide vormen voorkomen, 7 : 44 en 18 : 2.

De gissing van Naber, die het minst van de Hss. afwijkt, komt mij verkieslijk voor.

Mt. 8 : 30. ἦν δὲ μακρὰν ἀπ' αὐτῶν ἀγέλη χοίρων πολλῶν βοσκομένη. Beza leest met de Vulgata οὐ μακράν.

Deze lezing, door de oudste Italahandschriften gesteund, is zonder twijfel de ware. De zin eischt: *niet ver*. De bewering van Meyer: „μακράν, relativer Begriff; daher nicht mit ἐκεῖ Mark. 5, 11. Luk. 8, 32 in Widerspruch.“ zal wel geen wederlegging behoeven. Over de weglating van οὐ zie aant. op 2 Petr. 3 : 10.

Mt. 8 : 31. εἰ ἐκβάλλεις ἡμᾶς, ἀπόστειλον ἡμᾶς κτέ. „Malim ἐκβαλεῖς.“ Naber, t. a. p. blz. 358.

Niet onwaarschijnlijk. Mt. gebruikt ook in een dergelijk geval, 26 : 33, het futurum, εἰ πάντες σκανδαλισθήσονται ἐν σοί

Het praesens staat 12 : 26, εἰ ὁ σατανᾶς τὸν σατανᾶν ἐκβάλλει, op zijne plaats, omdat daar niet van een bepaald feit gesproken wordt.

Mt. 8 : 33. οἱ δὲ βόσκοντες ἔφυγον καὶ ἀπελθόντες εἰς τὴν πόλιν ἀπήγγειλαν πάντα καὶ τὰ τῶν δαιμονιζομένων. Holwerda, Jaarb. 1860, p. 584, gelooft, dat de woorden καὶ τὰ τῶν δαιμονιζομένων onecht zijn.

Het komt ook mij voor dat zij na πάντα al te zonderling zijn. Τὰ τῶν δαιμ. kan als verklaring van πάντα in margine geschreven zijn en door middel van καὶ aan den tekst zijn vastgehaakt.

Mt. 9 : 36. ἰδὼν δὲ τοὺς ὄχλους ἐσπλαγχνίσθη περὶ αὐτῶν ὅτι ἦσαν ἐσκυλμένοι καὶ ἐρριμμένοι ὡσεὶ πρόβατα μὴ ἔχοντα ποιμένα. „.... postquam pastor alio abiit, grex non „ἔρριπται sed ἠρήμωται, et legendum est ἠρημωμένοι." Naber, Mnem. 1878, p. 95.

M. i. zeer juist. Volgens de uitleggers zal de gewone lezing beteekenen: „hingestreckt... von Müdigkeit" (de Wette), „hinge„streckt... wie marode Schafe die nicht mehr fortkönnen" (Meyer). Daargelaten dat dit beeld hier voor de ὄχλοι minder gepast is, meen ik dat ἐρριμμένος die beteekenis niet kan hebben. Het denkbeeld van *uitputting*, *vermoeienis* ligt er niet in. Toch geven de commentaren tal van plaatsen op die hunne verklaring zullen staven. Na „hingestreckt" schrijft Meyer: Oft b. d. LXX und Apocr., en de Wette: vgl. Jerem. 14, 16. Jes. 34, 3. 1 Makk. 11, 4. Maar wat is hiermede gewonnen? Dat zij op verscheidene plaatsen ἐρριμμένος door „hingestreckt" vertalen mogen wil ik gaarne erkennen, maar dit is de kwestie niet; zij hadden moeten aantoonen dat zij recht hadden om daarbij aan „Müdigkeit", aan „nicht mehr fortkönnen" te denken en daartoe geven de aangehaalde plaatsen in 't geheel geen recht. Jer. 14 : 16 luidt: καὶ ἔσονται ἐρριμμένοι ἐν ταῖς ὁδοῖς Ἱερουσαλὴμ ἀπὸ προσώπου μαχαί-

ῥᾶς καὶ τοῦ λιμοῦ. d. i. niet: *uitgeput*, maar: *neergeworpen*, *geveld*. Jes. 34 : 3: *οἱ δὲ τραυματίαι αὐτῶν ῥιφήσονται καὶ οἱ νεκροὶ, καὶ ἀναβήσεται αὐτῶν ἡ ὀσμὴ*, d. i. *zullen met verachting weggeworpen worden*. 1 Macc. 11 : 4: *ἔδειξαν αὐτῷ τὸ ἱερὸν Δαγὼν ἐμπεπυρισμένον ..... καὶ τὰ σώματα ἐρριμμένα*. d. i. *weggeworpen*, *op den grond geworpen;* immers is *ἐρριμμένα* niet hetzelfde als *κείμενα*. Het zal ieder duidelijk zijn dat wij aan dergelijke bewijsplaatsen niet veel hebben.

Maar Meyer geeft aan het slot zijner verklaring nog andere op, Xenoph. Mem. III 1, 7. Herodian. III 12, 18. VI 8, 15. Polyb. V 48, 2. Ook die moeten wij raadplegen. Xenophon schrijft: *ὥσπερ λίθοι τε καὶ πλίνθοι καὶ ξύλα καὶ κέραμος ἀτάκτως μὲν ἐρριμμένα οὐδὲν χρήσιμά ἐστιν* d. i. *zonder orde op elkaar geworpen*. Herodianus verhaalt, in het 3e boek, van Saturninus dat hij Plautianus *εἰς τὸ δωμάτιον εἰσήγαγεν ἔνθα ἔφασκεν ἐρρίφθαι τὰ τῶν βασιλέων σώματα*, d. i. *waar hy zeide dat de lijken op den grond lagen*, (S. had verhaald dat hij den keizer gedood had). Op de andere plaats, VI 8, 15 komt *ῥίπτεσθαι* niet voor; er moet eene fout in de cijfers schuilen. Polybius schrijft dat de soldaten van Xenotas dronken waren geworden, *ὁ δὲ Μόλων .... καταλαβὼν ἐρριμμένους καὶ μεθύοντας πάντας, προσέβαλε τῷ χάρακι τῶν πολεμίων*, d. i. *hij vond hen op den grond liggende*.

Men ziet hoe oppervlakkig de geheele redeneering der genoemde uitleggers is. Door het bijbrengen van dergelijke plaatsen doet men niets anders dan het onderzoek bemoeielijken. Tot de verklaring die zij voorstaan geeft geen van al die plaatsen recht; op zijn hoogst zou men mogen vertalen: „want zij waren gekweld en lagen op den grond, als schapen die geen herder hebben," wat geen zin geeft.

De conjectuur *ἠρημωμένοι* daarentegen voldoet aan de eischen van den zin. Dit ptcp. beteekent: *verlaten*, *zonder hulp*. Zoo lezen wij Xen. Hell. V 3, 27: *ὥστε Ἀθηναίους ἠρημῶσθαι*, *door*

allen verlaten waren. Hetzelfde wordt uitgedrukt door ἔρημοι; ἔρημοι στρατιῶται zijn soldaten die geen aanvoerder hebben, hun aanvoerder verloren hebben; Plut. Am. narr. p. 773 D: *οἱ δὲ καταλαβόντες ἐρήμους τὰς κόρας βιάζουσιν*, d. i. *alleen, zonder bescherming*. Zoo schrijft dus Matth. van de ὄχλοι dat zij „zonder leiding" waren. Nabers lezing wordt door de varianten der codd. gesteund. De oudste hebben ερυμμενοι, L. ερημενοι, X. ερρημενοι.

Mt. 10 : 31. πολλῶν στρουθίων διαφέρετε ὑμεῖς. Markland, aant. op Lys., bij Bow.: πολλῷ. Evenzoo Naber, p. 358.

Markland vergelijkt Mt. 12 : 12, πόσῳ διαφέρει, en Luc. 7 : 24. De oudste It.-codd. hebben: multo. Zeker is πολλῷ verkieslijk, maar de gewone lezing kan desnoods verdedigd worden. Vgl. Wakefield II p. 27. Valck. achtte Marklands conjectuur onnoodig in zijn Sched., p. 270, wegens het voorafgaande δύο, maar schijnt haar goedgekeurd te hebben op zijn college. Schol. I p. 207.

Hetzelfde geldt van de parall. pl. Luc. 12 : 7.

Mt. 11 : 8. ἰδοὺ οἱ τὰ μαλακὰ φοροῦντες ἐν τοῖς οἴκοις τῶν βασιλέων. Lees οἱ μαλακὰ φορ. zonder τά. Toup ad Suid. in voc. πίθηκος.

Zeker zou men het artikel hier liever missen. Het wordt door het voorafgaande ἐν μαλακοῖς niet genoeg gemotiveerd. Wakefield I p. 57 stemt dit niet toe en beroept zich op Joh. 1 : 4 ἐν αὐτῷ ζωὴ ἦν καὶ ἡ ζωὴ ἦν τὸ φῶς τῶν ἀνθρώπων, en Rom. 2 : 23 ὃς ἐν νόμῳ καυχᾶσαι, διὰ τῆς παραβάσεως τοῦ νόμου τὸν θεὸν ἀτιμάζεις; Maar hij ziet voorbij dat voor woorden als ζωή en νόμος, die zaken uitdrukken welke eenig zijn in hunne soort, het artikel kan gemist worden, even als voor θεός en οὐρανός.

Mt. 11: 12. ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν βιάζεται καὶ βιασταὶ ἁρπάζουσιν αὐτήν. „Malim πειράζουσιν αὐτήν." Naber, p. 358.

Ik durf hierover geen oordeel uitspreken, daar het geheele vers mij nog altijd duister is.

Mt. 12 : 48. ὁ δὲ ἀποκριθεὶς εἶπε τῷ λέγοντι αὐτῷ. „Ik geloof „dat τῷ λέγοντι en τῷ εἰπόντι (dat in vele Hss. gelezen wordt) beide glossen zijn." Holw. Jaarb. 1860 p. 585.

Dit is niet onwaarschijnlijk. Het kan zeer goed zijn dat wij hier het gewone verschijnsel aantreffen dat men in het handschrift den zin heeft aangevuld.

Hoe wij over dergelijke plaatsen hebben te denken, of wij zulke woorden als oorspronkelijk dan wel als invoegsels, emblemata, te beschouwen hebben, is niet zoo gemakkelijk uit te maken. Wat in boeken van Plato en Thucydides onvoorwaardelijk zou worden geschrapt, kan in geschriften waarvan de stijl weinig gevormd is zeer wel echt wezen. Toch is ook in de Hss. des N. Ts. het aantal emblemata groot, en vinden wij telkens zinnen met een onderwerp of voorwerp of eene bepaling aangevuld, niet alleen zulke zinnen die wat minder duidelijk zijn, maar ook vele waar de aanvulling geheel overbodig is.

Zoo lezen wij Mt. 8 : 32 ὥρμησε πᾶσα ἡ ἀγέλη κατὰ τοῦ κρημνοῦ εἰς τὴν θάλασσαν. Welke die ἀγέλη is kan niet twijfelachtig zijn, want vs. 31 schreef Mt. ἡ ἀγέλη τῶν χοίρων. Toch achtte men het noodig dat woord in vs. 32 te verduidelijken en voegde er τῶν χοίρων bij, wat nu in de meeste Gr. Hss. te lezen staat.

Mt. 20 : 34 is spraak van blinden die genezen worden, σπλαγχνισθεὶς δὲ ὁ Ἰησοῦς ἥψατο τῶν ὀμμάτων αὐτῶν καὶ ἀνέβλεψαν καὶ ἠκολούθησαν αὐτῷ. De zin is zoo duidelijk als men maar verlangen kan. Toch hebben sommigen dien aangevuld en

geschreven: καὶ ἀνέβλεψαν αὐτῶν οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ ἠκ. αὐτ.; en die bedorven lezing vinden wij in de meerderheid der unciaal-codices terug.

Zouden wij dan geen recht hebben tot de onderstelling dat ook elders uitdrukkingen, die geheel hetzelfde karakter dragen, als invoegsels moeten worden aangemerkt, al worden zij ook in *alle* of *bijna alle* codices gevonden? Ik laat hier enkele volgen, maar haar aantal is groot.

Mt. 12 : 22. τότε προσηνέχθη αὐτῷ δαιμονιζόμενος τυφλὸς καὶ κωφὸς, καὶ ἐθεράπευσεν αὐτὸν ὥστε τὸν κωφὸν λαλεῖν καὶ βλέπειν. Ook al nemen wij aan dat hier twee verhalen samengegroeid zijn en ons bericht daardoor verward is geworden — iets dat mij zeer waarschijnlijk voorkomt — dan nog is τὸν κωφόν als later invoegsel aan te merken. Sommige afschrijvers maakten er τὸν τυφλὸν καὶ κωφόν of τὸν κωφὸν καὶ τυφλόν van.

Mc. 5 : 15. θεωροῦσι τὸν δαιμονιζόμενον καθήμενον καὶ ἱματισμένον καὶ σωφρονοῦντα, τὸν ἐσχηκότα τὸν λεγεῶνα.

Hand. 4 : 14. τόν τε ἄνθρωπον βλέποντες σὺν αὐτοῖς ἑστῶτα, τὸν τεθεραπευμένον, οὐδὲν εἶχον ἀντειπεῖν.

Hand. 8 : 38. καὶ ἐκέλευσε στῆναι τὸ ἅρμα καὶ κατέβησαν ἀμφότεροι εἰς τὸ ὕδωρ, ὅ τε Φίλιππος καὶ ὁ εὐνοῦχος.

Hand. 9 : 28. καὶ ἦν μετ' αὐτῶν εἰσπορευόμενος καὶ ἐκπορευόμενος εἰς Ἱερουσαλήμ, παρρησιαζόμενος κτέ. Als iets in de kritiek zeker is, dan stellig wel dat εἰς Ἱερουσαλήμ een invoegsel is. Hij die dat bij εἰσπορ. voegde begreep blijkbaar de Hebreeuwsche spreekwijze εἰσπορεύεσθαι καὶ ἐκπορεύεσθαι niet, zie 1 : 21, Deut. 31 : 2, 1 Sam. 29 : 6 en elders. Toch staan die woorden in de edities en worden zij in commentaren verklaard alsof de zin volkomen in orde was.

Hand. 10 : 47. μήτι τὸ ὕδωρ δύναται κωλῦσαί τις τοῦ μὴ βαπτισθῆναι τούτους.

Hand. 21 : 33. τότε ἐγγίσας ὁ χιλίαρχος ἐπελάβετο αὐτοῦ .... καὶ ἐπυνθάνετο τίς εἴη καὶ τί ἐστι πεποιηκώς.

Invoegsels van eenigszins anderen aard vertoonen plaatsen als: Hand. 8 : 10. ᾧ προσεῖχον πάντες ..... λέγοντες· οὗτός ἐστιν ἡ δύναμις τοῦ θεοῦ ἡ καλουμένη μεγάλη. Hij die dat καλουμένη er bij schreef vond het ongepast dat Simon ἡ δύναμις τοῦ θεοῦ ἡ μεγάλη genoemd werd, en hij die deze aanteekening in den tekst bracht bemerkte niet dat hij den schrijver eene dwaasheid deed zeggen. In enkele Hss. is de goede lezing bewaard.

Hand. 13 : 10. οὐ παύσῃ διαστρέφων τὰς ὁδοὺς κυρίου τὰς εὐθείας;

Hand. 14 : 8. καί τις ἀνὴρ ἐν Λύστροις ἀδύνατος τοῖς ποσὶν ἐκάθητο, χωλὸς ἐκ κοιλίας μητρὸς αὐτοῦ, ὃς οὐδέποτε περιεπάτησεν.

Ik heb in de bovenstaande verzen de verdachte woorden gespatiëerd laten drukken en geloof niet dat er toelichting bij noodig is. Geen van alle (behalve Hand. 8 : 10, Bloomfield) wordt in de commentaren als onecht beschouwd.

Zie verder aant. op Luc. 16 : 21, Hand. 8 : 9, 1 Petr. 3 : 4.

Mt. 16 : 11. πῶς οὐ νοεῖτε ὅτι οὐ περὶ ἄρτων εἶπον ὑμῖν; προσέχετε δὲ ἀπὸ τῆς ζύμης τῶν Φαρισαίων καὶ Σαδδουκαίων. „Zouden de woorden προσέχετε — Σαδδου-„καίων wel echt zijn?" Holw. Jaarb. 1860 blz. 585.

Zoo als zij hier staan, zeker niet. Hetzij men προσέχετε κτἑ. opvat als inhoud van εἶπον, hetzij men er eene op zich zelve staande herhaling der vermaning in ziet, het woord δέ laat zich niet verklaren. Wij moeten derhalve δέ schrappen en προσέχετε κτἑ. als inhoud van εἶπον beschouwen, of δέ in δή veranderen, of wel de gissing van Holwerda overnemen, wat mij, wegens de menigvuldige invullingen die onze Hss. ontsieren, het beste voorkomt. De lezing προσέχειν is eene conjectuur van afschrijvers die geen waarde heeft.

Mt. 16 : 13. *τίνα λέγουσιν οἱ ἄνθρωποι εἶναι τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου*; Wassenbergh leest *τίνα με λέγουσιν οἱ ἄνθρωποι εἶναι* zonder de vier laatste woorden, I p. 18.

Daar *με* in ℵ. B. ontbreekt en uit de vergelijking met de parall. pl. ontstaan kan zijn, is de gissing zeer twijfelachtig.

Mt. 17 : 25. *οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς ἀπὸ τίνων λαμβάνουσι τέλη ἢ κῆνσον*; Van de twee laatste woorden zegt Wassenbergh: „ab interprete nata atque illustrandi gratia „apposita existimo." I p. 32.

Naar het mij voorkomt, terecht. Daar de schrijver het woord *τέλη* elders niet gebruikt, maar van *κῆνσος* spreekt, 22 : 17, 19, heeft iemand dit waarschijnlijk in margine geschreven, om aan te toonen wat de schrijver bedoelde. Aan eene onderscheiding tusschen inkomende rechten en belasting kan deze niet hebben gedacht. Dat hij met *τέλη* in het algemeen schatting kon bedoelen zien wij Num. 31 : 28 enz. *καὶ ἀφελεῖτε τέλος κυρίῳ*. Het aantal glossemata is, naar mijne meening, in de Hss. des N. Ts aanmerkelijk. Soms staan zij onmiddellijk achter het woord dat zij verklaren, soms zijn zij door *καί* of *ἤ* daarmede verbonden.

Mt. 19 : 24. *εὐκοπώτερόν ἐστι κάμηλον διὰ τρυπήματος ῥαφίδος εἰσελθεῖν*. Drusius vermoedde dat hier *κάμιλον* of liever *κάβιλον*, *een kabel*, moest gelezen worden. Crit. Sacr. a. h. l.

Sommige geleerden hebben ondersteld dat ook *κάμηλος* die beteekenis hebben kon; de schrijvers van eenige minuskels hebben *κάμιλον* gegist. Zeker is, wat men ook van Oostersche beeldspraak zeggen moge, een woord dat kabel beteekent verreweg gepaster. Zeer verstandig merkte Castellio omtrent dergelijke hyperbolische spreekwijzen op, dat wel een splinter, steeds vergroot, eene balk

kan worden (evenzoo is eene mug een klein, een kameel een groot dier) maar nooit een draad — dien men gewoon is door het oog eener naald te steken — een kameel. Het groote bezwaar is echter dat de beteekenis, ja zelfs het bestaan van *κάμιλος* niet gewaarborgd is. Het komt nooit bij Grieksche schrijvers voor dan alleen bij den scholiast op Ar. Vesp. 1035, wiens gezag geenszins boven bedenking verheven is. De plaats bij Suidas is niets dan eene copie van dit scholion.

Mt. 20 : 12. *οὗτοι οἱ ἔσχατοι μίαν ὥραν ἐποίησαν.* Patric. Junius, bij Wetstein: *μίαν ὥραν ἐπόνησαν.*

Naber t. a. p. blz. 359, keurt dit goed. Van plaatsen als Hand. 15 : 33, 20 : 3, zegt hij terecht: „quorum locorum, ut „vides, diversa ratio est.“ In ons vers moeten de woorden niet beteekenen „sie haben eine Stunde zugebracht“ (Meyer), maar: zij hebben een uur gewerkt. Toch is de gissing onzeker. In de Sept. komt *ποιεῖν* meermalen zoo voor, b.v. Ex. 35 : 33 *ποιεῖν ἐν παντὶ ἔργῳ σοφίας*, 2 Kon. 12 : 11 *τοῖς οἰκοδόμοις τοῖς ποιοῦσιν ἐν οἴκῳ κυρίου.* Wel is het waar „quod in versione „Septuaginta virorum ad normam Hebraicae linguae patienter „ferimus, id non continuo scriptoribus Novi Testamenti obtru„dendum est;“ maar, daar hoogstwaarschijnlijk eene der bronnen van ons eerste Evangelie Arameesch is geweest, zoo is het niet onmogelijk dat dit *ποιεῖν* uit עָשָׂה is voortgevloeid.

Mt. 21 : 31. *λέγουσιν· ὁ πρῶτος.* Een onecht bijvoegsel. Lachm. Praef. II p. V. Lees *ὁ ὕστερον.* Buttmann, Stud. u. Kr. 1860 p. 346.

Het is zeer moeielijk uit te maken wat de ware lezing is. Cod. B. heeft *ὁ ὕστερος* maar heeft in vss. 29 en 30 eene andere orde: de *eerste* zoon zegt: *ἐγὼ κύριε,* en gaat niet; de *tweede*: *οὐ θέλω*, en krijgt berouw. In deze rangschikking staat hij niet alleen; hij wordt gesteund door eenige vertalingen en belangrijke

minuskels, o. a. 13 en 69 die, hoewel zeer jong, toch meer beteekenen dan verscheidene unciaal-codices. (Zie W. H. Ferrar. A collation of four important Mss. of the Gospels. Dubl. 1877.) Deze hebben echter niet ὕστερος maar ἔσχατος.

Een ander verschijnsel doet zich voor in D, de oudste codd. der Itala enz., zie Tschdf. Deze houden in vss. 29 en 30 de orde der gewone lezing: de *tweede* zoon zegt ἐγὼ κύριε, en gaat niet; en toch laten zij op de vraag, wie van die twee de beste is, volgen ὁ ἔσχατος, *novissimus*.

Origenes volgt in vss. 29 en 30 de gewone orde maar vond in zijn codex de woorden λέγουσιν ὁ πρῶτος of ὕστερος of ἔσχατος waarschijnlijk in het geheel niet, en evenzoo Cyrillus.

De gewone lezing berust op de groote meerderheid der unciaal-codd. o. a. ℵ. C. L., Syr^{cu} enz., zie Tschdf.

Waartoe moet dit alles ons nu leiden?

Het gaat niet aan alles wat buiten de gewone lezing valt eenvoudig als willekeurige verandering van afschrijvers te beschouwen. Daarvoor zijn getuigenissen te krachtig. Bovendien laat het zich zeer goed denken dat πρῶτος eene correctie van librarii is, veel minder goed het omgekeerde, want, ware de orde bij ongeluk veranderd, dan zou men voor πρῶτος het natuurlijke δεύτερος of ἕτερος in de plaats gesteld hebben, niet ὕστερος (vgl. Th. Sheldon Green. *A course of developped criticism.* Lond. zonder jaartal, p. 24.)

Zullen wij dan met W. F. Rinck, Stud. u. Kr. 1840 p. 1020, de orde van B. 13. 69 enz. in vss. 29 en 30 volgen en ὕστερος of ἔσχατος lezen? Maar ὕστερος kan niet gebruikt worden om „*alter*“ aan te duiden, wat hier gevorderd wordt; en ik schroom een zoo onjuist gebruik van dit woord aan den evangelist toe te schrijven. Groote aanspraak op echtheid kan ἔσχατος evenmin laten gelden, al komt het meer voor in den zin van: *de laatste van twee* b.v. 1 Cor. 15 : 45 ὁ πρῶτος Ἀδὰμ .... ὁ ἔσχατος Ἀδάμ. En hoe is uit ἔσχατος het ontstaan van ὕστερος te verklaren?

Buttmann vermoedde dat er ὁ ὕστερον, scil. μεταμεληθείς of ποιήσας of ἀπελθών, gestaan heeft. Maar zulk eene uitlating is zonder voorbeeld. Eerder zou ik kunnen aannemen dat ὁ ὕστερος het overblijfsel van ὁ ὕστερον μεταμεληθείς was.

Den meesten grond heeft nog Lachmanns onderstelling, dat λέγουσι κτέ. een invoegsel is. Daardoor kunnen wij de zonderlinge afwijkingen der Hss. verklaren. Welke echter de orde van vss. 29 en 30 geweest is, kan ik niet zeggen, al is het ook zeker dat het aantal der Grieksche handschriften niet voor de lezing van Tischendorf pleit. De verwarring laat zich wegens het homoeoteleuton zeer gemakkelijk verklaren. Dat zij reeds zeer vroeg heeft plaats gehad leert de uitspraak van Hieronymus, bij Tschdf. De opinie van Lachmann, dat de gewone orde van vss. 29 en 30 de ware is, en dat iemand het ongerijmde λέγουσιν· ὁ ὕστερος er bijgevoegd heeft om de tegenstanders van Jezus eene dwaasheid te laten zeggen, is niet aannemelijk.

Mt. 23 : 9. καὶ πατέρα μὴ καλέσητε ὑμῶν ἐπὶ τῆς γῆς. Markland, bij Bow. „Perhaps τὸν ἐπὶ τῆς γῆς."

Dit is zeker dat de lezing der Hss. geen redelijken zin oplevert, evenmin als de vertaling van de Wette en Meyer „und „einen Vater von euch nennet nicht auf Erden". Met Bloomfield. a. h. l. te schrijven: „Supp. τινά. *Style no one on earth your „Father*" gaat niet aan. Men werpe Markland niet tegen dat Jezus niet bedoeld kan hebben dat men zijnen vader den vadernaam ontzeggen zou. Al mag dit waar zijn, zoo volgt daaruit niet dat de redactor van het eerste evangelie die uitspraak niet in Jezus' mond kan gelegd hebben. Uit het volgende, εἷς γάρ ἐστιν ὑμῶν ὁ πατήρ, ὁ οὐράνιος, zou men gereedelijk kunnen afleiden dat hij zulks werkelijk gedaan heeft. Maar ik schort mijn oordeel op. De schrijver heeft vs. 9 blijkbaar uit eene andere bron dan vss. 8 en 10, die bij elkander behooren, en heeft het tusschen de andere gewrongen. In hoeverre het in zijne

handen of in die van anderen geleden heeft, is niet meer uit te maken.

Mt. 24 : 6. *ὁρᾶτε, μὴ θροεῖσθε.* Naber, p. 359, vermoedt dat hier en Mc. 13 : 7 *θορυβεῖσθε* gestaan heeft en 2 Thess. 2 : 2 *θορυβεῖσθαι.*

Hij grondt zijn vermoeden op de beteekenis der woorden, op de vaak voorkomende verwarring in de Hss. van *θροῦς* en *θόρυβος*, en op de lezing *θορυβεῖσθε* Mc. 13 : 7 in cod. B. Deze gronden zijn zeker niet zonder beteekenis; toch durf ik de conjectuur nog niet zeker noemen, omdat ook de Sept. הָמוּ, Hoogl. 5 : 4, vertaalt door (*ἡ κοιλία μου*) *ἐθροήθη*. Het Hebr. woord beteekent nl. *gedruisch maken*, vandaar: *in beweging gebracht*, *ontroerd worden.*

Mt. 24 : 33. *γινώσκετε ὅτι ἐγγύς ἐστιν ἐπὶ θύραις.* Upton houdt *ἐγγύς* voor geinterpoleerd. On Spencer's Fairie Queen, p. 260, bij Bow.

Niet onwaarschijnlijk. *'Επὶ θύραις* was eene minder gewone uitdrukking maar beteekent hetzelfde als *ἐγγύς*. Ditzelfde geldt voor Mc. 13 : 29. Dewijl wij aldaar hetzelfde lezen, moet de interpolatie, als het er eene is, reeds zeer oud zijn.

Mt. 25 : 40. *ἐφ' ὅσον ἐποιήσατε ἑνὶ τούτων τῶν ἀδελφῶν μου τῶν ἐλαχίστων.* „Multum praefero *τῷ ἐλαχίστῳ*" Naber, t. a. p. blz. 357.

Zie aant. op Mt. 5 : 19. Reeds Clem. Al. en Orig. kenden den genitivus.

Mt. 26 : 12. *βαλοῦσα γὰρ αὕτη τὸ μύρον τοῦτο ἐπὶ τοῦ σώματός μου πρὸς τὸ ἐνταφιάσαι με ἐποίησεν.* Misschien: *προλαβοῦσα. Opmerkingen bet. de St.-Ov.* enz. p. 41.

De schrijver zegt: „Intusschen eischt de duidelijkheid iets van „eene *voorbereiding*. Men zalfde immers geen levende *ter begra-* „*fenis*. Ook beschouwde Jezus zich hier nog niet als die niet „meer onder de levenden was, als iemand die reeds zoo goed „als gestorven was en dadelijk zou begraven worden. Dat denk- „beeld strijdt tegen vs. 10, 11, waarin de vrouw uitdrukkelijk „geprezen wordt omdat zij die daad aan Jezus verricht had terwijl „hij nog leefde enz." Hij wijst daarbij op de parall. pl., Mc. 14 : 8, waar *προέλαβε μυρίσαι* staat, en op de menigvuldige verwisseling van *βαλεῖν* en *λαβεῖν* in alle Hss. Hij vertaalt: *want zij, de zalf bij voorbaat nemende, heeft dit aan mijn lichaam ter mijner begrafenis gedaan*. Voor de verbinding van *ἐπὶ τοῦ σώματος* met *ἐποίησε* beroept hij zich op Joh. 6 : 2.

Eene voorzeker vernuftige gissing! Hoe *λαβεῖν* en *βαλεῖν* verwisseld worden blijkt bijv. Mt. 14 : 65. Ik zou haar zonder twijfel overnemen, wanneer niet *τὸ μύρον* in den weg stond. Dit toch belet dat wij — wat m. i. vereischt wordt — *προλαβοῦσα* met *ἐποίησε* verbinden.

De gewone lezing geeft echter geen goeden zin.

Mt. 26 : 14. *τότε πορευθεὶς εἷς τῶν δώδεκα ὁ λεγόμενος Ἰούδας Ἰσκαριώτης πρὸς τοὺς ἀρχιερεῖς εἶπεν.* „Wellicht „*Ἰούδας ὁ λεγόμενος Ἰσκαριώτης*". Markl. bij Bow.

Dit is zeker overeenkomstig het doorgaande spraakgebruik, vgl. Mt. 1 : 16, 4 : 9, 10 : 2, Luc. 22 : 3, Joh. 11 : 16. Eene omzetting van woorden is in de Hss. des N. Ts niets ongewoons.

Mt. 26 : 18. *ὁ καιρός μου ἐγγύς ἐστιν, πρὸς σὲ ποιῶ τὸ πάσχα.* „Er schuilt hier eene erge corruptie. *Ποιῶ* kan „niets anders zijn dan de conjunctivus, welke van „een *ἵνα*, dat met andere woorden is verloren ge- „gaan, heeft afgehangen." Holw. Betr. p. 22, 23.

Zijne gronden zijn dat *πρὸς σέ* bezwaarlijk beteekenen kan *bij u*, wat het volgens de gewone opvatting beteekenen moet; dat *ποιῶ* in dezen samenhang niet de kracht van een futurum hebben kan; en dat er tusschen de twee leden van dit gezegde, *ὁ καιρός μου ἐγγύς ἐστιν* en *πρὸς σὲ ποιῶ τὸ πάσχα*, zelfs aangenomen dat dit beteekenen kan: *te uwen huize zal ik het Pascha houden*, hoegenaamd geen verband bestaat. Hij houdt het er dan ook voor dat hier iets gestaan heeft als: *De meester zegt: ik kom van avond tot u om het Pascha te houden met mijne leerlingen;* en dat *ὁ καιρός μου ἐγγύς ἐστιν* òf de willekeurige invulling is eener lacune, òf het overblijfsel van eene uitspraak waarvan een gedeelte in de Hss. is overgeslagen.

Ik geloof dat Holwerda's redeneering juist is. De door hem opgenoemde bezwaren bestaan inderdaad, en de vergelijking met Marcus en Lucas geeft aan zijne gissing steun.

Mt. 26 : 60. *καὶ οὐχ εὗρον πολλῶν προσελθόντων ψευδομαρτύρων.* Michelsen. Ev. v. Mark., p. 173, schrapt *πολλ. πρ. ψευδ.*

Wanneer men de codices aandachtig vergelijkt, komt men werkelijk tot het besluit dat die woorden hoogstwaarschijnlijk onecht zijn. Mijn bestek laat niet toe dit hier met de noodige uitvoerigheid aan te toonen. Over dubbele lezingen in de Hss. des N. Ts — hun aantal is niet gering — zou een belangrijk hoofdstuk kunnen geschreven worden.

Mt. 27 : 16. *εἶχον δὲ τότε δέσμιον ἐπίσημον.* Lees: *εἶχεν.* Holw. Jaarb. 1854, p. 41 en Bijdr. p. 83.

Terecht. Holw. merkt op dat niet *men* maar *Pilatus* dien gevangene had, en dat tusschen vss. 15 en 17 *εἰώθει* en *εἶπεν* die pluralis zeer vreemd is; verder dat *O* en *E* in de Hss. gedurig verwisseld worden, bijv. in de papyrus-rollen van Herculaneum, waar wij *μον* voor *μέν*, *δο* voor *δέ*, *νομιζομονων* voor

νομιζομένων vinden. Ook in het N. T. is menig voorbeeld te vinden; zoo hebben de oudste codices Gal. 2 : 12: *ἦλθεν* in plaats van *ἦλθον*.

Mt. 27 : 62. en verv. *τῇ δὲ ἐπαύριον ἥτις ἐστὶ μετὰ τὴν παρασκευήν κτέ.* In dit en de volgende verzen houdt Holwerda verscheidene uitdrukkingen voor bedorven. Bijdr., p. 73.

Hij wijst op *ἥτις ἐστὶ μετὰ τὴν παρασκευήν*, vs. 62, *ὡς οἴδατε*, vs. 65, *ὀψὲ σαββάτων*, *τῇ ἐπιφωσκούσῃ εἰς μίαν σαββάτων*, 28 : 1. Van het eerste zegt hij dat de verklaring daarvan niet wel mogelijk schijnt; van het tweede, dat het niet beteekenen kan: zoo goed gij kunt: zijne meening over de derde plaats deelde ik reeds mede blz. 67. Ik geloof met hem dat die verzen veel geleden hebben.

Mt. 28 : 7. *ἰδοὺ εἶπον ὑμῖν.* Maldonatus en Markland, bij Bow.; Scholten, Het oudste Ev. p. 109; en anderen, bij Meyer, lezen *εἶπεν*.

Zeker zou men hier eerder eene verwijzing naar Jezus' voorspelling verwachten dan eene plechtige verklaring van den engel. Ook is de aoristus hier vreemd. Terecht merkt Markland op dat *εἶπον* niet beteekent: I have told, maar I did tell. Op plaatsen als Mt. 26 : 25 laat het gebruik van den aoristus, *σὺ εἶπας*, zich beter verklaren. De zin van die woorden is: *gij hebt het daar gezegd*; op onze plaats zou *εἶπον* moeten beteekenen: *ik heb het u nu aangekondigd*, *gij weet het dus*; en dit geeft de aoristus niet te kennen.

De verandering van *ο* en *ε* kan geen bezwaar opleveren, zie op 27 : 16, maar wel weegt hij bij mij wat de Wette opmerkt: „*ἰδού* schickt sich nicht zur Anführung einer fremden Rede." Er zouden dus grootere veranderingen noodig zijn, en daarom durf ik niet beslissen.

Mt. 28 : 17. *καὶ ἰδόντες αὐτὸν προσεκύνησαν, οἱ δὲ ἐδίστασαν.* Valckenaer. Sched. p. 257 sqq. *οἱ μὲν προσεκύνησαν.* Hij meent dat die woorden hier ter plaatse niet hebben ontbroken, al is het waar dat in het N. T. *οἱ δέ* kan voorkomen zonder voorafgaand *οἱ μέν.*

Ik kan echter het vermoeden niet van mij weren dat dit geheele *οἱ δὲ ἐδίστασαν* een invoegsel is (de conj. *διέστησαν*, ook door Borneman voorgestaan, is zeer onwaarschijnlijk), eene kantteekening die in den tekst geraakt is. Uit hetgeen vs. 8 enz. volgt, blijkt dat *hier* van twijfelende leerlingen geen spraak is geweest. De aanteekening diende om het verhaal in overeenstemming te brengen met Luc. 24 : 37 en Joh. 20 : 26.

EVANGELIE VAN MARCUS.

Mc. 1 : 1—3. Lachm. houdt vss. 2 en 3 voor onecht, Stud. u. Kr. 1830 p. 839 sqq, en Praef. II p. VI; Holw. zegt: „voor het naast geloof ik dat dit Evangelie „oorspronkelijk met vs. 4 begon, en dat later „meer dan één persoon bezig is geweest om er „een aanhef aan te maken,“ Bijdr. p. 51.

Vss. 1—4 geven geen gezonden zin. Dat vss. 2, 3 niet met vs. 1 verbonden kunnen worden, springt in het oog en wordt door de Wette en Weiss aangetoond. De laatste schrijft: „so „bleibt nur übrig sie als Vordersatz von vs. 4. zu lassen.“ Zeer helder is het hem dus ook niet. Maar Holw. wijst aan dat deze opvatting verkeerd is. Zijne gronden zijn dat *ἐγένετο* niet kan beteekenen: *hij trad op*, en dat de zin, met *κάθως κτέ.* beginnende, zeer onnatuurlijk zou wezen.

De ware lezing van vs. 4 zal wel die van cod. B. zijn: *ἐγένετο Ἰ. ὁ βαπτίζων ἐν τῇ ἐρήμῳ, κηρύσσων κτέ.*[1]) *Ὁ βαπτίζων* is aan Marcus eigen, is eene ongewone uitdrukking en kon daardoor licht zijn artikel verliezen, en *καὶ* voor *κηρύσσων* (dat ook in ℵ. L. Δ. voorkomt, die *ὁ βαπτίζων* hebben) is of uit *κη* ontstaan, of een gevolg van de weglating van *ὁ* voor *βαπτ.* (in ℵ. L. Δ, kan het geraakt zijn door vergelijking van Hss., die *βαπτ.* zonder *ὁ* en *καὶ* voor *κηρ.* hadden). Deze woorden kunnen niets anders beteekenen dan: *Johannes de Dooper was* (vgl. 9 : 33) *in de woestijn*, *predikende* enz. De vertaling: *Es erschien Joh.*, door Weiss in zijne uitgave van Meyers comm. voorgesteld, wordt, daargelaten dat zij zelve verklaring noodig heeft, door de aangehaalde plaatsen, Joh. 1 : 6, 1 Joh. 2 : 18, 2 Petr. 2 : 1, Xen. An. III 4. 49, IV 3. 29, niet gewettigd. Geen van die plaatsen bewijst iets voor zijne opvatting, en het wekt bevreemding dat een commentator, om de genoemde vertaling te steunen, plaatsen kan aanvoeren als Xen. An. III 4. 49, *καὶ φθάνουσιν ἐπὶ τῷ ἄκρῳ γενόμενοι τοὺς πολεμίους*. De Wette beroept zich voor zijne vertaling *exstitit Joh. baptizans*, die evenmin duidelijk is, op Mc. 9 : 7, maar al mogen wij daar *ἐγένετο νεφέλη* en *ἐγένετο φωνή* ook met de Syn. Bijbelvertaling: er *kwam een wolk, er kwam een geluid* overzetten, zoo hebben wij nog geen recht datzelfde woord te bezigen waar van een mensch spraak is. Immers heeft in: *er kwam een geluid* en *Johannes kwam* het woord *komen* geenszins dezelfde beteekenis. In de eerste uitdrukking staat *komen* voor *ontstaan γίγνεσθαι*, in de tweede niet.

Uit dit alles blijkt dat vs. 4 niet met 2 en 3 kan verbonden worden. Samenhang zoeken wij te vergeefs en, wanneer wij daarbij de vreemdsoortige wijze van aanhaling in aanmerking nemen, en

---

[1]) Het verschil der Hss. bewijst niet dat *ὁ βαπτίζων* een glosseem is, zooals Michelsen meent. Dit verschil laat zich even goed verklaren uit de omstandigheid dat *ὁ βαπτίζων* eene ongewone spreekwijze was.

in het oog houden dat de schrijver van het tweede Evangelie zich elders nergens van citaten uit het O. T. bedient, dan wordt het zeer onwaarschijnlijk dat het begin van dat Ev., zooals het in onze Hss. staat, van één persoon, en wel van hem, afkomstig zou wezen. Nemen wij daarentegen aan dat de aanhalingen ieder op zich zelve aan den kant zijn geschreven, en later in den tekst zijn geraakt, dan wordt het duidelijk hoe zij zoo zonder *καὶ πάλιν* of *καί* naast elkander staan, en wel onder één hoofd, als waren zij woorden van één profeet.

Hoe luiden nu echter de ingevoegde woorden? De lezing *ἐν τῷ Ἡσαΐᾳ τῷ προφήτῃ* heeft het gezag der oudste codices voor zich; maar in dergelijke uitdrukkingen plegen Grieksche schrijvers het lidwoord voor den eigennaam weg te laten, bijv. Mt. 3 : 3 en elders. Voor den interpolator, die vóór Origenes geleefd moet hebben, zal wel dezelfde regel gegolden hebben. Zou hij dan *ἐν Ἡσαΐᾳ τῷ προφήτῃ* geschreven hebben? Voor dit vermoeden bestaat geen genoegzame grond. *Misschien* heeft bij het eene citaat *ἐν τῷ Ἡσαΐᾳ* en bij het andere *ἐν τῷ προφήτῃ* gestaan, en zijn die uitdrukkingen vereenigd door dengene die de twee citaten e margine in den tekst heeft overgebracht. Of vs. 1 van denzelfden schrijver is als vs. 4 is eene andere, moeielijke vraag. Liefst zou ik haar ontkennend beantwoorden, daar ik vs. 1 nog het best kan verklaren als toevoegsel van een lezer, die, toen het Evangelie in zijn Hss. met die aanhalingen begon, er een hoofd aan gemaakt heeft. Dit meent ook Holwerda.

Mc 1 : 9. *ἦλθεν Ἰησοῦς ἀπὸ Ναζαρὲτ τῆς Γαλιλαίας καὶ ἐβαπτίσθη εἰς τὸν Ἰορδάνην ὑπὸ Ἰωάννου.* Lees *εἰς τὸν Ἰορδάνην καὶ ἐβαπτίσθη.* Michelsen, Ev. v. Marc. p. 9.

Hij schrijft terecht: „Men wordt niet gedoopt *εἰς* maar *ἐν* „eene rivier; en van Jezus wordt wel gezegd vanwaar hij kwam, „maar niet waar hij heenging."

Mc. 1 : **20.** *καὶ εὐθὺς ἐκάλεσεν αὐτοὺς καὶ ἀφέντες τὸν πατέρα .... ἀπῆλθον.* Wassenb. II. p. 34 vermeldt goedkeurend eene conjectuur van J. Schrader: *καὶ ἐκάλεσεν αὐτοὺς, καὶ εὐθὺς ἀφέντες κτἑ.*

Zij komt mij niet onwaarschijnlijk voor. *Εὐθὺς* is vóór *ἀφέντες* veel gepaster, vgl. Mt. 4 : 21, en eene vergissing als Schrader onderstelt, een afdwaling van het oog eens afschrijvers van het eerste *καί* naar het tweede, is niets ongewoons.

Mc 1 : **39.** *καὶ ἦλθε κηρύσσων εἰς τὰς συναγωγὰς αὐτῶν εἰς ὅλην τὴν Γαλιλαίαν.* Lees *κηρύσσων* na *αὐτῶν.* Michelsen. Ev. v. Mark. p. 10.

Dat de gewone lezing niet de ware is, stem ik toe. Ik twijfel echter ook aan de waarheid der voorgestelde. *Κηρ. εἰς ὅλ. τ. Γαλ.* d. i. *aan alle Galileërs*, zou goedgekeurd kunnen worden als het alleen stond, maar is na het bericht dat hij de synagogen binnen ging wel wat vreemd. Met Holw., die op het verschil der lezingen in de Hss. opmerkzaam maakt, schort ik mijn oordeel over deze plaats liever op.

Mc. 2 : **7.** *τί οὗτος οὕτως λαλεῖ.* Lees *ὅτι τί οὗτος κτἑ.* Michelsen, Ev. v. Mark. p. 11.

Zijn vermoeden is gegrond op de lezing *ὅτι οὗτος* van B. „Dat „Marc. *ὅτι* (recitativum) ook voor eene directe vraag zet blijkt „uit 8 : 4." Datzelfde *ὅτι* wil hij 9 : 11 en 28 lezen. Maar de eerstgenoemde plaats is te duister om daaromtrent iets met eenige zekerheid te kunnen gissen; op de andere, vs. 28, lezen wij *καὶ ἐπηρώτων αὐτόν· ὅτι ἡμεῖς οὐκ ἠδυνήθημεν ἐκβαλεῖν αὐτό;* en na *ἐρωτᾷν* kan geen *ὅτι* recitativum gebruikt worden. Iets anders ware het als er *ἐπηρώτων αὐτὸν λέγοντες* stond.

Mc. 3 : **16.** *καὶ ἐποίησε τοὺς δώδεκα καὶ ἐπέθηκεν ὄνομα τῷ Σίμωνι Πέτρον καὶ Ἰάκωβον κτἑ.* Beza leest met

eenige minuskels πρῶτον Σίμωνα καὶ ἐπέθηκεν κτλ. Scholten, Het oudste Ev. p. 214, „waarschijnlijk is de tekst bedorven. Lees na δώδεκα: „Σίμωνα καὶ ἐπέθηκεν ὄνομα αὐτῷ Πέτρον. Vgl. vs. 17 en Luc. 6 : 14."

Het komt mij voor dat de kwaal, waaraan deze plaats lijdt, eene diepere oorzaak heeft dan onachtzaamheid van een librarius, en dat het beter is niet aan de woorden, zooals zij ons overgeleverd zijn, te raken.

Om in het licht te stellen wat daarmede, m. i., is voorgevallen, moet ik ze met de berichten van Mt. en Luc. vergelijken.

In Mt. lezen wij, 4 : 18 sqq., het verhaal van de roeping der gebroeders Simon en Andreas tot apostelen. Uit de woorden καὶ ποιήσω ὑμᾶς ἁλιεῖς ἀνθρώπων blijkt duidelijk dat zij niet alleen met Jezus moesten meereizen, maar tot predikers der blijde boodschap werden uitgekozen.

H. 8 : 14 sq. wordt verhaald dat Jezus het huis van Petrus (dien hij kende) binnen ging en diens schoonmoeder genas.

H. 9 : 9 vinden wij de roeping van Mattheüs, en, hoewel het er niet bepaald bijgevoegd is, begrijpen wij dat hij tot hetzelfde werk geroepen werd als de vier die H. 4 genoemd zijn.

H. 10 wordt ondersteld dat Jezus op die wijze 12 leerlingen had uitgekozen, en worden hunne namen opgegeven.

Op de orde, waarin deze berichten op elkander volgen, zal wel niemand, al zou hij verwacht hebben dat ook de uitkiezing der overige leerlingen zou zijn bericht geworden, eenige aanmerking kunnen maken.

Anders is het gesteld met de opgaven van Lucas.

Wij vinden 4 : 38 het bezoek van Jezus in het huis van Simon, waar hij de zieke geneest; en later, 5 : 4 sqq. blijkt het dat Simon zich verbaast over de vangst der vele visschen alsof hij nog geen enkel teeken van Jezus gezien had.

H. 5 : 10 lezen wij dat Simon door Jezus als zijn bijzondere leerling wordt geroepen.

Ib. 27 wordt de roeping van den tollenaar Levi gemeld.

En nu lezen wij 6 : 13 sqq. dat Jezus zich 12 leerlingen uitkiest, waaronder Simon, zijn broeder Andreas (van wien te voren niets gezegd was), Mattheüs (de tollenaar uit het 1e evangelie) maar niet Levi, wat zeker na 5 : 27 allerzonderlingst moet heeten. Wij hebben dus gedeeltelijk tweemaal hetzelfde verhaal; 6 : 13 sqq. is in strijd met 5 : 10, 27, daar het ons den indruk geeft als ware nog niemand tot het apostelschap gekozen; Levi wordt vergeten.

Hieruit mag men de gevolgtrekking maken dat de verkiezing, 6 : 13 sqq, uit eene andere bron is gevloeid dan de voorafgaande berichten en door den schrijver van ons 3e evangelie of een later overwerker zeer onhandig tusschen andere levensberichten van Jezus is geplaatst.

Bij Marcus is het volgende op te merken. Mc. heeft niet, als Luc., de twee eerste berichten in omgekeerde orde geplaatst, maar de rangschikking behouden die wij in het 1e ev. leerden kennen.

H. 1 : 16 sqq. Roeping van Simon en Andreas, Jacobus en Johannes.

Ib. 29. Genezing van Simons schoonmoeder.

H. 2 : 13 sq. Roeping van den tollenaar Levi, van wien weder hetzelfde gezegd wordt als van de vier vorigen nl. *ἠκολούθησεν αὐτῷ*.

Toch wordt 3 : 14 sq. de uitkiezing van 12 leerlingen beschreven. Dit verhaal maakt hier denzelfden vreemden indruk als dat van Lucas. Het is alsof er nog van geen verkiezing spraak is geweest. Van Levi wordt gezwegen. Bovendien is het alsof Simon en Andreas niets met elkaar te maken hebben.

Wederom is, geloof ik, de gissing niet gewaagd dat dit ver-

kiezingsverhaal aan eene andere reeks van berichten ontleend is, dan die, waartoe 1 : 16, 2 : 13 behooren. Het is bij Marcus nog onhandiger tusschen de andere verhalen gestoken en heeft door die operatie veel geleden. Wij lezen vs. 14: *καὶ ἐποίησε δώδεκα ἵνα ὦσι μετ' αὐτοῦ καὶ ...... δαιμόνια* en dan wederom vs. 16: *καὶ ἐποίησε τοὺς δώδεκα.* In gewone omstandigheden zou men aan dittografie denken; maar hier, waar wij recht hebben om te vermoeden dat tweeërlei berichten in elkaar gewrongen zijn, moeten wij het getuigenis van א. B. C. zwaar laten wegen. Het schijnt dat iemand na het bericht vs. 14, 15, *καὶ ἐποίησε — δαιμόνια,* dat zelf reeds, zooals ik zeide, aan eene andere bron dan 1 : 16 enz. ontleend is, nog eens een uitvoerig bericht heeft ingeschoven waarin de twaalve met name genoemd werden, en wel in den acc. als voorwerp van *ἐποίησεν.* Dat de herhaling *καὶ ἐποίησε τοὺς δώδεκα* aanstoot gaf en in vele Hss. werd weggelaten, is natuurlijk.

Daar nu dit geheele verhaal verward is, ben ik huiverig om de conjectuur van Scholten over te nemen. Zij verklaart ook die zonderlinge herhaling *καὶ ἐποίησεν* vs. 16 niet, en het is moeielijk in te zien hoe daaruit de tegenwoordige lezing *καὶ ἐπέθηκεν ὄνομα Σίμωνι Πέτρον* kan zijn ontstaan. Misschien heeft de schrijver, van wien vss. 16 sqq. afkomstig zijn, gevoeld dat het niet aanging hier de verkiezing van Simon te melden, die reeds verkozen was, en de zaak zoo willen voorstellen dat hier niet aan verkiezing maar slechts aan naamsverandering moest gedacht worden. Ware hij consequent geweest, hij zou op deze wijze zijn voortgegaan: *καὶ (ἐπέθηκε) τῷ Ἰακώβῳ ... καὶ Ἰωάννῃ ... ὄνομα Βοανηργές,* maar dan had hij ook het volgende moeten veranderen en dat kon of wilde hij niet. Het gevolg is geweest dat een zeer troebel bericht tot ons is gekomen.

Hoe voorzichtig men met dergelijke plaatsen moet te werk gaan en hoe zwak de samenstelling der evangeliën hier en daar is, kan ons Mt. 14 : 12 leeren. Zooals dit vers daar staat, geeft

het in verband met het voorafgaande en volgende geen gezonden zin. Hoogstwaarschijnlijk is de tweede helft, *καὶ ἐλθόντες ἀπήγγειλαν τῷ Ἰησοῦ*, een overblijfsel van een bericht dat ongeveer aldus geluid heeft: *καὶ ἐλθόντες οἱ ἀπόστολοι ἀπήγγειλαν τῷ Ἰησοῦ πάντα ὅσα ἐποίησαν*. Toch zou eene verbetering van vs. 12 in dien geest eene valsche conjectuur zijn. Wij hebben hier niet te doen met de fout van een afschrijver, maar met eene verwarring door den schrijver zelven in het verhaal gebracht. Ik schreef daarover iets Godg. bijdr. 1861.

Mc. 4 : 21. *μήτι ἔρχεται ὁ λύχνος ἵνα ὑπὸ τὸν μόδιον τεθῇ.* Lees *αἴρεται*. Naber, p. 360.

Hij vindt, en terecht, dat *ἔρχεται* hier geen zin geeft. „*Αἴρεται* „primum nota de causa abiit in *ἔρεται*, deinde absurde mutatum „fuit in *ἔρχεται*. Quid sit *αἴρειν* docebit grammaticus apud Bekke-„rum in Anecdotis p. 358. 4. *Αἴρειν* = *προσφέρειν*." Wij zouden ons ook aan de in het N. T. gewone beteekenis van *αἴρειν* kunnen houden, nl. *opnemen*.

Mc. 4 : 22. *οὐ γάρ ἐστι τι κρυπτὸν ἐὰν μὴ ἵνα φανερωθῇ, οὐδὲ ἐγένετο ἀπόκρυφον ἀλλ' ἵνα ἔλθῃ εἰς φανερόν.* Holwerda houdt deze plaats voor erg bedorven. Bijdr. p. 52.

Terecht. De lezingen der Hss. verschillen zoozeer van elkander (ik wees daarop blz. 9) en laten zich zoo weinig verklaren, dat zijne onderstelling zeker gewettigd is. Omtrent de ware lezing maakt Holwerda geen gissing.

Mc. 4 : 30 en verv. *πῶς ὁμοιώσωμεν τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ ἢ ἐν τίνι αὐτὴν παραβολῇ θῶμεν; ὡς κόκκῳ σινάπεως ὃς ὅταν σπαρῇ ἐπὶ τῆς γῆς, μικρότερον ὂν πάντων τῶν σπερμάτων τῶν ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ὅταν σπαρῇ ἀναβαίνει κτέ.* Holwerda

maakt op deze verzen dezelfde aanmerking als op vs. 22. Bijdr. t. a. p.

Die aanmerking is zeker juist. Tischendorf volgt in de hier opgegeven lezing codex B. De variae lectiones helpen ons niet, zie p. 106. Dat de eene evenmin een verstaanbaren zin oplevert als de andere, springt ieder in het oog. Ὡς κόκκῳ σινάπεως kunnen wij, zooals H. opmerkt, niet anders vertalen dan: *Gelijk bij een mostaardkorrel*, en het volgende niet anders dan: *welke*, *wanneer* hij *gezaaid is op de aarde*, *hoewel* het *kleinste van al de zaden die op de aarde zijn*, *en wanneer* het (hij?) *gezaaid is*, *komt* het (hij?) op.

Mc. 4 : 41. ὅτι καὶ ὁ ἄνεμος καὶ ἡ θάλασσα αὐτῷ ὑπακούει. *Καὶ ἡ θάλασσα* is onecht. Michelsen. Het Ev. v. M. p. 13.

Als grond geeft hij op: „als het subject door καὶ — καί zoo na„drukkelijk in tweeën gedeeld is, kan het werkwoord niet in het „enkelvoud staan. De meeste codices verbeteren dan ook een„voudig ὑπακούουσιν". Dat niet ὁ ἄνεμος maar ἡ θάλασσα ingevoegd is, leidt hij af uit de afwijkende woordschikking in D. Als oorzaak der invoeging geeft hij op dat men de parall. pl. bij Mt. en Luc. vergeleken heeft, en gemeend dat er aan καὶ ὁ ἄνεμος iets ontbrak, niet begrijpende dat καὶ *zelfs* beteekent. Als ik M. wel begrijp, wil hij ook vs. 39 τῇ θαλάσσῃ schrappen.

Ik schaar mij gaarne aan zijne zijde, vooreerst om dien singularis, maar dan ook omdat σιώπα πεφίμωσο wel tot den wind maar minder goed tot de zee gezegd kan zijn. Ik beweer niet dat men de woorden, zoo als ze nu staan, niet *kan* verklaren, maar, daar de vergelijking der Hss. ons leert dat het aantal interpolaties werkelijk zoo groot is, geloof ik dat deze bezwaren wel eenig gewicht hebben. Ik zou echter niet gaarne te veel afleiden uit de afwijkende woordschikking die in sommige Hss. voorkomt, want er is bijna geen hoofdstuk in het N. T., in de Evangeliën

althans, waar niet een of ander Hs. zonder blijkbare reden de woorden omzet. Zie bijv. 1 : 5, 30, 33, 34, 42, 45. Michelsen zou gelijk hebben wanneer wij met Hss. van klassieke schrijvers te doen hadden, wier tekst niet door zooveel handen is gegaan. Dit is de reden dat ik aan de waarheid van eenige zijner gissingen twijfel.

Mc. 5 : 15. *θεωροῦσι τὸν δαιμονιζόμενον καθήμενον καὶ ἱματισμένον καὶ σωφρονοῦντα, τὸν ἐσχηκότα τὸν λεγεῶνα.* Wassenb. p. 36, houdt τὸν — λεγεῶνα voor een glosseem. Zoo ook Mill Prol. n° 411, en Griesbach in zijne eerste uitgave des N. Ts.

Inderdaad staan die woorden vreemd en dragen zij denzelfden stempel als zoovele glossemen in het N. T. Ook ontbreken zij in D. It. Zie aant. op Mt. 12 : 48.

Mc. 6 : 25. *Ἰωάννου τοῦ βαπτιστοῦ.* Michelsen houdt de twee laatste woorden voor een invoegsel. Ev. v. Mark. p. 15.

Hij beroept zich op de gewoonte van Marcus om ὁ βαπτίζων, niet ὁ βαπτιστής, te gebruiken. B. heeft τοῦ βαπτίζοντος, vlgns K. en Cob.

Mc. 7 : 2. *κοιναῖς χερσὶ, τοῦτ' ἐστ' ἀνίπτοις.* De drie laatste woorden zijn een glosseem. Valck. Sched. p. 265.

„Quis tandem judaeus, more gentis vocem adhibens κοινός de „*polluto* vel *inquinato*, talia scriberet?" schrijft Valck. Reeds Küster had dezelfde gissing gemaakt, N. T. ex. ed. Millii, Praef. p. 5. Maar het is de vraag of een Judaeus dit geschreven heeft.

Ons tweede ev. heeft eene omwerking ondergaan, of liever het is uit de bewerking van oudere geschriften ontstaan, weshalve Holwerda, Bijdr. p. 46, terecht opmerkt dat de vraag, of wij hier een glosseem voor ons hebben, niet zoo gemakkelijk te beantwoorden is. Het is mogelijk dat de bewerker dit κοιναῖς, dat in eene voor den niet-Jood ongebruikelijke beteekenis voorkwam, zelf met eene verklaring heeft voorzien,

Mc. 7 : 3. *ἐὰν μὴ πυκνὰ νίψωνται τὰς χεῖρας*. Dit *π υ κ ν ά* was reeds eene conjectuur van Erasmus.

In zijne laatste uitgave heeft Tischendorf dit opgenomen. Alle Grieksche Hss. hadden *πυγμῇ*, Erasmus gistte *πυκνά*; toch werd de lezing der Hss., hoewel die geen verklaring toeliet, als de ware aangenomen en verdedigd, totdat de cod. Sin. die versmade conjectuur is komen bevestigen.

Mc. 7 : 4. *καὶ ἀπ' ἀγορᾶς ἐὰν μὴ βαπτίσωνται οὐκ ἐσθίουσιν*. Lees *τ ἀ π' ἀ γ ο ρ ᾶ ς*. Michelsen Ev. v. Mark. p. 16.

Hij leest terecht met ℵ. B. *ῥαντίσωνται* en vertaalt: *en wat van de markt komt eten zij niet, tenzij het rein gemaakt wordt.* Maar zou er dan niet *ῥαντίσηται* moeten staan? Na *τά* zonder substantief staat in het N. T. het werkwoord in het enkelvoud. Ook 1 Tim. 5 : 25 is *δύναται* de ware lezing. Dit neemt niet weg dat ik dit vs. met het herhaalde *οὐκ ἐσθίουσιν* vreemd vind, maar de redactor heeft wellicht die twee verschillende redacties van hetzelfde bericht uit twee verschillende bronnen geput.

Mc. 7 : 8. Op deze plaats las Beza met de in zijn tijd bekende codices na *ἀνθρώπων* : *βαπτισμοὺς ξεστῶν καὶ ποτηρίων καὶ ἄλλα παρόμοια τοιαῦτα πολλὰ ποιεῖτε*. Hij teekent aan: „puto germanam lectionem esse *καὶ π ο λ λ ὰ παρόμοια τ ο ύ τ ο ι ς*.

Deze geheele zinsnede in vs. 8 is, zooals de oudste Hss. uitwijzen, onecht. Zij is gedeeltelijk afkomstig uit vs. 13, waar de codices *καὶ παρόμοια τοιαῦτα πολλὰ ποιεῖτε* hebben. Hierop teekent Beza niets aan, maar waarschijnlijk heeft hij ook daar *τ ο ύ τ ο ι ς* willen lezen. Het kan wel zijn dat hij gelijk heeft, maar het is ook mogelijk dat de lezing ontstaan is door de verbinding van twee verschillende lezingen, *παρόμοια* en *τοιαῦτα*. Iets dergelijks vinden wij 12 : 31, waar de meeste Hss. *ὁμοία αυτη* lezen, wat uit de vergelijking van de parall. pl. bij Mt. geboren schijnt te zijn.

Mc. 8 : 24. *καὶ ἀναβλέψας ἔλεγε· βλέπω τοὺς ἀνθρώπους ὅτι ὡς δένδρα ὁρῶ περιπατοῦντας.* Lees *ὅτι ὡς ὄναρ ὁρῶ περ.* Naber, p. 360.

Die boomen hebben den uitleggers vrij wat moeite bezorgd. De verschillende verklaringen zal ik, om niet wijdloopig te worden, maar niet opgeven, want ik ben overtuigd dat niemand daarmede voldaan is, en ieder ze zonder veel moeite zal prijsgeven wanneer hij slechts eene andere oplossing vindt. Zinledige woorden, als die welke ons de Hss. geven, kunnen niet echt zijn. De variae lectiones baten ons ten opzichte van *δένδρα* niet. Eenige Hss., waaronder D. de It. Syr. hebben *βλέπω τοὺς ἀνθρώπους ὡς δένδρα περιπατοῦντας*, F. heeft *περιπατοῦντα*, wat door Michelsen in bescherming wordt genomen maar m. i. evenmin een goeden zin oplevert.

Er doen zich bij de verklaring van dit vs. twee moeielijkheden voor. De eene wordt veroorzaakt door die „boomen"; de andere doordat een redelijke gedachtengang ontbreekt. *Ὅτι — περιπατοῦντας* moet den grond opgeven van *βλέπω τοὺς ἀνθρώπους*, maar hoe kan het dat? Neem aan dat *ὡς δένδρα περιπατοῦντας* eene aanduiding behelst van de onduidelijkheid waarmede de genezene de menschen zag, wat kunnen wij dan nog maken van eene redeneering als deze: ik zie de menschen, want ik zie hen onduidelijk? Om deze reden voldoet de conjectuur van Naber mij nog niet; daar komt bij dat *ὡς ὄναρ* hier niet de eigenaardige uitdrukking voor den genezenen blinde is, men zou eerder iets als *ὡς εἴδωλα* verwachten.

Ik geloof dus dat deze plaats nog steeds op genezing wacht, en het kan zeer wel zijn dat de lezing van D. enz. nog het naast aan de waarheid staat.

Mc. 8 : 28. *καὶ ἄλλοι Ἠλείαν, ἄλλοι δὲ ὅτι εἷς τῶν προφητῶν.* Lees *ὅτι εἶ εἷς*. Michelsen, Ev. v. Mark. p. 18.

Zeker eene zeer eenvoudige verandering. Ook mij komt het

voor dat wij moeielijk kunnen onderstellen dat een schrijver zoo onoplettend zal geweest zijn om hier in eens tot den nominat. over te gaan. Maar de geheele zin is vrij duister. Grammatisch behoort *καὶ ἄλλοι* bij *οἱ δέ*, dus: *καὶ ἄλλοι* (*εἶπον*). Maar de bedoeling is blijkbaar *οἱ δὲ εἶπον* ..... *ὅτι ἄλλοι λέγουσιν*. Daarom waag ik liever geen gissing.

Mc. 9 : 7. *καὶ ἐγένετο νεφέλη ἐπισκιάζουσα αὐτοῖς καὶ ἐγένετο φωνὴ ἐκ τῆς νεφέλης*. Lees *καὶ φωνή*, zonder *ἐγένετο*. Michelsen, ib. p. 19.

Hij schrijft: „*ἐγένετο*, aldus B. C. L. *Δ*., de overige lezen „*ἦλθε*, lees derhalve *καὶ φωνή*, vgl. 1 : 11." Ik stem toe dat eene dergelijke lezing goed zou wezen, maar onderstel eerder dat *ἦλθε* eene verbetering is van het hier minder welluidende *ἐγένετο*. Het is gevaarlijk uit dergelijke varianten de onechtheid van een woord af te leiden. Immers zien wij die verbeterende hand telkens, ook waar van geen onechtheid spraak kan wezen. Men zie 1 : 16, ℵ. B. enz. *καὶ παράγων*, A. enz. *περιπατῶν δέ*; ib. ℵ. B. enz. *Σίμωνος*, D. enz. *αὐτοῦ*; vs. 21 bijna alle Hss. *εἰσπορεύονται*, eenige min. *εἰσπορεύεται*, D. *εἰσεπορεύοντο*; vs. 36 ℵ. B. *φωνῆσαν*, A. enz. *κράξαν*; vs. 40 bijna alle Hss. *παρακαλῶν*, D. *ἐρωτῶν*. Dit feit wordt trouwens door Michelsen zelven erkend, p. 9.

Mc. 9 : 11 sqq. *καὶ ἐπηρώτων αὐτὸν λέγοντες· ὅτι λέγουσιν οἱ Φαρισαῖοι καὶ οἱ γραμματεῖς ὅτι Ἠλείαν δεῖ ἐλθεῖν πρῶτον;* 12 *ὁ δὲ ἔφη αὐτοῖς· Ἠλείας ἐλθὼν πρῶτον ἀποκαθιστάνει πάντα. καὶ πῶς γέγραπται ἐπὶ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου; ἵνα πολλὰ πάθῃ καὶ ἐξουθενωθῇ.* 13 *ἀλλὰ λέγω ὑμῖν ὅτι καὶ Ἠλείας ἐλήλυθε και ἐποίησαν αὐτῷ ὅσα ἤθελον, καθὼς γέγραπται ἐπ' αὐτόν.*

Fritzsche, bij Weiss a. h. l. leest vs. 12 voor *καὶ πῶς*: *καθὼς*

en plaatst dit καθὼς — ἐξουθενηθῇ achter ὅσα ἤθελον, met verwerping van het laatste καθὼς γέγραπται ἐπ' αὐτόν. Maar ik kan niet denken dat iemand zoo kan geschreven hebben: *Zij hebben hem gedaan wat zij wilden, gelijk geschreven is* (niet van hem, maar) *van den Zoon des menschen dat hij veel moet lijden* enz.

Ewald en Holtzman meenen dat voor het laatste καθὼς γέγραπται ἐπ' αὐτόν de woorden οὕτως καὶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου μέλλει πάσχειν ὑπ' αὐτῶν weggevallen zijn. Dit is wel mogelijk, maar daardoor wordt het bezwaar van καὶ πῶς γέγραπται — ἐξουθενωθῇ niet weggenomen.

Evenmin kan ik inzien dat de conjectuur van Linder, Stud. u. Krit. 1862 p. 558, die voor καὶ πῶς: καθώς, en na ἐξουθενωθῇ: *fiet* of *ipse quoque patietur et reprobabitur* in de gedachte suppleert, ons iets verder brengt.

Het groote bezwaar is dat de zinnen niet alleen grammatisch maar ook logisch niet samenhangen; daarbij komt dat noch ὅτι λέγουσιν noch καὶ voor Ἠλείαν goed verklaard kunnen worden. Lachmann's opvatting ὅ, τι λέγουσιν; *quare dicunt?* wordt door het spraakgebruik des N. Ts niet gesteund. Als vraagwoord *waarom?* in eene rechtstreeksche vraag wordt daar τί of διὰ τί gebezigd.

Michelsen komt aan het bezwaar van ὅτι te gemoet door ὅτι (recit.) τί te lezen, even als 2 : 7, en volgt verder Fritzsche maar plaatst het door dezen verworpene καθὼς γέγραπται ἐπ' αὐτόν achter ἀποκαθιστάνει πάντα. Hij laat dus vs. 12^{b} en vs. 13^{b} met elkaar van plaats wisselen, op deze wijze: Ἠλ. ἐλθὼν πρῶτον ἀποκαθιστάνει πάντα καθὼς γέγραπται ἐπ' αὐτόν · ἀλλὰ λέγω ὑμῖν ὅτι καὶ Ἠλ. ἐλήλυθε καὶ ἐποίησαν αὐτῷ ὅσ' ἤθελον καθὼς — ἐξουθενωθῇ. Maar het bezwaar dat Fritzsche's gissing drukt wordt hierdoor niet opgeheven.

Ik vrees dat deze verzen van Marcus onherstelbaar bedorven zijn, en, dat noch de Wette noch Weisse in hunne commen-

taren van al die bezwaren iets schijnen te voelen mag met recht verwondering wekken [1]).

Mc. 9 : 18. *καὶ ὅπου ἂν αὐτὸν καταλάβῃ ῥήσσει.* Bentley, bij Ellis, p. 8. *ῥάσσει*, met cod. D.

M. i. met alle recht. Ook de Itala las *ῥάσσει*. *Ῥήσσειν* is *breken, scheuren; ῥάσσειν neerslaan.* En dit hebben wij hier noodig. De geest werpt den knaap op den grond. *Ῥάσσειν* komt in die beteekenis voor in de Sept. Jes. 9 : 11 *καὶ ῥάξει ὁ θεὸς τοὺς ἐπανισταμένους ἐπ' ὄρος Σιὼν ἐπ' αὐτόν* en Judith 9 : 8 *σὺ ῥάξον αὐτῶν τὴν ἰσχύν*. Op de eerste plaats heeft de Complut. de variant *ῥήσσει*. Hoe deze woorden met elkaar verward kunnen

---

[1]) Onlangs heeft Dr. Harting (Verslagen en meded. der Kon. Ak. v. Wet. Afd. Letterk. 2e reeks, dl. IX) eene nieuwe gissing voorgedragen. Hij meent dat *καὶ πῶς γέγρ. — ἐξουθενωθῇ* oorspronkelijk achter *ὅτι Ἠλ. δεῖ ἐλθεῖν πρῶτον* gestaan heeft en dat de ware tekst vertaald aldus geluid heeft. *En zij vroegen hem zeggende: De Schriftgeleerden zeggen dat Elia eerst komen moet, en hoe staat er geschreven van den Zoon des menschen dat hij veel moet lijden en veracht worden? En hij zeide tot hen: Elia komt wel en herstelt alles; doch ik zeg u dat Elia ook gekomen is, en zij hebben hem gedaan al wat zij wilden, gelijk van hem geschreven staat.* Op deze wijze wordt zonder twijfel de samenhang beter tusschen *Ἠλ. ἐλθὼν κτέ.* vs. 12, en *ἀλλὰ λέγω ὑμῖν ὅτι καὶ Ἠλ. ἐλήλυθεν*, bovendien kan men in de door hem voorgestelde lezing *ὅτι*, in *ὅτι λέγουσιν*, als het gewone *ὅτι* recitativum opvatten; maar er blijven of ontstaan andere groote bezwaren. Past de vraag: *hoe staat er geschreven van den Zoon des menschen dat hij veel moet lijden en veracht worden?* wel in den mond der leerlingen? Kenden deze dan profetieën omtrent een lijdenden Messias, of kon het in de bedoeling van den auteur zijn hun die kennis toe te schrijven? En welk verband bestaat er tusschen de twee deelen hunner vraag? Welk verband tusschen de komst van Elias en het lijden van den Zoon des menschen? Mogen wij *ὅτι καὶ Ἠλείας ἐλήλυθε* vertalen: *dat Elias ook gekomen is*, als behoorde *καί* bij *ἐλήλυθε*? Om al deze redenen geloof ik niet dat door Hartings conjectuur de ware lezing hersteld is.

worden leert ons de parall. pl. Luc. 9 : 39. Daar hebben B. en andere: καὶ σπαράσσει, X. καὶ ῥήσσει, D. It. enz. καὶ ῥήσσει καὶ σπαράσσει, ℵ. καὶ ῥάσσει καὶ σπαράσσει.

Mc. 9 : 23. ὁ δὲ Ἰησοῦς εἶπεν αὐτῷ τὸ εἰ δύνῃ, πάντα δυνατὰ τῷ πιστεύοντι. Lees: *Τί*, εἰ δύνασαι; πίστευσαι, Lud. Capellus. Crit. Sacr. a. h. l.; *Τί*; εἰ δύνασαι; δύνασαι πιστεῦσαι, Markland, bij Bow.; *Τί* τὸ εἰ δύνῃ; Straatman en Michelsen, Ev. v. Mark. p. 11.

Op deze plaats hebben zoowel de librarii als latere geleerden allerlei conjecturen gemaakt. Fritzsche, bij de Wette, εἰ δύνασαι, πίστευε. Lachm. praef. II p. VII: τὸ εἰ δύνῃ πιστῶσαι, i. e. istud „si potes", in quo dubitatio est, facito ut certum et confirmatum des, ut fiat „potes". Borneman vermoedt, Stud. u. Kr. 1843, dat εἰ δύνῃ een glosseem is, misschien „aus einer Erklärung des Participiums τῷ πιστεύοντι entstanden".

Van al deze gissingen is geene enkele van dien aard dat wij er ons bij kunnen neerleggen. Eerder komen de hierboven opgegevene in aanmerking. In hoofdzaak stemmen zij met elkander overeen; het onderscheid is hieraan toe te schrijven dat, voordat ℵ en B bekend waren, τὸ εἰ δύνασαι πιστευσαι als lezing der Hss. werd aangemerkt. De beide genoemde Hss. hebben τὸ εἰ δύνῃ. De door Straatman voorgestelde lezing geeft voorzeker een goeden zin, maar liever maak ik de nog eenvoudiger gissing dat τό uit de herhaling der laatste lettergreep van αὐτῷ ontstaan is en dus εἶπεν αὐτῷ· εἰ δύνῃ; de oorspronkelijke lezing is. *Τό* ontbreekt in eenige Hss. waaronder D. 13. 69.

Mc. 9 : 49. πᾶς γὰρ πυρὶ ἁλισθήσεται. Lees πᾶς γὰρ ἀκάθαρτος πυρὶ ἁλ. Reiske, Ep. 202 aan Bernard, Mnem. 1852 p. 334.

Reiske is tot deze schijnbaar zoo vreemde conjectuur geleid door de opmerking dat in een codex πᾶς γὰρ ἄρτος staat. „Mani-

„festum vitium procul dubio. Sed habet semina verae lectionis „quae in vulgatis prorsus obliterata sunt.“ Ik twijfel zeer aan de waarheid dezer gissing. Ἄρτος, dat slechts in eenige minuskels voorkomt, zal wel door den een of ander ingevoegd zijn, die eene poging wilde doen om den zin dragelijk te maken. Bovendien wordt daardoor πυρὶ ἁλίζεσθαι niet verklaard. De tekst is m. i. van dien aard dat men zelfs naar de bedoeling des schrijvers niet raden kan.

Mc. 10 : 10. *καὶ εἰς οἰκίαν πάλιν οἱ μαθηταὶ περὶ τούτου ἐπηρώτων αὐτόν.* Voor εἰς is eene lacune. Holw. Betr. p. 28; van Hengel. Het wenschelijke eener nieuwe bijbelvert.

Eene m. i. juiste onderstelling. Holw. acht het mogelijk dat Marcus *καὶ εἰσελθόντα αὐτόν* of *καὶ εἰσελθόντος αὐτοῦ* of enkel *εἰσελθόντων* geschreven heeft, en vermoedt het laatste.

Mc. 10 : 30. *μετὰ διωγμῶν.* Lees μ ε τ ὰ δ ι ω γ μ ό ν. Heinsius, bij Bow.; Valck. Sched. p. 266.

Μετὰ διωγμῶν is zeker wel niet oorspronkelijk, maar kan zeer wel van den bewerker van ons Evangelie wezen.

Mc. 10 : 36. *τί θέλετέ με ποιήσω ὑμῖν.* Lees ἵ ν α π ο ι ή σ ω, zonder *μέ*. Michelsen. Ev. v. Mark. p. 22.

Hoe Tischendorf de hier opgegeven lezing in zijn tekst heeft kunnen opnemen, is mij een raadsel. Zij staat in ℵ. B. maar is natuurlijk niet goed. Toch zou ik niet met Mich. ἵνα willen lezen, dat alleen in eenige minuskels en eenige Itala-Hss. (niet de oudste) voorkomt. Hoogstwaarschijnlijk hebben er twee lezingen bestaan *τί θέλετε ποιήσω* en *τί θέλετέ με ποιῆσαι*, en is die van B. uit eene vermenging daarvan ontstaan. Welke de ware is blijkt niet. De eerste spreekwijze komt vaak bij Marcus voor, vs. 51, 14 : 12, 15 : 9.

Mc. 11 : 13. *ὁ γὰρ καιρὸς οὐκ ἦν σύκων.* Een glossema. Toup op Suid. II p. 218. bij Weiss.; Wassenb. I p. 39, die Venema en Tittman als zijne voorgangers in deze gissing opgeeft.

Zonder twijfel hebben zij goed gezien. Ik stem toe dat het, toen Jezus Jeruzalem naderde, even voor Paschen, geen tijd van vijgen was, maar daaruit volgt, dunkt mij, dat dit verhaal op eene verkeerde plaats in de geschiedenis van Jezus is ingelascht door den bewerker van dit Evangelie. Hij heeft dat gedaan, zonder er aan te denken dat het daar niet paste. Een lezer heeft dat opgemerkt en er de kantteekening bijgevoegd, die later in den tekst is geschreven. Dat de schrijver zelf zulk eene dwaasheid zal geschreven hebben, of liever dat hij Jezus in zulk een slecht licht zal hebben geplaatst, is ondenkbaar. Hoe het glosseem geluid heeft durf ik niet bepalen. De door Tischendorf uit ℵ. B. L. opgenomen lezing, *ὁ γὰρ καιρὸς οὐκ ἦν σύκων*, voor *οὐ γὰρ ἦν καιρὸς σύκων*, kan moeielijk de ware zijn. In de meening van Michelsen, Ev. v. Mark., p. 22, dat er oorspronkelijk *ἦν γὰρ ὁ καιρὸς σύκων* gestaan heeft (ook hij onderstelt dat het geheele verhaal op eene verkeerde plaats is geraakt), kan ik niet deelen. Welk schrijver zal zulk eene opmerking maken?

Mc. 11 : 29. *ἐπερωτήσω ὑμᾶς ἕνα λόγον, καὶ ἀποκρίθητέ μοι καὶ ἐρῶ ὑμῖν κτἑ.* Michelsen Ev. v. Mark. p. 162, leest *κ ἄ ν ἀ π ο κ ρ ι θ ῆ τ έ μ ο ι.*

M. i. zeer juist. De zin wordt daardoor duidelijk. Hoe de *Ν* tusschen twee *Α*'s voor eene *Ι* kon worden aangezien is licht te begrijpen.

Mc. 12 : 4. *καὶ πάλιν ἀπέστειλε πρὸς αὐτοὺς ἄλλον δοῦλον κἀκεῖνον ἐκεφαλίωσαν καὶ ἠτίμασαν.* Naber, t. a. p. blz. 96: *ἐ φ α λ ά κ ρ ω σ α ν.*

„Non opus est demonstrare“ schrijft N. „quod omnes consen-

„tiunt, κεφαλαιοῦν non significare *in capite vulnerare*, sicuti in „Latina versione invenitur. Sed fac eam significationem verbi „*κεφαλαιοῦν*, ne tum quidem Marcus poterit hoc verbum usurpa- „visse videri, quia in saucio capite nulla ἀτιμία nec coniungi „poterunt verba *in capite vulnerare* et ἀτιμάζειν." Hij onderstelt terecht dat hier eene smadelijke bejegening wordt beschreven en vindt die in φαλακροῦν terug; hij vergelijkt 2 Sam. 10 : 4, 2 Kon. 2 : 23, Jes. 3 : 24, 15 : 2, Ezech. 7 : 18, en wijst op het geringe verschil tusschen *ΕΚΕΦΑΛΑΙΩΣΑΝ* en *ΕΦΑ-ΛΑΚΡΩΣΑΝ*.

De door dezen geleerde aangevoerde gronden laten zich m. i. niet wederleggen. Uit hetgeen Lobeck, Phryn. p. 95, omtrent γναθοῦν en γυιοῦν zegt, volgt nog niet dat κεφαλαιοῦν de genoemde beteekenis hebben kan. De oudste Hss. ℵ. B. en L· geven ἐκεφαλίωσαν (volgens Tischendorf; Angelo Mai, zie Kuenen en Cobet, las in B niet ι maar αι); Tischendorf schrijft daarvan: „κεφαλιοῦν a κεφάλιον pari iure atque κεφαλαιοῦν uti „videtur", maar ziet, zooals hij gedurig doet, om den wille der Hss. de eischen der taal voorbij. Immers, κεφάλιον wordt *nooit* gebruikt waar van menschen, alleen waar van planten of kleine dieren spraak is. Nabers conjectuur heeft dus veel voor zich; ik heb echter wel eens gedacht dat hier ἐκολάφισαν gestaan heeft, vgl. Mt. 26 : 67, Mc. 14 : 65, en de lezing van ℵ. B. uit eene verschrijving bijv. εκοφαλισαν ontstaan is. *Ἐκολάφισαν, zij sloegen hem in 't gezicht*, duidt insgelijks eene beleediging aan.

Mc. 12 : 27. *οὐκ ἔστιν ὁ θεὸς νεκρῶν ἀλλὰ ζώντων.* Markl. bij Bow., *οὐκ ἔστιν ὁ θεὸς θεὸς νεκρῶν κτἑ.*

Maar de lezing van B, door Tischdf. in zijne laatste uitgave te onrechte verworpen, voldoet aan alle eischen: *οὐκ ἔστι θεὸς νεκρῶν κτἑ*, waarvan ὁ θεὸς uit het vorige vs. onderwerp is.

Mc. **12** : **38.** Zie aant. op Luc. 20 : 46.

Mc. **13** : **7.** *ὅταν δὲ ἀκούσητε πολέμους καὶ ἀκοὰς πολέμων μὴ θροεῖσθε.* Lees *ἀκούητε*. Holw. Betr. p. 101.

Bijna alle Hss. hebben *ἀκούσητε*. Uit *ἀκούετε*, dat in de dagen toen hij schreef als lezing van B werd opgegeven, leidde Holw. af dat de gewone tekst eene verbastering van *ἀκούητε* was. Bij nader onderzoek is het gebleken dat dit inderdaad in B staat, en de conjectuur dus zeer juist was.

Over *θροεῖσθε* zie aant. op Mt. 24 : 6.

Mc. **13** : **27.** *καὶ τότε ἀποστελεῖ τοὺς ἀγγέλους καὶ ἐπισυνάξει τοὺς ἐκλεκτοὺς ἐκ τῶν τεσσάρων ἀνέμων ἀπ' ἄκρου γῆς ἕως ἄκρου οὐρανοῦ.* Piscator, bij Bow.: *ἕως ἄκρου γῆς*; een ongenoemde ib. *ἕως ἄκρου αὐτῆς*.

Matth. schrijft 24 : 31 *ἀπ' ἄκρων οὐρανῶν ἕως ἄκρων αὐτῆς*. Weiss noemt de uitdrukking van Marcus „poetischer". Ik voor mij geloof dat zij onjuist is en tegen het doorgaande spraakgebruik strijdt. Men kan zeggen: van het eene einde der aarde (of des hemels) tot het andere; niet: van het einde der aarde tot het einde des hemels. Wij hebben hier eene geenszins ongewone Hebreeuwsche spreekwijze, vgl. Deut. 4 : 32, 13 : 7. *ἀπ' ἄκρου τῆς γῆς ἕως ἄκρου τῆς γῆς*. Daarom denk ik dat hier bij Mc. *γῆς* of *αὐτῆς* gestaan heeft en *οὐρανοῦ* wellicht aan de vergelijking met Matth. zijn ontstaan te danken heeft.

Mc. **13** : **29.** Zie op Mt. 24 : 33.

Mc. **14** : **67.** *λέγει· καὶ σὺ μετὰ τοῦ Ναζαρηνοῦ ἦσθα τοῦ Ἰησοῦ.* Wassenb. I p. 41 verwerpt *τοῦ Ἰησοῦ*.

De lezing der Hss. is zeer verschillend.

B C L hebben den hier opgegeven tekst.

ℵ *μετὰ τοῦ Ἰησοῦ ἦσθα τοῦ N.*

D It. enz. μετὰ τοῦ Ἰησοῦ τοῦ N. ἦσθα.

A en andere μετὰ τοῦ N. Ἰησοῦ ἦσθα.

Wij mogen uit die afwijkingen niet te veel afleiden, daar de librarii vaak de woordschikking veranderd hebben zonder andere reden dan omdat die hun minder beviel. Hier is echter groote waarschijnlijkheid dat die afwijkingen het gevolg zijn van de omstandigheid dat τοῦ Ἰησοῦ eene kantteekening op Ναζαρηνοῦ is geweest. Het is juist de bedoeling des schrijvers de dienstmaagd op verachtenden toon te doen spreken.

Mc. 14 : 72. καὶ ἐπιβαλὼν ἔκλαιεν. Denkelijk καὶ ἐκβαλών. Holw. Jaarb. v. W. Th. 1860, p. 587.

Hij meent dat ἐκβαλεῖν *uitdrijven*, *doen vertrekken*, ook eene intransitieve beteekenis kan gehad hebben, even als ἐπιβαλεῖν Mc. 4 : 37, en vertaalt: *en zich weg gemaakt hebbende weende hij*. De verklaringen van ἐπιβαλών zijn vele. De meest algemeen aangenomene is: ἐπιβαλὼν = ἐπιβαλῶν τὸν νοῦν, „als er darauf gemerkt hatte, nämlich auf dieses ῥῆμα Jesu" (Weiss). Ik twijfel er zeer aan of ἐπιβαλών, zonder eenige nadere bepaling, die beteekenis hebben kan, en al nemen wij die aan, dan is het toch nog niet geoorloofd die gaandeweg te veranderen in „er sinnt darüber nach" (Weiss), of met de Synod. Vertaling: *tot bezinning gekomen* te schrijven. Bovendien laat: *hij richtte daarop zijne opmerkzaamheid* zich met het voorafgaande καὶ ἀνεμνήσθη κτέ. niet vereenigen. Ook de Wette erkende: „h. steht entgegen dass „dürch ἀνεμνήσθη schon etwas Ahnliches gesagt ist."

Om al deze redenen is de gissing van Holwerda nog de minst onwaarschijnlijke, ofschoon ik haar, wegens het ontbreken van plaatsen waar ἐκβαλεῖν zoo voorkomt, geenszins zeker acht.

Mc. 15 : 8. ὁ ὄχλος ἤρξατο αἰτεῖσθαι καθὼς ἐποίει αὐτοῖς. Misschien καθὼς εἰώθει ποιεῖν αὐτοῖς. Michelsen, Ev. v. Mark. p. 28.

Dit is zeker dat de overgeleverde tekst, ook al nemen wij ἀεὶ met A. enz. daarin voor ἐποίει op, niet in orde is. Naar de ware lezing kunnen wij slechts raden. Misschien heeft Mich. den goeden weg gewezen (zou echter niet na αἰτεῖσθαι: αὐτόν vereischt worden?) Misschien moet de lacune die ik na αἰτεῖσθαι meen op te merken anders ingevuld worden. Non liquet.

Mc. 15 : 36. δραμὼν δέ τις ..... ἐπότιζεν αὐτὸν λέγων · ἄφετε ἴδωμεν εἰ ἔρχεται Ἡλείας καθελεῖν αὐτόν. Lees, καὶ ἔλεγον · ἄφετε κτέ. Holw. Uitlegk. aant. p. 14 en verv.

Het is niet mogelijk het geheele uitvoerige betoog van H. hier weer te geven. In hoofdzaak komt het hierop neer: De man die Jezus te drinken gaf deed dit geenszins om hem te bespotten, maar om zijn lijden te verzachten. In zijnen mond is ἄφετε ἴδωμεν onverstaanbaar. „Het kan niet anders beteekenen dan *sinite* „*videamus*, en is dus een verzoek van de spottende omstanders „tot *meerderen* gericht, waarbij men dan moet aannemen dat er „behalve dien éénen, die Jezus te drinken gaf, ook nog anderen „althans eenige weinigen waren die zijn bedrijf goedkeurden." Daar dit wel Joh. 19 : 29 gezegd wordt, maar hier bij Mc. niet, kan het zeer wel zijn dat ἄφες, dat in ℵ. D. V. enz. voorkomt, de ware lezing is. In geen geval is dit gezegde gepast in den mond van hem die Jezus te drinken gaf.

Holwerda's gissing komt mij juist voor.

Mc. 16 : 4. τίς ἀποκυλίσει ἡμῖν τὸν λίθον ἐκ τῆς θύρας τοῦ μνημείου; καὶ ἀναβλέψασαι θεωροῦσιν ὅτι ἀνακεκύλισται ὁ λίθος · ἦν γὰρ μέγας σφόδρα. J. Schrader, bij Wassenb. I p. 35, leest de woorden ἦν — σφόδρα *achter* μνημείου. Evenzoo Wakefield bij Bloomfield a. h. l.

Deze conjectuur mag wel zeker heeten, tenzij ἦν — σφόδρα

een glosseem is, en kan, dunkt mij, alleen verworpen worden als men voorbijziet dat dikwijls door vergissing van afschrijvers woorden of regels van hunne plaats geraakt zijn. Ook D. en eenige codices van vertalingen hebben de door Schrader voorgestelde orde.

EVANGELIE VAN LUCAS.

Luc. 1 : 47. *καὶ ἠγαλλίασε τὸ πνεῦμά μου.* „Suo aliorumque more „scripserat probabiliter Lucas ἠγαλλιάσατο τὸ „πνεῦμά μου." Valck. Sched. p. 267.

In het N. T. en in de Sept. komt steeds het medium voor. Ook Openb. 19 : 7. had Tischendorf uit B. *ἀγαλλιώμεθα* moeten opnemen. De gissing van Valck. is m. i. juist, vooral om het volgende *τό*.

Luc. 1 : 78. *ἐν οἷς ἐπεσκέψατο ἡμᾶς ἀνατολὴ ἐξ ὕψους.* Bowyer geeft op dat Bentley voor *ἀνατολή* : *ἄνωθεν* wilde lezen.

Waarschijnlijk heeft hij die conjectuur uit de aanteekeningen van Wetstein, deze geeft op dat zij geput is uit een werk van D. Casley, dat ik echter niet heb kunnen raadplegen; maar Valckenaer, schol. a. h. l., begreep dat Bentley zulk eene ongelukkige conjectuur niet had kunnen maken, en dat hij gelijk had, mogen wij opmaken uit Ellis, Bentl. Crit. Sacr. Zij is afkomstig van Price, Comm. a. h. l, wiens naam door Bow. ook wordt opgegeven, en heeft geene waarde.

Luc. 2 : 2. *αὕτη ἀπογραφὴ ἐγένετο πρώτη ἡγεμονεύοντος τῆς Συρίας Κυρηνίου.* Denkelijk een onecht bijvoegsel. Beza,

in de drie eerste uitgaven zijner Annotationes; Venema, bij Verschuir, p. 367; Ned. Syn. vert.

In de vierde uitgave nam Beza zijne gissing terug; Valckenaer, Schol. a. h. l. schijnt haar goed te keuren.

Dit vs. (ik denk wel dat er αὕτη ἡ ἀπ. gestaan heeft) kan, dunkt mij, niets anders beteekenen dan: *Deze opschrijving was de eerste die onder het bestuur van Q. plaats had.* Wij hebben althans geen recht om: *Deze eerste opschrijving* enz. te vertalen. Zij die er in lezen: *Deze opschrijving had plaats voordat Q. landvoogd was*, mogen ophelderen hoe zulk eene opmerking hier zou te pas komen. De verdere bezwaren welke dit vers drukken behoef ik hier niet op te geven. Wij moeten onderstellen: òf dat πρώτη ingevoegd is, en de schrijver ons in vs. 2 eene opmerking geeft die daar ter plaatse overbodig en na het voorafgaande ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις al zeer zonderling is, òf dat het geheele vers ingevoegd werd. Indien wij het laatste waarschijnlijk achten, dan moeten wij aannemen dat meer dan één persoon hierin de hand gehad heeft, want niemand zal eene kantteekening maken van zoo zonderlingen vorm. De eerste moet dan aan den kant geschreven hebben αὕτη ἡ ἀπογραφὴ ἐγένετο ἡγεμονεύοντος κτέ.; een later lezer of afschrijver, die de kantteekening reeds in den tekst vond staan, moet er πρώτη hebben bijgevoegd om, zoo goed als het ging, de historische waarheid te redden. Hoe dit zij, zeker is het dat er, reeds voor dat de oudste unciaal-handschriften vervaardigd werden, groote veranderingen in den tekst hebben plaats gehad.

Luc. 2 : 11. ὅτι ἐτέχθη ὑμῖν σήμερον σωτὴρ ὅς ἐστι Χριστὸς κύριος. De vier laatste woorden zijn zeer verdacht. Markl. bij Bow.

Dit kan m. i. niet ontkend worden. In geen geval kan κύριος als echt worden beschouwd. Ὅς ἐστι Χριστὸς κύριος zonder artikel kon zelfs in het Grieksch des N. Ts niet gezegd worden. Ik denk

dat $\overline{\kappa\varsigma}$ door eene vergissing uit $\overline{\chi\varsigma}$ is ontstaan, tenzij er κυρίου gestaan heeft evenals vs. 26. Ook voor Χριστός zou hier ter plaatse het artikel moeten staan.

Luc. 2 : 21. καὶ ὅτε ἐπλήσθησαν ἡμέραι ὀκτὼ τοῦ περιτεμεῖν αὐτὸν καὶ ἐκλήθη τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἰησοῦς. Lees ἐκλήθη zonder καί, Gersdorf, Beiträge zur Sprachkarakt., bij Borneman a. h. l.

Borneman is dit niet met hem eens en meent dat Lucas hier, zonder het uittedrukken, „besneed men hem" bijgedacht heeft. Ik geloof met hem dat L. hier niet alleen eene tijdsbepaling heeft willen geven maar ook het feit der besnijdenis heeft willen vermelden, maar dit doel kon hij bereiken door ἐκλήθη zonder καί te schrijven. Dit voegwoord zou gepast zijn wanneer niet ὅτε was voorafgegaan. Nu is het dat niet.

Luc. 2 : 38. τοῖς προσδεχομένοις λύτρωσιν Ἱερουσαλήμ. Piscator, Markland en and., bij Bow.: Ἰσραήλ.

Zonder twijfel is Ἰσραήλ gepaster; de conjectuur is zeer waarschijnlijk. Niet Jeruzalems maar Israels verlossing werd verwacht, vs. 25, 32; 24 : 21, en de verwisseling van $\overline{\iota\eta\lambda}$ en $\overline{\iota\lambda\eta\mu}$ laat zich gemakkelijk begrijpen. Wij vinden er voorbeelden van in de Sept., Gen. 36 : 31, 1 Sam. 14 : 45, 2 Kon. 14 : 2, vgl. Valck. Sched. p. 268. In Zeph. 3 : 14 hebben, zoover ik weet, alle Hss. Ἱερουσαλήμ terwijl de Hebr. tekst *Israel* te lezen geeft.

Luc. 2 : 43. ἀναβαινόντων αὐτῶν κατὰ τὸ ἔθος τῆς ἑορτῆς καὶ τελειωσάντων κτέ. Achter ἀναβαινόντων κτέ. is iets uitgevallen. Holw. Betr. p. 43.

In de variant ἀναβάντων ziet H. de verbeterende hand van afschrijvers; ἀναβαινόντων staat in de beste codices en kan moeielijk uit ἀναβάντων verklaard worden. Maar ἀναβαινόντων .... καὶ

τελειωσάντων, *als zij opgingen ...., en de dagen voleindigd hadden* kan de ware lezing niet geweest zijn; vandaar de conjectuur, waartoe hij m. i. recht heeft. Hij meent dat er iets gestaan kan hebben als *ἀναβαινόντων* — *ἑορτῆς* (*πρῶτον αὐτὸς συνανέβη αὐτοῖς*) *καὶ τελ.*

Luc. 3 : 23. *καὶ αὐτὸς ἦν Ἰησοῦς ἀρχόμενος ὡσεὶ ἐτῶν τριάκοντα κτέ.* Holw. Jaarb. 1860, p. 585, vermoedt dat achter *ἀρχόμενος* iets uitgevallen is, bijv. *ἀναδείκνυσθαι*, vgl. 1 : 80. Borneman, a. h. l. twijfelt aan de echtheid van *ἀρχόμενος*.

Er hapert, geloof ik, meer aan deze plaats. Ook dat *αὐτός* voor *Ἰησοῦς* wekt bevreemding. Wellicht is dit vs. op onhandige wijze veranderd door dengene die het geslachtsregister, dat niemand hier verwachten zou, hier ingeschoven heeft.

Luc. 4 : 25. *λιμὸς μέγας*. Lees *μεγάλη*. Valck. Schol. I p. 100 en 483.

Hij schrijft: „in dialecto Dorica et in sermone Graecorum „plebeio non ὁ sed ἡ *λιμός* dicebatur." Dat hij voor deze plaats gelijk heeft bewijzen 15 : 14 en Hand. 11 : 28. Het komt echter mannelijk voor Gen. 12 : 10, Job 30 : 4.

Luc. 5 : 19. *καὶ μὴ εὑρόντες ποίας εἰσενέγκωσιν*. Lees *ποίᾳ*. Holw. Betr. p. 44; Bloomfield a. h. l.

Holw. toont aan dat de naamvalsuitgangen σ en ι meermalen zijn verwisseld, en meent dat 19 : 4. in *ἐκείνης* eene gelijksoortige fout is ingeslopen. Evenzoo oordeelde Borneman a. h. l. Hij zegt terecht dat uit spreekwijzen als *ἐπεμβαίνειν χθονός* volstrekt niet volgt dat genitivi als *ποίας* adverbialiter gebruikt konden worden.

Wellicht — ik durf het niet verzekeren — is eene verschrijving van dergelijken aard te vinden Mc. 8 : 2 en Matth. 15 : 32.

Ὅτι ἤδη ἡμέραι τρεῖς προσμένουσιν kan daar niet goed zijn. De plaatsen door Winer, in zijne Grammatik § 64, aangevoerd, bewijzen voor het gebruik van den nominativus op deze twee plaatsen niets. In spreekwijzen als οὐ γὰρ ἑόρακα, πολὺς ἤδη χρόνος αὐτόν, is πολὺς ἤδη χρόνος een verkorte tusschenzin, die desnoods uit den zin zou kunnen gelicht worden. De lezing van א ἡμέρας τρεῖς bij Mt. en die van B ἡμέραις τρισί bij Mc. wijzen op ἡ μ έ ρ α ς τ ρ ε ῖ ς als de ware lezing. Tenzij men aanneemt dat voor προσμένουσιν iets is uitgevallen.

Luc. 7 : 8. Zie op Mt. 8 : 9.

Luc. 9 : 10. *καὶ παραλαβὼν αὐτοὺς ὑπεχώρησε κατ' ἰδίαν εἰς πόλιν καλουμένην Βηθσαϊδά.* Tusschen ε ἰ ς en π ό λ ι ν is eene lacune. Holw. Jaarb. 1860, p. 586.

„De gewone lezing (nl. der recepta)“ dus schrijft hij „is zeker „het werk van correctors...... Het is er echter verre vandaan „dat deze lezing (die van B) gezond zou zijn. Wie gaat ooit, „wanneer hij alleen wil zijn, naar eene stad? Ook blijkt uit „vs. 12 dat Jezus naar eene woeste plaats was gegaan.“ Ongetwijfeld juist. Daar komt bij dat Bethsaida — hier wordt zeker de bekende plaats van dien naam bedoeld — aan de overzijde van het meer lag. Weiss vindt hier volstrekt geen bezwaar, vertaalt εἰς door *versus*, en meent dat hetgeen in de volgende verzen beschreven wordt *op den weg naar Bethsaida* is voorgevallen. Het komt mij voor dat dergelijke verklaringen niet voor die der oude harmonistiek onderdoen.

Luc. 9 : 25. *ἑαυτὸν δὲ ἀπολέσας ἢ ζημιωθείς.* Pearce, bij Bow., houdt de twee laatste woorden voor een glosseem. Holw. Jaarb. 1860, p. 586, ziet er een gedeelte eener varia lectio in.

De meening van Pearce heeft weinig voor zich. Wie zal ooit

zulk een glosseem maken? Toch kunnen de woorden, zooals zij in de Hss. staan, niet van Lucas afkomstig zijn. Veel juister Holw. „Ζημιωθείς heeft al het voorkomen van een gedeelte eener „variant te zijn (τὴν δὲ ψυχὴν ζημιωθείς), die met ἢ er voor op „den rand was geplaatst."

Luc. 9 : 48. *ὃς ἂν δέξηται τοῦτο τὸ παιδίον ἐπὶ τῷ ὀνόματί μου ἐμὲ δέχεται.* Lees *τοιοῦτο παιδίον*. Beza.

Bowyer geeft op dat Beza en Hugo de Groot *τοιοῦτο τὸ π.* wilden lezen, wat natuurlijk niet het geval is. De genoemde gissing is zeer aannemelijk.

Τοῦτο τὸ παιδίον past hier niet, en hoe licht *τοιοῦτο* in *τοῦτο τό* kan overgaan, valt in het oog.

Luc. 9 : 53. *ὅτι τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἦν πορευόμενον εἰς Ἱερουσαλήμ.* Lees *πορευομένου*. Beza a. h. l.

Bentley, bij Ellis, p. 14, maakte opmerkzaam op de lezing der vulgata, die op den genitief *πορευομένου* berust. Ook Beza beriep zich op die vertaling: „cum vetere Latino interprete existimo „scribendum *πορευομένου*" Naber merkt daaromtrent op „sed „etiam sine Vulgatae vel Italae ope uniuscuiusque est corrigere „*πορευομένου*." Waarschijnlijk terecht. Bloomfield en Weiss trachten den nom. te verklaren door vergelijking van 2 Sam. 17 : 11, waar echter, gelijk de Wette terecht opmerkt, de zin anders is dan hier in Lucas, en het Hebr. woord evenals Exod. 33 : 14, 15 *gij zelf* beteekent.

Luc. 10 : 11. *καὶ τὸν κονιορτὸν .... ἀπομασσόμεθα ὑμῖν.* Lees *ἀποτινασσόμεθα*. Valck. Sched. p. 269; *ἀπομασσόμεθα ἡμῖν*. Opmerk. p. 68.

Valckenaer schrijft: „verbum *ἀπομάσσεσθαι* his in libris inusi„tatum, neque ab aliis, quod sciam, judaeis graecientibus adhi„bitum, ne hic quidem a Luca positum arbitror." Hij wijst er op

dat in dergelijke spreekwijzen in het N. T. steeds ἀποτινάσσεσθαι of ἐκτινάσσεσθαι gebruikt wordt, bijv. Mt. 10 ; 14, Mc. 6 : 11, Luc. 9 : 5, Hand. 13 : 51. Ik geef toe dat wij hier eerder *afschudden* dan *afvegen* verwachten, maar ἀπομάσσειν kan toch verklaard worden, en dat het in het N. T. niet voorkomt bewijst niet veel, daar het een zeer gewoon woord is.

Een ander bezwaar had de schrijver der Opmerk. *Op ulieden* wordt in het Grieksch uitgedrukt door ἐφ' ὑμᾶς, vgl. Luc. 9 : 5, Hand. 13 : 51, en ἀπομασσόμεθα ὑμῖν beteekent: *wij vegen ulieden het stof af.* Daarom leze men ἡμῖν, eene zeer geringe verandering daar ἡμεῖς en ὑμεῖς in alle Hss. van het N. T. honderden malen door de afschrijvers verward zijn. Zoo verkrijgen wij: *het stof.... vegen wij ons af.* Ἡμῖν is hier hetzelfde als τῶν ποδῶν ἡμῶν. Deze gissing komt mij aannemelijk voor. Ik veroorloof mij echter de vraag of de vertaling, door den schrijver van de gewone lezing gegeven, wel juist is. Ἀπομασσόμεθα (niet ἀπομάσσομεν) ὑμῖν zou m. i. beteekenen: *wij vegen ons ulieden* (of *voor ulieden*) het stof *af*, wat geen goeden zin oplevert.

Luc. 10 : 42. ἑνὸς δέ ἐστι χρεία.

Hoe moeielijk het is de ware lezing vast te stellen bewijzen de afwijkingen van belangrijke codices.

B heeft: ὀλίγων δέ χρεία ἐστὶν ἢ ἑνός.

C[3] L hebben: ὀλίγων δέ ἐστι χρεία ἢ ἑνός.

ℵ heeft hetzelfde, behalve dat door den schrijver χρεία werd overgeslagen, wat door eene latere hand werd bijgevoegd.

D en alle oude codd. der Itala laten de geheele zinsnede weg.

A C en andere hebben de door Tischendorf gevolgde lezing, welke ik boven opgaf.

Hierop bouwt Holwerda, Betr. p. 47, de onderstelling: „Hoogst„waarschijnlijk waren er in de 3e eeuw twee lezingen in omloop, „nam. ὀλίγων δέ ἐστιν χρεία en ἑνὸς δέ ἐστιν χρεία.“ Dat Holw.

ἐστὶν χρεία in plaats van χρεία ἐστίν als lezing van B opgeeft is eene vergissing die niet ter zake doet. Welke van de twee lezingen de echte is, durft Holw. niet beslissen. Mij dunkt dat dit veel beter is dan de lezing van ℵ B te verwerpen zooals Tischendorf doet.

Luc. 11 : 11. τίνα δὲ ἐξ ὑμῶν τὸν πατέρα αἰτήσει ὁ υἱὸς ἄρτον, μὴ λίθον ἐπιδώσει αὐτῷ; ἢ καὶ ἰχθὺν, μὴ ἀντὶ ἰχθύος ὄφιν ἐπιδώσει; Lees *καὶ λίθον*. Piscator, bij Bow.

Deze conjectuur moet misschien geheel vervallen, daar ἄρτον — καί in B geheel ontbreekt en een invoegsel uit de parall. pl. Mt. 7 : 9. kan zijn. Maar ik maak er toch opmerkzaam op dat dit καί in plaats van μή voor ἀντὶ ἰχθύος in B voorkomt. Deze codex heeft: τίνα δὲ ἐξ ὑμῶν αἰτήσει τὸν πατέρα ὁ υἱὸς ἰχθὺν, καὶ ἀντὶ ἰχθύος ὄφιν αὐτῷ ἐπιδώσει; Wat hier de ware lezing is kan ik niet uitmaken, maar τὸν πατέρα kan bezwaarlijk echt wezen.

Luc. 11 : 16. ἕτεροι δὲ πειράζοντες σημεῖον ἐξ οὐρανοῦ ἐζήτουν παρ' αὐτοῦ. Wassenbergh, II p. 36, meent dat dit vs. achter vs. 28 behoort gelezen te worden.

Zonder twijfel heeft het verhaal *oorspronkelijk* dien vorm gehad: de γενεὰ πονηρά, vs. 29, is die waartoe de ἕτεροι vs. 16 behooren. Maar in het Ev. van Luc. kan vs. 16 niet daarheen verplaatst worden; na vs. 28 laat ἕτεροι zich niet verklaren. De schuld ligt aan den schrijver, die het bericht 17—28 tusschen een ander bericht, waartoe 16 en 29 enz. behooren, heeft gewrongen en ten gevolge daarvan aan 29 een nieuw begin moest maken.

Luc. 11 : 36. εἰ οὖν τὸ σῶμα ὅλον φωτεινὸν, μὴ ἔχον τι μέρος σκοτεινὸν, ἔσται φωτεινὸν ὅλον. Het eerste ὅλον is onecht. Barrington, bij Bow. en Borneman a. h. l. Lees voor σῶμα: *ὄμμα*, Maldonatus bij Bow.

Geen van die conjecturen voldoet. De zin blijft even duister. Zeker is het dat de lezing der Hss. zeer bedorven is; men kan zelfs niet gissen wat de bedoeling des schrijvers geweest is.

Luc. 12 : 3. ὃ πρὸς τὸ οὖς ἐλαλήσατε .... κηρυχθήσεται κτἑ. Lees εἰς τὸ οὖς, Naber, p. 362.

Hij verwijst naar Mt. 10 : 27, ὃ εἰς τὸ οὖς ἀκούετε. De praep. πρός past hier niet; niet *tot* maar *in* wordt hier vereischt, en eene verwisseling van beide praep. in de Hss. vinden wij ook vs. 11.

Luc. 12 : 7. Zie op Mt. 10 : 31.

Luc. 13 : 28. ὅταν ὄψησθε. Lees ὅτε ὄψεσθε. Holw. Uitlegk. aant. p. 21—25, en Jaarb. 1854, p. 29.

Holw., wiens geheele betoog ik hier niet kan mededeelen, toont aan dat een barbarisme als ὠψάμην niet aan Lucas kan toegeschreven worden, en dat bovendien ὅταν cum aor. coni. hier niet past, omdat er van eene zaak gesproken wordt die *zeker* zou plaats hebben. Het is natuurlijk niet onmogelijk dat Luc. zulk eene grove fout gemaakt heeft, maar deze gissing komt mij niet zoo waarschijnlijk voor als die dat de woorden door afschrijvers bedorven zijn.

Luc. 13 : 33. πλὴν δεῖ με σήμερον καὶ αὔριον καὶ τῇ ἐχομένῃ πορεύεσθαι ὅτι κτἑ. Vissering teekent bij zijne vertaling aan dat „de tekst hier waarschijnlijk bedor„ven is". Bleek verwerpt σήμερον καὶ αὔριον καί.

Bleek vermoedt dat deze woorden bij vergissing uit het vorige vs. herhaald zijn. Maar al nemen wij zijne onderstelling aan, dan blijft toch zoowel de zin als het verband van vs. 32 enz.

duister. Wat πορεύεσθαι hier beteekent, waar van eene spoedige reis naar Jerusalem nog geen spraak kan zijn, is niet te begrijpen. Omtrent den samenhang van deze verzen zou men kunnen vragen of die ooit goed is geweest. Immers, wanneer wij verder lezen en vs. 34 met het vorige trachten te verbinden, dan blijkt het dat wij hier niets dan eene aaneenschakeling van uitspraken hebben, die de schrijver op den klank af aan elkander heeft verbonden. Het zoeken naar den samenhang is m. i. een hopeloos werk, en daarom is het ook onmogelijk iets omtrent de ware lezing te bepalen.

Luc. 14 : 5. *τίνος ὑμῶν υἱὸς ἢ βοῦς εἰς φρέαρ πεσεῖται.* Lees *οἶς*, Mill, Praef.; Borneman, a. h. l.; Lachmann, Praef. II p. VII. *Οἶς* of *ὄϊς* Holw. Betr. p. 54, Bijdr. p. 83.

Dat Luc. geen *υἱός* geschreven heeft behoef ik wel niet te bewijzen; *ὄνος* en *πρόβατον* zijn minder juiste conjecturen van afschrijvers, die zeer goed voelden dat *υἱός* hier niet paste; voor *υἱός* werd in Hss. *υς* geschreven, en dat *υ* en *οι* ontelbare malen door de librarii verwisseld zijn, is bekend — ten overvloede wijst Holw. op *ἀνύξουσι* in D. Luc. 12 : 36, en *μεμψίμυροι* in C² en A. Jud. 12 en 16; dat *οἶς* elders in het N. T. niet voorkomt, is geen afdoend bewijs tegen de waarschijnlijkheid der conjectuur „daar Lucas meer woorden gebruikt die bij andere „Hellenisten niet gevonden worden." Toch zijn hiermede nog niet alle bedenkingen ontzenuwd. Ik stem toe dat het van weinig belang is dat *οἶς* niet elders in het N. T. wordt aangetroffen, maar wat niet geheel voorbijgezien mag worden is, dat de schrijvers geregeld een ander woord voor *schaap* bezigen nl. *πρόβατον*, ook Luc. 15 : 4, 6.

Luc. 16 : 21. *καὶ ἐπιθυμῶν χορτασθῆναι ἀπὸ τῶν πιπτόντων ἀπὸ τῆς τραπέζης τοῦ πλουσίου · ἀλλὰ καὶ οἱ κύνες*

ἐρχόμενοι ἐπέλειχον τὰ ἕλκη αὐτοῦ. De drie laatste woorden zijn eene interpolatie. Opmerk. p. 77 en verv.

Zoo uiteenloopend zijn de verklaringen, van deze woorden gegeven, dat reeds daaruit de groote moeielijkheid die zij opleveren in het oog valt. De een noemt dat lekken der honden eene vermeerdering van Lazarus' ellende; de ander leest er het tegenovergestelde in en verklaart: Zelfs de honden hadden medelijden met hem, zoo ellendig lag hij daar.

De bovengenoemde schrijver maakt hier de volgende zeer verstandige opmerking. „Mij dunkt, het strijdt tegen den aard der „honden, dat, als er wat spijs te eten valt, zij liever de zweren „van een vreemd man zouden lekken. Zij zouden, daar ze op „den reuk af aan de deuren der menschen kwamen, Lazarus, „die er ook was gekomen om iets te hebben, ze zouden, zeg „ik, Lazarus eerder door blaffen en bijten hebben weggejaagd. „Ook is het zeer te betwijfelen, of zij door het lekken der „zweren den armen man wel eenige verlichting gaven. Daarom „hebben sommigen het willen opvatten, alsof zelfs de honden „op die wijze zijne ellende vermeerderden. Maar ook in dat geval „was bijten en wegjagen natuurlijk. Bij dit alles komt eene taal„kundige moeielijkheid. *'Αλλὰ καὶ* moet iets vergrooten wat „voorafgaat. Er gaat vooraf: *Lazarus begeerde verzadigd te „worden van de kruimkens, die van de tafel des rijken vielen.* „Hoe kan daarop volgen: *maar de honden kwamen en lekten „zijne zweren?* ..... Die ellende wordt niet vermeerderd door „het medelijden der honden.“ Alles wordt duidelijk wanneer wij de drie woorden *τὰ ἕλκη αὐτοῦ* als interpolatie schrappen; dan lezen wij: *hij begeerde verzadigd te worden van hetgeen van de tafel des rijken viel, maar ook de honden kwamen en lekten het op.*

De juistheid van deze scherpzinnige gissing springt ieder in het oog. De meeste invullingen, zegt de schrijver der Opmerk.

„zijn daardoor ontstaan dat de schrijvers na een verbum activum „het object weglieten". In het N. T. hebben wij telkens gelegenheid de waarheid van deze opmerking gestaafd te zien, en voor de Hss. der klassieke schrijvers geldt zij evenzeer; soms zijn in de Grieksche Tragedies geheel nieuwe verzen gesmeed om eene dergelijke uitlating onzichtbaar te maken. Tot de min gepaste aanvulling *τὰ ἕλκη αὐτοῦ* „werd aanleiding genomen uit „het voorgaande *ἡλκωμένος*". Uit dit alles volgt dat niet *ἐπέλειχον* maar *ἀπέλειχον* de ware lezing is. Het is weliswaar in het algemeen niet geraden den tekst van jongere Hss. te volgen, maar er zijn toch voorbeelden dat zij de goede lezing bewaard hebben, en de bovengenoemde conjectuur acht ik zoo waarschijnlijk dat ik ook hier zulk een voorbeeld meen te vinden. „Toen er eens „*τὰ ἕλκη αὐτοῦ* stond, schijnen andere afschrijvers *ἀπέλειχον* „minder geschikt gevonden te hebben, en verbeterden *ἔλειχον*, „*ἐπέλειχον*, *περιέλειχον*." En dat de beste Hss. *ἐπέλειχον* hebben, kan verklaard worden uit de omstandigheid dat die verkeerde invulling reeds zeer vroeg heeft plaats gehad. Vgl. aant. op Mt. 12 : 48.

Luc. 18 : 7. *ὁ δὲ θεὸς οὐ μὴ ποιήσει τὴν ἐκδίκησιν τῶν ἐκλεκτῶν αὐτοῦ τῶν βοώντων αὐτῷ ἡμέρας καὶ νυκτός, καὶ μακροθυμεῖ ἐπ' αὐτοῖς;* Lees *ὃ ς κ α ὶ μ α κ ρ ο θ υ μ ε ῖ*. Valck. Sched. p. 271.

Καὶ μακροθυμεῖ ἐπ' αὐτοῖς laat zich niet goed verklaren. Bengel, en Ewald, bij Weiss, vatten *μακροθυμεῖν* als *lankmoedig zijn* op en verbinden het met *τῶν βοώντων*, alsof er stond *ἐφ' οἷς μακροθυμεῖ*; maar al was zulk eene verbinding mogelijk, dan nog zou tegen hen aangevoerd kunnen worden dat hier van geen lankmoedigheid sprake kan zijn, en zeker niet van lankmoedigheid jegens de *ἐκλεκτοί*. Het werkwoord beteekent hier: *lang laten wachten*, even als Sirach 32 : 18 *οὐ μὴ βραδύνῃ οὐδὲ μὴ μακροθυμήσει ἐπ' αὐτοῖς*. Maar hoe is dan *καὶ μακροθυμεῖ ἐπ' αὐτοῖς* op te

vatten? Het kan wel niet anders zijn dan eene vraag. Deze staat dan gelijk met *οὐ μακροθυμήσει*. Maar uit de voorafgaande gelijkenis moet juist blijken dat God *wel* lang kan laten wachten.

De lezing *καὶ μακροθυμῶν* der jongere Hss. schijnt haar ontstaan te danken te hebben aan eene poging van afschrijvers om den zin verstaanbaar te maken, en de varia lectio *μακροθυμεῖ* vindt daarin geen verklaring. De gissing van Valck. baat ons weinig. Ik geloof dat er *εἰ καὶ μακροθυμεῖ* gestaan heeft, *al laat hij ook lang wachten*. Evenzoo komt dit *εἰ καί* — het is eigenlijk onnoodig bewijsplaatsen aan te voeren — eenige verzen vroeger, in vss. 4 en 11 : 8 voor. Wanneer wij *εἰ καί* met het voorafgaande *ος* in unciaalschrift schrijven, dan zien wij dat *ει* licht over het hoofd gezien kon worden.

Luc. 19 : 4. *ὅτι ἐκείνης ἤμελλε διέρχεσθαι.* Lees *ἐκείνῃ*. Holw. Betr. p. 44; Borneman; Bloomfield a. h. l.

Zie aant. op 3 : 19. *Ἐκείνῃ* is hier beter dan *δι᾽ ἐκείνης*, wat Griesbach met *Δ* en eenige minuskels leest.

Luc. 20 : 19. *ἔγνωσαν γὰρ ὅτι πρὸς αὐτοὺς εἶπε τὴν παραβολὴν ταύτην.* Borneman a. h. l.: „*Πρὸς αὐτούς* reponen„nendum arbitror."

Dit is eigenlijk geen conjectuur. Zeker zullen de Hss. zóó gelezen moeten worden.

Luc. 20 : 33. *τίνος αὐτῶν γίνεται γυνή;* Lees *ἡ γυνή*. Borneman, a. h. l., die zich op Fritzsche, Matth. p. 662, beroept.

Ik voor mij twijfel er niet aan of het geheele *γυνή* is eene interpolatie, een voortbrengsel van dezelfde zucht tot aanvulling die de schrijver der Opmerk. in 16 : 21 meende te vinden. Vgl. aant. op Mt. 12 : 48.

Luc. 20 : 46. *προσέχετε ἀπὸ τῶν γραμματέων τῶν θελόντων περιπατεῖν ἐν στολαῖς καὶ φιλούντων ἀσπασμοὺς ἐν ταῖς ἀγοραῖς.* Lees *περιπατεῖν ἐν ταῖς στοαῖς.* Reiske in Ep. ad. Bernard. 206. Mnem. 1852 p. 333.

„Quid tibi videtur“ zoo schrijft hij „de loco apud Lucam „20 : 46, ubi Pharisaei dicuntur *περιπατεῖν ἐν ταῖς στολαῖς?* Ea „lectio si vera est, consequitur solos Pharisaeos vestitos processisse, caeteros homines nudos: *στολή* omnem vestitum notat, „non peculiare genus vestitus. Mihi dubium non est legi oportere „*ἐν ταῖς στοαῖς*, in porticibus, ubi maxima hominum frequentia et quidem elegantiorum.“

Eigenlijk behoort deze aanteekening op de parall. pl. Mc. 12 : 38 te staan, die ouder is, *βλέπετε ἀπὸ τῶν γραμματέων τῶν θελόντων ἐν στολαῖς περιπατεῖν καὶ ἀσπασμοὺς ἐν ταῖς ἀγοραῖς.*

De interpretes — van Reiskes conjectuur nemen zij geen notitie — beijveren zich om aan te toonen dat *στολή plechtgewaad* beteekenen kan. Van de plaatsen die zij als getuigen bijbrengen is er ééne die in aanmerking komt. M. Antoninus schrijft, in *Τῶν εἰς ἑαυτόν* libr. I § 9, dat hij geleerd heeft *τὸ μὴ ἐν στολῇ κατ' οἶκον περιπατεῖν μηδὲ τὰ τοιαῦτα ποιεῖν.* Wij moeten echter in het oog houden dat *στολή* zonder nadere bepaling zich hier eerder laat verklaren, omdat men van zelf aan het keizerlijk ambtsgewaad, de *στολὴ βασιλική* denkt. Ik zou dan ook Reiskes conjectuur voor zeker houden wanneer in den tekst, zooals hij opgeeft, *ἐν ταῖς στολαῖς* stond. Maar in alle Hss. zoowel bij Mc. als bij Luc. staat *ἐν στολαῖς* zonder artikel. Hierdoor verliest die gissing wel niet alle waarde, maar wordt zij toch onzeker.

Luc. 21 : 15. *ἐγὼ γὰρ δώσω ὑμῖν στόμα καὶ σοφίαν, ᾗ οὐ δυνήσονται ἀντιστῆναι ἢ ἀντειπεῖν ἅπαντες οἱ ἀντικείμενοι ὑμῖν.* Volgens Kuinoel schreef Lucas alleen *ἀντειπεῖν* zonder *ἀντιστῆναι.*

Terecht verzette zich hiertegen Born. a. h. l. Toch twijfel ik

aan de zuiverheid der door Tischendorf opgenomen lezing. De Hss. wijken nog al van elkander af.

ℵ. B. L hebben de hier opgegeven lezing.
A. K. M. R. Π : ἀντειπεῖν ἢ ἀντιστῆναι.
X. Γ. Δ. Λ : ἀντειπεῖν οὐδὲ ἀντιστῆναι.
D : ἀντιστῆναι.

Het komt mij voor dat D, met wien eenige Itala-codices en Syr[cu] overeenstemmen, hier wel de ware lezing zal hebben bewaard, en ἀντειπεῖν niets is dan eene varia lectio of verklarende aanteekening, die in den tekst geraakt is.

Luc. 22 : 51. ἐᾶτε ἕως τούτου. Reiske in Ep. 206 aan Bernard, Mnem. 1852, p. 334, ἐᾶτε ὦς τούτου „Lasst ihm sein Ohr mit Frieden."

Met recht plaatste de redactie van het genoemde tijdschrift een vraagteeken daarachter, en noemde Holwerda, Jaarb. 1854, p. 23, die conjectuur „blijkbaar verkeerd". Immers is hier niet dat oor, maar het door Petrus gepleegde geweld de hoofzaak. Holw. schrijft: „De plaats behoort tot die, welke men evenmin verbeteren als „verklaren kan, en daarom stil moet laten voor hetgeen zij zijn." Dit is zeker dat zij corrupt is en er nog geene dragelijke verbetering is gevonden.

Luc. 23 : 19. ὅστις ἦν διὰ στάσιν τινὰ γενομένην ἐν τῇ πόλει καὶ φόνον βληθεὶς ἐν τῇ φυλακῇ. Lees: ληφθείς. Holw. Uitl. aant. p. 26 en Jaarb. 1854, p. 31.

Zijne betoog luidt aldus. De lezing βληθείς heeft meer voor zich dan βεβλημένος, dat eene verbetering kan zijn van het moeielijker βληθείς, welke laatste lezing in den Vaticanus gevonden wordt. Βληθείς kan natuurlijk niet met ἐν τῇ φυλακῇ verbonden worden, en geeft alleenstaande geen zin. Ληφθείς daarentegen laat zich hier goed verklaren. Wij verkrijgen door die lezing: *welke zich.... gevangengenomen zijnde in den kerker bevond.* „Op gelijke wijze moet Luk. 5 : 16 αὐτὸς δὲ ἦν

„ὑποχωρῶν ἐν ταῖς ἐρήμοις worden verklaard: *hij was, zich terug-„trekkende, in woeste plaatsen.*" Wel zou men συλληφθείς verwachten, maar ook ληφθείς kon gebruikt worden, immers bezigen de schrijvers van het N. T. ook nog andere woorden, die zeker nog minder goed dan λαμβάνειν zijn, bijv. κρατεῖν en πιάζειν. In het genoemde artikel in de Jaarb. levert Holw. nog een breeder bewijs van de onechtheid der overgeleverde lezing.

Het komt mij voor dat zijne gissing ernstige overweging verdient, en dat hij gelijk heeft als hij den tekst bedorven noemt. Weiss tracht βληθείς te verklaren en schrijft „dass das Part. nur näher bestimmt, „wie er in das Gefängniss gekommen war". Maar wat baat ons dat? Hij had het bewijs moeten leveren dat βληθείς zooveel kon beteekenen als βληθεὶς εἰς αὐτήν, iets wat zeer bezwaarlijk zal zijn.

Luc. 23 : 40. οὐδὲ φοβῇ σὺ τὸν θεόν. Wellicht οὐδέν. Holw. Bijdr. p. 74.

Holw. schrijft dat de schikking der woorden geene andere vertaling toelaat dan: *Hebt gij zelfs geen* (of *niet eens*) *vrees voor God?* Door de aanneming van οὐδέν, dat ook in de Acta Pilati voorkomt, verkrijgen wij: *Hebt gij niets* of *in het geheel geene vrees voor God?* Voor zekere emendatie geeft H. die gissing niet uit. Ik voor mij geloof dat ook de gewone tekst, ook al laat men aan de woordschikking alle recht wedervaren, een redelijk goeden zin oplevert. Het kan echter ook zijn dat de cod. Sin. in οὐ φοβῇ κτέ. de woorden van Lucas heeft bewaard.

Luc. 24 : 17. καὶ ἐστάθησαν σκυθρωποί. Eene corrupte plaats. Holw. Betr. p. 65. Bijdr. p. 58.

De codices wijken hier van elkander af.

ℵ. B hebben : καὶ ἐστάθησαν σκυθρωποί.

L heeft : καὶ ἔστησαν σκυθρωποί.

A : καὶ εσται (hierachter zijn 5 letters uitgekrabd) σκυθρωποί.

A² met vele unciaal-codd., de meeste Itala-codd., Syr^cu : *καὶ ἔστε σκυθρωποί.*

D : *σκυθρωποί.*

Holwerda toont aan dat geen van die lezingen de ware kan zijn. Zij die: *waarom ziet gij droevig* vertalen, brengen in de vertaling een woord dat in het oorspronkelijke niet staat. Laat men met D de woorden *κ. ἔ.* weg, zooals de Wette doet, dan staat men voor een ander bezwaar. Men moet dan *περιπατοῦντες σκυθρωποί* verbinden en: „*droevig daar henen wandelende* vertalen.“ „Doch dan“ zoo gaat H. voort „wenschte ik wel een voorbeeld „te zien waar aan een participium, waardoor de wijze, waarop „eene handeling plaats heeft, bepaald wordt, zelf ook nog een „adjectivum als nadere bepaling is toegevoegd.“

Om deze, zeker geldige, redenen acht Holw. de plaats bedorven en neemt hij het bestaan eener lacune tusschen *περιπατοῦντες* en *σκυθρωποί* aan, welke door de librarii op verschillende wijzen is aangevuld. Eene verbetering acht hij niet wel mogelijk. [1])

[1]) Voor eenigen tijd heeft Harting de gissing voorgesteld dat Lucas *καὶ ἐς τί ἔστε σκυθρωποί* geschreven heeft. (Versl. en meded. der Kon. Ak. v. W. afd. Lett. 2ᵉ reeks, dl. 9.) Hij vertaalt: *waartoe* of *waarom* en beroept zich o. a. op Mt. 14 : 31 *ὀλιγόπιστε, εἰς τί ἐδίστασας; waartoe* of *waarom hebt gij gewankeld?* Eene vernuftige conjectuur, die zeker zou wezen, ware het niet dat de oudste codices *ἐστάθησαν* hadden. Maar ook in dezen stand van zaken komt zij mij waarschijnlijk voor, en ik stem in hoofdzaak toe wat Harting schrijft: „Het is ten minste volstrekt niet onmogelijk „dat *ἔστιεστε,* met unciaalletters geschreven en bij eenigszins onduidelijk „schrift, tot lezingen als *ἔστησαν* of *ἐστάθησαν* geleid heeft, of dat een „afschrijver, bij het weglaten van een der beide nagenoeg gelijkluidende, „in zijn oog misschien dubbel geschreven woorden, toch voorzichtigheids„halve eenige ruimte in zijn manuscript heeft overgelaten, die een later „schrijver gemeend heeft op zoodanige wijze te moeten aanvullen.“ De laatste onderstelling acht ik veel juister dan de eerste. Over den vorm *ἐς* laat de schrijver zich niet uit. Naar de Hss. te oordeelen, hebben de schrijvers des N. Ts *zonder uitzondering εἰς* gebruikt.

EVANGELIE VAN JOHANNES.

Joh. 1 : 15. *Ἰωάννης μαρτυρεῖ — πρῶτός μου ἦν.* Dit vs. behoort tusschen vs. 18 en 19 te staan. Markland, bij Bow.

Dit komt mij zeer waarschijnlijk voor. De samenhang van 14 en 16 wordt door de woorden van vs. 15 geheel verbroken; *ὅτι ἐκ τοῦ πληρώματος αὐτοῦ ἡμεῖς πάντες ἐλάβομεν* behoort duidelijk bij *πλήρης χάριτος* vs. 14; door de tusschengevoegde woorden verliest *ὅτι* zijn recht van bestaan, en dit zal de reden geweest zijn dat in verreweg de meeste codices *ὅτι* door *καί* is vervangen. Men leze dus vs. 15 na 18, als het ten minste geen onecht invoegsel is. Het komt bijna geheel vs. 30 terug.

Joh. 1 : 18. *ὁ μονογενὴς υἱός.* Lees *ὁ μονογενής.* Semler, bij Schulz.

De beoordeeling van deze plaats is zeer moeielijk. Bij den eersten oogopslag zou men zeggen dat Semler volmaakt gelijk heeft. Wel mag aan de omstandigheid dat sommige kerkvaders den tekst zonder *υἱός* aanhalen niet te veel gewicht gehecht worden, maar door zijne conjectuur wordt het duidelijk hoe in den eenen codex *ὁ μονογενὴς υἱός*, in den anderen *ὁ μονογενὴς θεός* gelezen wordt. Maar er is iets dat mij weêrhoudt geheel met hem mede te gaan. In de beste codices nl. א. B. C. L wordt *μονογενὴς θεός* gelezen zonder het lidwoord. Nu kan *μονογενὴς θεὸς ὁ ὢν κτέ.* bezwaarlijk de goede lezing zijn, maar toch moet het de grondslag wezen waarop wij bouwen. Dat er *ὁ μονογενὴς ὁ ὢν κτέ.* gestaan heeft wordt daardoor onwaarschijnlijk. Maar wat dan? Alleen *ὁ ὢν*? En zijn misschien *μονογενής* en *θεός* beide invoegsels? Het kan zijn, maar ik durf niet beslissen. De Sinaiticus, die *μονογενὴς θεὸς εἰς τὸν κόλπον τοῦ πατρός* heeft zonder *ὁ ὢν*, maakt de moeielijkheid nog grooter.

Joh. 1 : 18. *ὁ ὢν εἰς τὸν κόλπον τοῦ πατρός.* Lees *ἐν τῷ κόλπῳ* Holw. Betr., p. 26, Bijdr., p. 84.

Holwerda ontvouwt t. a. p. de redenen waarom men niet *in den schoot* vertalen mag. Toch durf ik zijne conjectuur niet overnemen. Ik kan nl. niet inzien dat uit het duidelijke *ἐν τῷ κόλπῳ*, hetzij door vergissing, hetzij door opzettelijke verandering, het zonderlinge *εἰς τὸν κόλπον* ontstaan kan zijn. Maar bovendien is de geheele plaats mij te duister. Ik wees daarop reeds in de voorgaande aanteekening. Dat wij *ὁ ὢν* hier mogen vertalen door: *die . . . was*, geloof ik niet. Had Johannes bedoeld: *hij die. voordat hij mensch werd, ... was*, hij zou zich voorzeker geheel anders hebben uitgedrukt. Vinden wij, met Meyer, in dat participium eene vermelding van den verhoogden staat, waarin Jezus zich bevond toen Johannes schreef, dan mogen wij vragen hoe die vermelding hier ter plaatse te pas komt. Het komt mij voor dat in dezen staat van zaken het „in dubiis abstine“ de beste raad is.

Joh. 2 : 21, 22. *ἐκεῖνος δὲ ἔλεγε περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ σώματος αὐτοῦ. κτέ.* Beide verzen zijn onecht. Schweizer. Das Ev. Joh.; Scholten. Ev. n. Joh. p. 68.

De grond der gissing is dat de schrijver van deze verzen, zooals ook reeds Lücke en Neander opmerkten, de bedoeling van vs. 19 niet begrepen heeft; „de oorspronkelijke beteekenis „van dit woord vindt men Marc. 14 : 58“. Hierin heeft Scholten zeker gelijk, maar daaruit volgt nog niet dat de beide verzen onecht zijn. Ik ben nog geenszins overtuigd dat het misverstand niet bij den schrijver van het 4e Ev. kan bestaan hebben. De vorm waarin vs. 19 het gezegde van Jezus voorkomt — wij lezen er niet *ἄλλον* maar *αὐτόν*, niet *οἰκοδομεῖν* maar *ἐγείρειν* — geeft mij den indruk dat reeds hij die dat vs. schreef de bedoeling niet begreep. Bovendien komt het mij voor dat het 20e vs. wat abrupt eindigt om het slot van dit verhaal te kunnen zijn. Daarop leg ik evenwel niet te veel nadruk.

Joh. 2 : 23 ὡς δὲ ἦν ἐν τοῖς Ἱεροσολύμοις ἐν τῷ πάσχα ἐν τῇ ἑορτῇ. Mann en Pearce, bij Bow., houden ἐν τῷ πάσχα voor onecht.

Deze onderstelling vindt steun in cod. B. Deze heeft ἐν τῷ πάσχα τῇ ἑορτῇ wat zeker onjuist is. Joh. kon, zooals ook de schrijver der Opmerk. herinnert, ἐν τῇ ἑορτῇ τῷ πάσχα schrijven of ἐν τῷ πάσχα τῇ ἑορτῇ τῶν Ἰουδαίων, maar niet wat B of wat de meeste Hss. hebben. De genoemde schrijver plaatst achter πάσχα eene komma en verbindt ἐν τῇ ἑορτῇ met het volgende, maar daardoor wordt de zin veel te gewrongen. Mij dunkt, de lezing van B wijst op eene oorspronkelijke lezing ἐν τῇ ἑορτῇ met eene kantteekening τῷ πάσχα. Dat dit feest het Paaschfeest was, behoefde na vs. 13 niet gezegd te worden. In Joh. 7 : 2 is op ἡ ἑορτὴ τῶν Ἰουδαίων, ἡ σκηνοπηγία niets aan te merken; maar 6 : 4 laat zich τὸ πάσχα ἡ ἑορτὴ τῶν Ἰουδαίων moeielijk verklaren. Ik kan mij niet voorstellen dat een schrijver die 2 : 13 τὸ πάσχα τῶν Ἰουδαίων voldoende vond, in cap. 6 noodig kan geacht hebben te vermelden dat het Pascha een feest was. Gerard Vossius, bij Bow., giste dat τὸ πάσχα onecht was, maar hetzelfde kan men beweren van ἡ ἑορτή en bovendien is het geheele 4e vers in den samenhang waarin het voorkomt zoo vreemd, dat ik zeer geneigd ben het geheel en al als eene kantteekening op πολὺς ὄχλος, vs. 5, te beschouwen.

Joh. 3 : 22 μετὰ ταῦτα ἦλθεν ὁ Ἰησοῦς καὶ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ εἰς τὴν Ἰουδαίαν γῆν. Holw. Betr., p. 69, houdt de laatste woorden voor corrupt.

Hij beweert m. i. terecht, dat ἡ Ἰουδαία γῆ niet de beteekenis kan hebben die hier vereischt wordt, nl. *het platte land van Judea* en dat de schrijver om dit uit te drukken, ἡ χώρα met of zonder nadere bepaling had moeten bezigen.

Joh. 3 : 23 ἦν δὲ καὶ Ἰωάννης βαπτίζων ἐν Αἰνὼν ἐγγὺς τοῦ Σαλείμ, ὅτι ὕδατα πολλὰ ἦν ἐκεῖ. De woorden ὅτι — ἐκεῖ zijn onecht. Holw. Betr., p. 70.

Zonder twijfel heeft hij gelijk. „Ὕδατα πολλά" zegt hij „kunnen niets anders zijn dan *vele bronnen*, *beken*, *stroomen* of „*kleine meren*", en hij knoopt daar de zeer natuurlijke vraag aan of er voor dat doopen van Johannes dan zoovele wateren noodig waren. Wij moeten met hem de bedoelde woorden beschouwen als het overblijfsel van een scholion op Aenon, dat van עַיִן, *bron*, afkomt.

Eene zelfde hand schijnt 4 : 9, *οὐ γὰρ συγχρῶνται Ἰουδαῖοι Σαμαρίταις*, en elders bezig geweest te zijn, vgl. Semler, bij Schulz, Wassenbergh I p. 48. Tischendorf laat die woorden in zijne laatste editie weg.

Joh. 3 : 23 *καὶ παρεγίνοντο καὶ ἐβαπτίζοντο.* Dit stond oorspronkelijk vóór *Ἦν δὲ καὶ Ἰωάννης* Holw. Betr., p. 71.

Hoogstwaarschijnlijk. „Het kan niets anders beteekenen dan „*en zij kwamen* (tot Johannes) *en lieten zich doopen*. Maar de „schrijver wil juist verhalen, dat de menigte tot Jezus en niet „tot Johannes kwam, zie vs. 26 en 4 : 1."

Voor *παρεγίνοντο* meent Holw. eene lacune te vinden. Die onderstelling hebben wij echter m. i. niet noodig, al is het waar dat woorden, waarvan de zin was: *en zij kwamen in grooten getale* of iets dergelijks, hier verkieslijk zouden zijn.

Joh. 3 : 24 *οὔπω γὰρ ἦν βεβλημένος εἰς τὴν φυλακὴν Ἰωάννης.* Eene interpolatie. Holw. Betr., p. 71.

Terecht schrijft deze geleerde: „dat deze woorden als opmer„king van den schrijver vrij onnoozel zijn; als opmerking daar„entegen van den een of anderen lezer (men verandere slechts „*γάρ* in *ἄρα*) zijn zij niet ongepast".

Joh. 3 : 25 *ἐγένετο οὖν ζήτησις ἐκ τῶν μαθητῶν Ἰωάννου μετὰ Ἰουδαίου περὶ καθαρισμοῦ.* Eene corrupte plaats. Holw. Betr., p. 73.

Wie deze plaats aandachtig leest zal dit met hem moeten erkennen. Immers ζήτησις... ἐκ.... μετὰ... laten geene redelijke verklaring toe. Even vreemd is dat Ἰουδαῖος zonder eenige nadere bepaling. Eene verbetering stelt Holw. niet voor, maar hij onderstelt dat μετὰ Ἰ. π. καθ. de verkeerde invulling eener lacune is.

Joh. 4 : 25 οἶδα ὅτι Μεσσίας ἔρχεται, ὁ λεγόμενος Χριστός. De woorden ὁ — Χριστός zijn een onecht bijvoegsel. Markland, bij Bow.

Ik geloof met hem dat deze plaats niet in orde is. Natuurlijk kan het de bedoeling van Johannes niet geweest zijn aan de Samaritaansche vrouw deze woorden in den mond te leggen; wij kunnen ze niet anders beschouwen dan als eene toelichting door hem zelven gegeven, maar dan rijst de vraag of hij reeds vergeten was dat hij dezelfde toelichting 1 : 42 had gegeven. Naast Marklands conjectuur is nog eene andere mogelijk, nl. dat Joh. geschreven heeft: ὅτι ἔρχεται ὁ λεγόμενος Χ, vgl. 19 : 17 en Mc. 15 : 7. Daaruit zou dan kunnen verklaard worden waarom Μεσσίας zonder artikel staat; maar aan den anderen kant is het waarschijnlijker dat iemand het Hebreeuwsche woord door het Grieksche toegelicht heeft, dan omgekeerd. Eene andere vraag is het of, wanneer de genoemde woorden *hier* als interpolatie worden verworpen, niet vele dergelijke een gelijk lot moeten ondergaan. Dit is zeer wel mogelijk, maar ik schroom niet te verklaren dat ik op dit oogenblik niet in staat ben daarop een *afdoend* antwoord te geven. Een ernstig onderzoek is, zoover ik weet, niet ingesteld. Tittmann en Wassenbergh hebben wel wat lichtvaardig geoordeeld en kenden de oudste Hss. nog niet goed, maar men heeft zich vergenoegd met hun werk te veroordeelen.

Joh. 4 : 39 ἐκ δὲ τῆς πόλεως ἐκείνης πολλοὶ ἐπίστευσαν εἰς αὐτὸν τῶν Σαμαριτῶν διὰ τὸν λόγον. Owen, bij Bow., verwerpt τῶν Σαμαριτῶν.

Het heeft zeker geheel het voorkomen van eene aanteekening op *πολλοί*, die aan den kant geschreven werd.

Joh. 5 : 11, 12 *ἀπεκρίθη αὐτοῖς...... ἠρώτησαν αὐτόν κτέ.* Lees *ὡς δὲ ἀπεκρίθη..... ἠρώτησαν αὐτόν.* Holw. Betr., p. 74.

De hier opgegeven lezing van Tischendorf is de ware niet. A. B. hebben. *ὅς δὲ ἀπεκρ.*, ℵ. C. L. enz. *ὁ δὲ ἀπεκρ.* Alle unciaal-Hss., behalve ℵ. B. D. hebben *ἠρώτησαν οὖν.* Dit *ος* in B. is, gelijk Holw. volkomen juist heeft gezien, niets anders dan *ὡς*. Dezelfde constructie komt in de door hem aangewezen plaatsen 18 : 6, 19 : 33 voor. „Door deze conjectuur laat zich „het ontstaan der overige varianten voldoende verklaren."

Joh. 5 : 13 *ὁ δὲ ἀσθενῶν οὐκ ᾔδει τίς ἐστιν.* Semler, bij Schulz, leest *ὁ δὲ οὐκ ᾔδει κτέ.*

Tischendorf heeft *ἀσθενῶν* opgenomen op gezag van D en twee Itala-codd., zeker omdat deze lezing moeielijker is. Toch kan Joh. bezwaarlijk *ἀσθενῶν* geschreven hebben. Ook *ἰαθείς* kan niet als echt worden aangemerkt. Hoe toch is daaruit de variant *ἀσθενῶν* te verklaren? Alles wordt duidelijk als wij Semlers conjectuur aannemen. Joh. schreef *ὁ δὲ οὐκ ᾔδει* even als 9 : 15 en elders. De eene lezer lichtte *ὁ δέ* toe door het woord dat vs. 7 voorkwam, een andere door *ἰαθείς* dat uit het voorafgaande verhaal voortvloeide.

Joh. 5 : 25 *ἀκούσουσι τῆς φωνῆς τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ.* Semler, bij Schulz, verwerpt *τοῦ θεοῦ.*

Sommige Hss. hebben *τοῦ ἀνθρώπου*, en daarom houdt S. beide voor invoegsels. Het is zeer wel mogelijk dat hij gelijk heeft, vooral omdat Joh. in deze geheele rede van Jezus *ὁ υἱός* zonder *τ. θ.* gebruikt, maar zeker is zijne gissing niet. De Hss. die *τοῦ ἀνθρώπου* hebben zijn niet van groot belang, en men moet vragen

waarom iemand juist in *dit* vs. en niet in de vorige iets zou hebben bijgevoegd.

Joh. 5 : 27 *ὅτι υἱὸς ἀνθρώπου ἐστίν.* Onecht volgens Semler, bij Schulz.

Deze plaats wekt terecht bevreemding. Zij past niet in het redeverband. Niet omdat hij eens menschen zoon is, maar omdat hij *de Zoon* is, is hem het oordeel opgedragen. Bovendien komt *υἱὸς ἀνθρώπου* zonder lidwoord elders in het N. T. niet voor. Of nu daarom al die woorden onecht zijn, is eene vraag welke ik niet toestemmend kan beantwoorden. Wie zou zulk een kantteekening hebben gemaakt? Misschien schuilt er in *υἱὸς ἀνθρώπου* eene corruptie.

Joh. 5 : 28, 29 *μὴ θαυμάζετε — κρίσεως.* Woorden van lateren oorsprong. Scholten, Ev. n. Joh. p. 71. Vgl. Jaarb. v. w. th. 1848, p. 418 sqq. en 1850, p. 431 sqq.

Scholten houdt deze woorden voor onecht „als misplaatst in „den samenhang en strijdig met de doorgaande leer van den „evangelist". Evenzoo *ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ* 6 : 39, 12 : 48; *καὶ ἀναστήσω — ἡμέρᾳ*, 6 : 40, 44. Voor deze onderstelling is zeer veel te zeggen; daar zij echter in verband met de geheele leer van het 4e Evangelie moet beschouwd worden, kan ik haar hier alleen mededeelen.

Joh. 6 : 1 *τῆς θαλάσσης τῆς Γαλιλαίας τῆς Τιβεριάδος.* Owen, bij Bow., houdt een van beide namen voor een glosseem. Scholten. Ev. n. Joh., p. 60, leest *τῆς Γαλιλαίας* zonder *τ. T.*

Scholten meent dat de twee laatste woorden ingevoegd zijn uit 21 : 1, wat niet onmogelijk is. Het kan echter ook zijn dat Joh. *τῆς Γαλιλαίας* als plaatsbepaling niet als eigennaam van dat meer beschouwd heeft. D. b. e. lezen *εἰς τὰ μέρη τῆς Τιβεριάδος.*

Joh. 6 : 4 Zie aant. op 2 : 23.

Joh. 6 : 8 *εἷς ἐκ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, Ἀνδρέας.* Wassenb., I p. 48, houdt *εἷς* — *αὐτοῦ* voor geïnterpoleerd.

Hij meent dat Joh. zoo niet kan geschreven hebben, daar ook Philippus een der leerlingen was, 1 : 44. Ik geloof het met hem. De vraag doet zich echter voor, waarom een lezer dit *εἷς κτέ.* hier zou aangeteekend hebben, daar ook Andreas reeds als leerling vermeld was, 1 : 41.

Joh. 6 : 10 *ἀνέπεσον οὖν οἱ ἄνδρες τὸν ἀριθμὸν ὡς πεντακισχίλιοι. Οἱ ἄνδρες* is een onecht bijvoegsel. Semler, bij Schulz.

De Hss. wijken van elkander af. ℵ. B. enz. hebben *οἱ ἄνδρες;* D. L. *ἄνδρες;* A. K. enz. *ἄνθρωποι ἄνδρες;* er moet dus ook eene lezing *ἄνθρωποι* bestaan hebben. Het is zeer licht mogelijk dat *ἄνδρες* hier door iemand bijgeschreven is, die het verhaal met Mt. 14 : 21 in overeenstemming wilde brengen.

Joh. 6 : 49 *οἱ πατέρες ὑμῶν ἔφαγον ἐν τῇ ἐρήμῳ τὸ μάννα καὶ ἀπέθανον. Τὸ μάννα* is onecht. Bentley, bij Ellis, p. 19.

Eene niet verwerpelijke conjectuur. Uit het verschijnsel dat *τὸ μάννα* in sommige Hss. vóór, in andere achter *τῇ ἐρήμῳ* staat, mogen wij nog niet tot de onechtheid besluiten, maar er is meer dat hier in aanmerking komt. D heeft *ἔφαγον τὸν ἄρτον ἐν τῇ ἐρήμῳ τὸ μάννα;* a. b. e. panem manducaverunt in deserto, mannam; Syr[cu] las *ἔφαγον τὸν ἄρτον ἐν τῇ ἐρήμῳ* zonder *τὸ μάννα.* Deze verschillen te zamen wijzen op eene zeer oude lezing *ἔφαγον ἐν τῇ ἐρήμῳ καὶ ἀπέθανον.* Ook vs. 58 heeft een lezer *τὸ μάννα* bijgevoegd, dat wij in sommige Hss. en verscheidene oude vertalingen terugvinden.

Joh. 7 : 3 ἵνα καὶ οἱ μαθηταί σου θεωρήσωσι τὰ ἔργα σου. Lees ἵνα καὶ ἐκεῖ οἱ μαθηταί κτέ. Venema, bij Verschuir, p. 372. Ook Lücke vermoedde dit.

Waarschijnlijk. De tekst is ten minste niet in orde. De daarvan gegeven verklaringen zijn te gewrongen.

Joh. 7 : 10 ὡς δὲ ἀνέβησαν οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ εἰς τὴν ἑορτήν. Eichhorn, Einl. II p. 277, houdt εἰς τὴν ἑορτήν voor onecht.

Hij wijst op de plaats die deze woorden in de Hss. innemen, in sommige na ἀνέβησαν οἱ ἀδ. αὐτ., in andere na αὐτὸς ἀνέβη. Ik geloof dat hij gelijk heeft. Maar niet minder verdacht is εἰς τὴν ἑορτήν ταύτην vs. 8, al wordt het door het gezag van alle Hss. gesteund. Zóó onbeholpen is toch geen schrijver om na εἰς τὴν ἑορτήν nog eens εἰς τὴν ἑορτὴν ταύτην te doen volgen. Zoo oordeelt ook Wassenbergh I p. 49. Dat dergelijke interpolaties vaak worden aangetroffen is bekend genoeg.

Joh. 7 : 22 οὐχ ὅτι ἐκ τοῦ Μωυσέως ἐστίν, ἀλλ' ἐκ τῶν πατέρων. Eene interpolatie. Markland, bij Bow.

Ik kan evenmin als Markland gelooven dat de schrijver zelf de redeneering zoo zou bedorven hebben.

Joh. 7 : 39 τοῦτο δὲ εἶπεν — ἐδοξάσθη. Geïnterpoleerd. Scholten. Ev. n. Joh. p. 69.

Of dit ten opzichte van het geheele vs. waar is, durf ik niet met zekerheid zeggen. Maar zeker is het waar ten opzichte van het slot, οὔπω γὰρ ἦν πνεῦμα ὅτι Ἰησοῦς οὐδέπω ἐδοξάσθη. Dit komt in het geheel niet overeen met de leer van dit Evangelie, en is denkelijk van dienzelfden onverstandigen lezer wiens hand wij meer in de Hss. van dit boek ontmoeten.

Joh. 7 : 42 ὁ Χριστὸς ἔρχεται. Geïnterpoleerd, Eichhorn, Einl. II p. 277.

Eichhorn wijst er op dat deze woorden ook vs. 41 voorkomen, en niet in alle Hss. op dezelfde plaats staan. [En zeker zou niemand die woorden in 42 verwachten. Dat Johannes in de redevoeringen van Jezus, b.v. cap. 6 en 17, meermalen dezelfde gedachte met weinig gewijzigde woorden herhaalt, is nog geen bewijs dat hij zich in het eenvoudig verhaal ook zoo breedsprakig of liever onbeholpen zal hebben uitgedrukt, vooral wanneer wij in aanmerking nemen dat in allerlei Hss. telkens volkomen onnoodige aanvullingen van de meest natuurlijke uitlatingen voorkomen.

Joh. 8 : 39 εἰ τέκνα τοῦ Ἀβραάμ ἐστε, τὰ ἔργα τοῦ Ἀβραὰμ ἐποιεῖτε. Holw., Betr. p. 76, leest ἦ σ τ ε en, met vele Hss., ἐποιεῖτε ἄ ν.

De tekst van Tischendorf is eene verzameling van woorden zonder zin. Volgen wij de conjectuur van Holw. dan is ons alles duidelijk. Toch heb ik er nog bezwaar tegen. Uit het onderzoek der Hss. is gebleken dat de oudste lezing dezer plaats niet luidt, zooals Holw. opgeeft, εἰ τέκνα τ. Ἀ. ἐστε...... ἐποιεῖτε ἄν, maar: εἰ τέκνα τ. Ἀ. ἐστε..... ἐποιεῖτε of ποιεῖτε, zonder ἄν. Het eerste komt voor in ℵ. B[2]. D. enz.; het tweede in B* (volgens Tischendf., Kuenen en Cobet geven het niet op); C heeft ἦτε en ἐποιεῖτε ἄν; L: ἐστε en ἐποιεῖτε ἄν. Ligt daarin niet eene aanwijzing dat er reeds vroeg twee lezingen in omloop zijn geweest, de eene: ἐστε en ποιεῖτε, de andere: ἦτε en ἐποιεῖτε ἄν? En zou niet de eerste de echte kunnen zijn? Mij dunkt, zij geeft, hoewel in anderen vorm, een zin die aan dien van ἦτε en ἐποιεῖτε ἄν nabijkomt. Ik zou willen vertalen: *Indien gij kinderen van Abraham zijt*, *doet dan de werken van Abraham*, d. i.: dan behoort gij ook de werken van A. te doen; maar gij doet die niet. Gaarne erken ik dat ik de

andere redactie om hare nauwkeurigheid verkiezen zou, en dat zij het volgende νῦν δέ beter motiveert; maar ik meen toch dat ἐστε en ποιεῖτε *kunnen* verklaard worden. Ook Origenes kende die lezing.

Joh. 8 : 44. ὅταν λαλῇ τὸ ψεῦδος ἐκ τῶν ἰδίων λαλεῖ, ὅτι ψεύστης ἐστὶ καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ. Lees ὅς ἄν. Lachmann. Praef. II p. VII.

Tot de onderstelling dat αὐτοῦ zooveel is als τοῦ ψεύδους hebben wij geen recht. De plaatsen, door Winer § 22, 3 aangehaald, geven dat niet. Rom. 2 : 28 beteekent ἡ ἀκροβυστία reeds: *de onbesnedene*, en mocht αὐτοῦ gebruikt worden omdat hier een persoon bedoeld wordt. Evenzoo is het met alle plaatsen gesteld die Winer t. a. p. citeert. Onze plaats verkeert in een geheel ander geval. Of wordt daar met het concrete ψεύστης het abstracte ψεῦδος bedoeld?

Lachmann begreep dat ὅτι — αὐτοῦ niets anders kunnen beteekenen dan *omdat ook zijn vader een leugenaar is*, en leidde daaruit af dat ἐκ τῶν ἰδίων λαλεῖ niet *den duivel*, maar *den mensch die liegt* tot subject moet hebben, dat dus ὅταν — ψεῦδος corrupt is. Zijne conjectuur heb ik reeds opgegeven; hij vertaalde: *qui loquitur mendacium ex propriis loquitur*, *quia patrem quoque mendacem habet.*

Eene vernuftige gissing, maar waartegen toch verscheidene bezwaren bestaan. Omtrent het laatste deel van het vs., ὅτι — αὐτοῦ, ben ik het geheel met L. eens, maar wat de zin is van ὅς ἄν λαλῇ τὸ ψεῦδος ἐκ τῶν ἰδίων λαλεῖ is mij niet duidelijk. Ook vordert de samenhang, niet dat hier gesproken wordt van menschen die leugen verkondigen, maar van menschen die den leugen aannemen en de waarheid verwerpen. Dat echter deze plaats corrupt is — ook dat λαλεῖν τὸ ψεῦδος is niet duidelijk — mag wel zeker genoemd worden.

Joh. 9 : 6 *καὶ ἐποίησε πηλὸν ἐκ τοῦ πτύσματος καὶ ἐπέχρισεν αὐτοῦ τὸν πηλὸν ἐπὶ τοὺς ὀφθαλμούς.* Lees *α ὐ τ ῷ.* Holw. Jaarb. 1860, p. 588.

Geen der Hss. geeft eene goede lezing. B heeft *καὶ ἐπέθηκεν κτέ;* daarom leest Holw. *καὶ ἐπέθηκεν αὐτῷ.* Die dativus komt in D voor. Dat *ου* en *ω* gedurig verwisseld worden is bekend, vgl. Luc. 1 : 37, Jac. 2 : 5.

Joh. 9 : 7 *Σιλωάμ, ὃ ἑρμηνεύεται ἀπεσταλμένος.* Onecht volgens Costard, bij Bow., en Wassenb. I p. 49.

Vele exegeten vinden dat die naam eene typische beteekenis heeft en op Christus wijst, den waren Siloam, of wel betrekking heeft op den blinde die naar dat bad *gezonden* werd. Ik geloof niet dat deze meeningen weerlegging behoeven, en acht ze veel willekeuriger dan de genoemde conjectuur. Dat een verstandig schrijver werkelijk kan meenen dat een waterkom *ἀπεσταλμένος* heeten kan, is moeielijk aan te nemen; zeer goed is het daarentegen te begrijpen dat een lezer dat woord in margine heeft trachten te vertalen. Ook Lücke, in zijn comment. a. h. l., vermoedt dit.

Joh. 9 : 8 *οἱ θεωροῦντες αὐτὸν τὸ πρότερον ὅτι προσαίτης ἦν.* Lees *ὅ τ ε.* Piscator, bij Bow.

Bowyer geeft ook Beza als maker der conjectuur op, maar deze schrijft „Quodsi pro *ὅτι* legas *ὅτε* i. e. *quum*, planior etiam „erit sententia: sed ex conjectura nihil placet mutare.“ Beza had echter m. i. niet zoo angstvallig behoeven te zijn. De conjectuur is juist. De zin moet niet wezen: die zagen dat hij een bedelaar was, maar: die hem te voren zagen toen hij een bedelaar was. Ik zou echter zeer geneigd zijn om *ὅτε προσαιτῶν* (of *τυφλὸς*) *ἦν* uit den tekst naar den kant terug te brengen.

Joh. 9 : 11 *ἀπελθὼν οὖν καὶ νιψάμενος ἀνέβλεψα*. Lees *ἅμα ἔβλεψα*. Opmerk. p. 98.

„*'Ανέβλεψα*" zegt de schrijver „beteekent: *ik werd weder* „*ziende*. Maar dat kan niet, omdat hij het gezicht nooit gehad „had..... Wanneer Johannes hier van den blindgeborene spreekt, „of hem zelven laat spreken, gebruikt hij het woord *βλέπειν*. „Tweemaal gebruikt hij *ἀναβλέπειν*, maar dan spreken de Fari„zeën, die niet geloofden dat hij blind geboren was enz."

Dit laatste is echter niet juist. Noch in vs. 15 noch in 18 worden de woorden zelven der Farizeën *aangehaald*. Johannes bezigt hier *ἀναβλέπειν* in den zin van: *ziende worden*. Daarom schijnt mij de voorgestelde verandering onnoodig toe.

Joh. 9 : 18 *ἕως ὅτου ἐφώνησαν τοὺς γονεῖς αὐτοῦ τοῦ ἀναβλέψαντος*. Wassenb. I p. 49 schrapt de twee laatste woorden.

Zij ontbreken in D en al de goede Itala-Hss. Het schijnt dat lezers en afschrijvers het niet hebben kunnen laten de eenvoudigste woorden toe te lichten. Het Ev. van Joh. is vol dergelijke interpolaties. Zoo zou men zeggen dat *τὸν λίθον*, 11 : 41, duidelijk genoeg was, en toch is er in de meeste Hss. nog wat bijgevoegd als: *οὗ ἦν ὁ τεθνηκὼς κείμενος* of *οὗ ἦν* of *ὅπου ἔκειτο* enz. Vgl. hetgeen de schrijver der Opmerk. p. 99 over dergelijke aanvullingen zegt, en aant. op Mt. 12 : 48.

Joh. 9 : 41 *νῦν δὲ λέγετε ὅτι βλέπομεν· ἡ ἁμαρτία ὑμῶν μένει*. Verplaats *ὅτι* en lees *ὅτι λέγετε βλέπομεν κτέ*. Opmerk. p. 99.

In de lezing der beste Hss., welke hier opgegeven is, ontbreekt de noodige samenhang der rede. Dit voelden diegenen die achter *ἡ*: *οὖν* invulden. Door de zeer eenvoudige verplaatsing van *ὅτι* wordt aan alle eischen voldaan.

Joh. 11 : 2 ἦν δὲ Μαρία ἡ ἀλείψασα — ἠσθένει. Een hoogstwaarschijnlijk onecht vers. Opmerk. p. 101.

De schrijver bewijst dit onwederlegbaar. Zijn grond is dat Joh. dit nog niet verhaald had en dus geen aoristus kon gebruiken. Had Joh. het geschreven, hij zou er iets hebben bijgevoegd om te kennen te geven dat die zalving naderhand plaats had gehad, want hij verhaalt haar in het volgende hoofdstuk. „Men zal „tegenwerpen dat Mattheüs, van Judas sprekende, schrijft: ὁ καὶ „παραδιδοὺς αὐτόν, welk verraad toch nog gebeuren moest." Maar vooreerst was het verraad van Judas eene algemeen bekende zaak; „ten andere moet de stijl van Johannes, strikt genomen, „naar den stijl van Johannes, niet naar dien van anderen, beoor-„deeld worden". En nu schrijft Joh. juist ὁ μέλλων παραδιδόναι niet ὁ παραδιδούς. Het vers is dus ingeschoven of er ontbreekt iets aan. Een blik op den samenhang noopt ons het eerste aan te nemen.

Joh. 11 : 47 ἔλεγον τί ποιοῦμεν. Lees ποιῶμεν. Naber. Mnem. 1878. p. 363.

Natuurlijk. De conj. deliberat. wordt ook in het N. T. in acht genomen. Er kunnen zeker verscheidene plaatsen worden aangevoerd waar Hss. den indicativus hebben, als Hand. 4 : 15, waar Meyer trots de oudste codices τί ποιήσομεν leest, maar tegenover het overgroote aantal plaatsen waar de conj. vaststaat (het metrum bij dichters maakt de zaak uit) bewijzen deze niets. Dat ποιῶμεν in de Hss. ποιοῦμεν werd laat zich begrijpen, het omgekeerde niet.

Joh. 12 : 6 ὅτι κλέπτης ἦν καὶ τὸ γλωσσόκομον ἔχων τὰ βαλλόμενα ἐβάσταζεν. Denkelijk ἔχον τὰ βαλλόμενα. Opmerk. p. 105.

Ἔχον is nauwelijks een conjectuur te noemen en zonder twijfel wordt de samenhang door de verandering veel beter.

Joh. 12 : 7 *ἄφες αὐτὴν, ἵνα εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ ἐνταφιασμοῦ μου τηρήρῃ αὐτό.* Lees *ἵνα τί.* Opmerk. p. 106.

De verklaringen, van deze woorden gegeven, zijn alle even gewrongen. Ook Vissering vermoedt dat zij bedorven zijn. Holw., Bijdr., p. 61, vindt „dat men er zelfs niet naar gissen kan" wat er gestaan heeft. De bovengenoemde gissing voldoet mij niet. Jezus zou gezegd hebben: *Laat af van haar. Waarom zou zij dat tot den dag mijner begrafenis hebben moeten bewaren?* Maar dit kon hij dunkt mij dan alleen gezegd hebben, als Judas van begrafenis had gesproken, of als er slechts twee dingen mogelijk waren geweest: den nardus op dat oogenblik uit te gieten, en: dien te bewaren tot Jezus' begrafenis.

Joh. 12 : 27 *ἀλλὰ διὰ τοῦτο ἦλθον εἰς τὴν ὥραν ταύτην.* De vier laatste worden zijn onecht. Opmerk. p. 108.

Niet zonder reden zegt de schrijver: „*Διὰ τοῦτο, hierom*, „wordt door de uitleggers op zes, zevenderlei manier verklaard. „Ik kom er voor uit dat ik het nog niet begrijp." Door de weglating wordt alles helder. De zin is: Om dit lijden te ondergaan ben ik (in de wereld) gekomen. Vgl. 10 : 11. Hij die *εἰς τὴν ὥραν ταύτην* bijvoegde, begreep *ἦλθον* niet.

Joh. 12 : 29 *ὁ οὖν ὄχλος ὁ ἑστώς.* Lees *παρεστώς.* Mangey, bij Bow.

De gewone lezing kan behouden blijven. Vgl. 3 : 29.

Joh. 12 : 33 *τοῦτο δὲ ἔλεγεν σημαίνων ποίῳ θανάτῳ ἤμελλεν ἀποθνήσκειν.* Een onecht bijvoegsel. Scholten. Ev. n. Joh. p. 70.

Dit vs. bevat inderdaad eene vrij onnoozele verklaring van *ὑψωθῆναι*, die niet van den schrijver van vs. 32 zijn kan. Hetzelfde geldt van 18 : 32. Vgl. aant. op 5 : 28.

Joh. 13 : 1 *ἀγαπήσας τοὺς ἰδίους τοὺς ἐν τῷ κόσμῳ, εἰς τέλος ἠγάπησεν αὐτούς.* Schrap *τούς* voor *ἐν τῷ κόσμῳ.* Opmerk. p. 109.

„Dat *τούς* moet ons doen denken aan een tegenovergesteld iets, „b.v. *τοὺς ἐν τῷ οὐρανῷ.* Zoo iets kwam hier niet te pas." Nemen wij *τούς* weg, dan wordt de zin: „gelijk hij aan zijne „vrienden vele bewijzen van liefde gegeven had, zoolang hij bij „hen in de wereld was, wilde hij hun nu nog voor het laatst „zulk een bewijs geven, nu hij op het punt stond om de wereld „te verlaten. Johannes doet Jezus hier voorkomen als staande „op de grensscheiding tusschen leven en dood." Aan deze juiste opmerking behoef ik niets toe te voegen.

Joh. 13 : 10 *ὁ λελουμένος οὐκ ἔχει χρείαν νίψασθαι.*

B. C enz. lezen na *χρείαν*: *εἰ μὴ τοὺς πόδας νίψασθαι.* A enz. *ἢ τοὺς πόδας νίψασθαι.* De schrijver der Opmerk. giste, p. 110, dat die woorden onecht waren, en de cod. Sin. heeft zijne conjectuur bevestigd.

Joh. 13 : 20 *ἀμὴν, ἀμὴν λέγω ὑμῖν — τὸν πέμψαντά με.* Onecht. Kuinoel, bij Meyer; Lange, Neues Theol. Journ. v. Gabler, 1800 IV p. 109; Lücke a. h. l.

Het is wel een bewijs van de geringe ontwikkeling der kritiek van het N. T., dat een vs. als dit nog ongerept in den tekst staat en nog verdedigers vindt. Men moet zich wel eene geringe voorstelling maken van het denkvermogen eens schrijvers, wanneer men hem, tusschen eene rede als die in dit caput voorkomt, en het daarop volgende *ταῦτα εἰπὼν Ἰησοῦς ἐταράχθη τῷ πνεύματι,* woorden laat schrijven die er niets mede te maken hebben. Venema, bij Verschuir, p. 373, meende dat het 20e vers tusschen 16 en 17 behoorde te staan; maar het laat zich veel eerder denken dat het eene kantteekening op vs. 16 geweest is, waar ook van *uitzenden* en van *leerlingen van Jezus* spraak is. Vanwaar het gekomen is, blijkt niet.

Joh. 14 : 2 *εἰ δὲ μή, εἶπον ἂν ὑμῖν.* Dit staat in vs. 2 niet op zijne plaats; het behoort na vs. 4 *οἴδατε τὴν ὁδόν.* Opmerk. p. 111.

Hetzij men vs. 2, *ὅτι πορεύομαι*, hetzij men *πορεύομαι* leest, de zin blijft even duister. Wat zou J. dan gezegd hebben? Toch niet het volgende *ὅτι πορ.*; maar: dat er geen ruimte voor hen was. Hij zou hun dan vooraf gezegd hebben daarop te rekenen. Maar hoe plat is zulk eene taal! „*Εἰ δὲ μή*" kan niets anders beteekenen dan: „*εἰ δὲ μὴ μόναι πολλαὶ εἴησαν*". De leerlingen zouden hier dus gerustgesteld worden als zij soms dachten dat er in den hemel geen plaats genoeg voor hen was? Geloove wie het kan. Dit neemt niet weg dat die woorden, na *καὶ ὅπου ὑπάγω οἴδατε τὴν ὁδόν* geplaatst, mij ook nog niet helder zijn. Wat toch beteekent *daar εἶπον ἂν ὑμῖν*? De schrijver der Opmerk. antwoordt: „Jezus wekt de discipelen stilzwijgende op „tot vragen." Dit komt mij echter niet waarschijnlijk voor. Zoo iets ligt in de aangehaalde woorden niet.

Joh. 14 : 10 *τὰ ῥήματα ἃ ἐγὼ λαλῶ ὑμῖν ἀπ' ἐμαυτοῦ οὐ λαλῶ· ὁ δὲ πατὴρ ὁ ἐν ἐμοὶ μένων ποιεῖ τὰ ἔργα αὐτοῦ.* Lees *αὐτὸς ποιεῖ*, met verwerping van *τὰ ἔργα αὐτοῦ.* Opmerk. p. 112.

Het is zeker dat in den gewonen tekst de tegenstelling scheef is. De Hss. geven verschillende lezingen, א. B. D *ποιεῖ τὰ ἔργα αὐτοῦ*, L. X *ποιεῖ τὰ ἔργα αὐτός*, A. enz. *αὐτὸς ποιεῖ τὰ ἔργα.* Volgens den maker der conjectuur zou Jezus gezegd hebben: „*maar de Vader, die in mij blijft, dezelve doet het.* Wat „ik spreek, dat doe ik, dat spreek ik niet, maar de Vader spreekt „het, doet het." Zeker is dit de bedoeling van Johannes geweest, en is de invulling van een voorwerp na een alleenstaand werkwoord in de Hss. iets zeer gewoons. Vgl. aant. op Luc. 16 : 21. Ik moet echter opmerken dat volgens de beste Hss. *ποιεῖ* zonder voorafgaand *αὐτός* moet gelezen worden.

Joh. 14 : 13, 14 *καὶ ὅ τι ἂν αἰτήσητε ἐν τῷ ὀνόματί μου, τοῦτο ποιήσω ἵνα δοξασθῇ ὁ πατὴρ ἐν τῷ υἱῷ.* 14 *ἐάν τί αἰτήσητέ με ἐν τῷ ὀνόματί μου, ἐγὼ ποιήσω.* Het 14e vs. moet uit den tekst verwijderd worden. Beza; Rinck, Luc. Cr. p. 348.

Deze herhaling zal, volgens de uitleggers dezer plaats, dienen om aan de belofte meer nadruk te geven en tevens om scherper te doen uitkomen dat *hij*, Jezus, hun verzoek zou verhooren. Inderdaad eene vreemde manier van schrijven! En zou dan de bedoeling van Joh. geweest zijn Jezus te laten zeggen: Denkt niet dat het de Vader is die u verhooren zal, neen, ik zelf zal dat doen? Veel verstandiger en alleszins aannemelijk is de gissing dat wij hier met niets anders te doen hebben dan met eene vergissing van een librarius, die de varia lectio naast de lezing van het door hem gecopiëerde Hs. plaatste. Het vs. ontbreekt in X, Syr^{hr}, *b*.

Joh. 15 : 16 *οὐχ ὑμεῖς με ἐξελέξασθε, ἀλλ' ἐγὼ ἐξελεξάμην ὑμᾶς.* Lees *ἐ μ έ.* Holw. Bijdr. p. 130.

Evenzoo schreef Joh. 3 : 30, 7 : 7 en elders.

Joh. 16 : 4 *ταῦτα δὲ ὑμῖν ἐξ ἀρχῆς οὐκ εἶπον, ὅτι μεθ' ὑμῶν ἤμην.* Lees *ὅ τ ε.* Opmerk. p. 113.

Natuurlijk. Vgl. 17 : 12 *ὅτε ἤμην μετ' αὐτῶν ἐν τῷ κόσμῳ, ἐγὼ ἐτήρουν αὐτούς.*

Joh. 16 : 5 *καὶ οὐδεὶς ἐξ ὑμῶν ἐρωτᾷ με· ποῦ ὑπάγεις;* De twee laatste woorden zijn geinterpoleerd. Opmerk. p. 114.

„Simon had reeds gevraagd *ποῦ ὑπάγεις;* (13 : 36); Thomas „had gezegd: *οὐκ οἴδαμεν ποῦ ὑπάγεις* (14 : 5), dat is zoo veel „als: *ποῦ ὑπάγεις;* en nu verklaart Jezus zelf, waar hij heen- „ging: *ὑπάγω πρὸς τὸν πέμψαντά με.* Derhalve konden de disci- „pelen nu niet vragen: *ποῦ ὑπάγεις;* Jezus zal bedoeld hebben:

„Ik dacht dat gij mij nog iets zoudt vragen, mij nog eenige „vragen hier- of daarover zoudt doen. Maar, ik zie het. De „droefheid maakt u stom.“ Dit laatste komt mij wel wat gezocht voor. Misschien is ook dat *καὶ* — *μέ* niet in orde.

Joh. 16 : 17, 18 *Εἶπον οὖν ἐκ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ πρὸς ἀλλήλους· τί ἐστι τοῦτο ὃ λέγει ἡμῖν· μικρὸν καὶ οὐ θεωρεῖτέ με, καὶ πάλιν μικρὸν καὶ ὄψεσθέ με; καὶ ὅτι ὑπάγω πρὸς τὸν πατέρα; ἔλεγον οὖν· τοῦτο τί ἐστι ὃ λέγει τὸ μικρόν; οὐκ οἴδαμεν τί λαλεῖ.* Lees na *ἀλλήλους*: *τί ἐστι τοῦτο, ὃ λέγει ἡμῖν τὸ μικρόν; οὐκ οἴδαμεν τί λαλεῖ.* Rinck, Luc. Cr. p. 349.

Niet zonder reden vindt Rinck den gewonen tekst verdacht. Hij meent hier de verbinding van twee lezingen te vinden, de eene gelijk aan die welke hij opgenomen heeft, de andere *τί ἐστι τοῦτο τὸ μικρόν;* Het komt mij voor dat wij hier te vergeefs zoeken naar een vasten grond om de oorspronkelijke lezing op te bouwen; maar dat wij hier met eene dubbele lezing te doen hebben, schijnt mij vrij zeker. Welk verstandig mensch zal na dat *εἶπον οὖν κτέ.* datzelfde nog eens met *ἔλεγον οὖν* schrijven? In 69 ontbreekt vs. 17, zie Ferrar; in D. *a*, *b*, *e* ontbreekt *ἔλεγον οὖν.*

Joh. 16 : 33 Zie op 2 Cor. 5 : 1.

Joh. 18 : 3 *ὁ οὖν Ἰούδας λαβὼν τὴν σπεῖραν καὶ ἐκ τῶν ἀρχιερέων καὶ ἐκ τῶν Φαρισαίων ὑπηρέτας.* Op beide plaatsen is *ἐκ* onecht. Opmerk. p. 114.

Ἐκ zou te kennen geven dat eenige overpriesters en Farizeërs zelven als dienaars meegegaan waren, wat de bedoeling zeker niet is. Dat dit de kracht is van *ἐκ*, wijst de schrijver aan door vergelijking van 16 : 14, Hand. 15 : 14, Hebr. 5 : 1. Johannes

zelf laat de praepositie weg in vs. 12. Op de parall. pl. bij Mt. en Mc. vinden wij *ἀπό* en *παρά*. Het tweede *ἐκ* heeft het gezag van A. B. C. enz. tegen zich.

Joh. 18 : 9 *ἵνα πληρωθῇ ὁ λόγος ὃν εἶπεν — οὐδένα.* Onecht bijvoegsel. Scholten. Ev. n. Joh. p. 70.

„Wat 17 : 12 geestelijk gemeend is, wordt hier verklaard van „het lijfsbehoud der apostelen." Zou Joh. dan zijne eigene woorden niet begrepen hebben? Ons vs. is van eene andere hand dan 17 : 12.

Joh. 18 : 13, 24 *καὶ ἤγαγον πρὸς Ἄνναν πρῶτον· ἦν γὰρ πενθερὸς τοῦ Καϊάφα, ὃς ἦν ἀρχιερεὺς τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκείνου.* 24 *Ἀπέστειλεν οὖν αὐτὸν ὁ Ἄννας δεδεμένον πρὸς Καϊάφαν τὸν ἀρχιερέα.* Lees vs. 13 na *Καϊάφα*: *ἀπέστειλεν δὲ αὐτὸν ὁ Ἄννας δεδεμένον πρὸς Καϊάφαν ὃς ἦν ἀρχιερεὺς τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκείνου*, en schrap vs. 24. Rinck. Luc. Cr. p. 350.

De moeielijkheden, aan de verklaring van den tekst der Hss. verbonden, zijn te bekend dan dat ik ze hier zou behoeven uiteen te zetten. Dat die tekst de ware zou zijn, kan men m. i. alleen dan beweren wanneer men niet aanneemt dat er in de Hss. vergissingen en zelfs grove vergissingen voorkomen. Vs. 24 heeft bij vs. 13 behoord. Hoe het van zijne plaats geraakt is kan niet met zekerheid worden opgegeven. Rinck meent dat een afschrijver zijn oog van het eerste *Καϊάφα* naar het tweede *Καϊάφᾱ* liet afdwalen. Maar hoe is *ἀπέστειλεν κτἑ.* dan achter vs. 23 terecht gekomen? Rinck zou antwoorden dat de afschrijver, eerst toen hij dat vs. geschreven had, zijn verzuim bemerkte. Het kan ook zijn dat een lezer het overgeslagen vers aan den kant tusschen twee kolommen schreef, en dat het door een later afschrijver in de verkeerde kolom gevoegd is. Te

beproeven den oorspronkelijken tekst terug te vinden is eene hopelooze onderneming. Iets dergelijks als Rinck onderstelt moet er gestaan hebben. Maar zou ὃς ἦν ἀρχ. τοῦ ἐν. ἐκ. wel van Joh. zijn? Het is alsof hij Cajaphas voor het eerst noemt, en reeds 11 : 49 had hij van hem gezegd: ἀρχιερεὺς ὢν τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκείνου. Ook vs. 14 is eene gedeeltelijke copie van 11 : 50.

Het is duidelijk dat men bezig is geweest vs. 24 pasklaar te maken. Sommige Hss. hebben ἀπέστειλεν, andere ἀπέστειλεν οὖν, andere ἀπέστειλε δέ. In Syr[hr] en door Cyrillus worden vss. 13 en 24 aan elkaar verbonden.

Joh. 18 : 23 Zie aant. op 12 : 33.

Joh. 19 : 8, 9 ὅτε οὖν ἤκουσεν ὁ Πιλᾶτος τοῦτον τὸν λόγον μᾶλλον ἐφοβήθη, καὶ εἰσῆλθεν εἰς τὸ πραιτώριον πάλιν. De woorden μᾶλλον ἐφοβήθη καί behooren na τῶν λόγων τούτων vs. 13. Opmerk. p. 115 en 119.

Eene uitstekende verbetering. De schrijver zegt: „Ik begrijp „niet, waarom Pilatus zoo bevreesd werd.... Als Jezus zeide „dat hij de zoon eener Godheid was, begreep Pilatus wel dat „die Godheid een Joodsche, niet een Romeinsche zijn moest.... „Nu kon eene Joodsche Godheid Pilatus geen vrees inboezemen." Daarentegen past die vrees, zooals iedereen ziet, juist in vs. 13. De reden van de verwarring in onze Hss. is misschien het volgende. Toen de afschrijver bezig was aan vs. 8 ὅτε οὖν ἤκουσεν ὁ Πιλᾶτος τοῦτον τὸν λόγον, dwaalde zijn oog af naar de gelijkluidende woorden vs. 13 ὁ οὖν Πιλᾶτος ἀκούσας τὸν λόγον τοῦτον (of τοῦτον τὸν λόγον — de genit. plur. is eene verschrijving van lateren); toen hij op dien dwaalweg verder was gegaan en μᾶλλον ἐφοβήθη καί had geschreven, bemerkte hij zijne vergissing, maar verbeterde niets om zijn afschrift niet te schenden. Maar hoe dit ook zij, de gewone tekst is bedorven, en levert een nieuw

bewijs dat er in het N. T. fouten zijn ingeslopen, waarvan alle sporen reeds waren uitgewischt toen onze oudste Hss. vervaardigd werden.

Joh. 19 : 11 *ἀπεκρίθη Ἰησοῦς· οὐκ ἔχεις* (men leze met B. *εἶχες*) *ἐξουσίαν κατ' ἐμοῦ οὐδεμίαν, εἰ μὴ ἦν δεδομένον σοι ἄνωθεν· διὰ τοῦτο ὁ παραδούς με σοὶ μείζονα ἁμαρτίαν ἔχει.* Lees *μείζονα ἔχει* zonder *ἁμαρτίαν.* Opmerk. p. 117.

„Wie is er die eerlijk en opregt verklaren durft, dat hij een „voldoenden samenhang vindt in dezen zin: omdat gij uwe magt „van boven hebt, daarom heeft hij grooter zonde, die mij in „uwe magt heeft gesteld. Dan is het moeielijk om te zeggen „wie die *ὁ παραδούς* hier is. Judas is het niet. Hij heeft Jezus „niet aan Pilatus overgeleverd. Het Sanhedrin is ook niet *ὁ* „*παραδούς*. Dan zou Johannes eerder *οἱ παραδόντες* geschreven „hebben. Wil men den Hoogepriester of wien dan ook, het „blijft duister.“ De schrijver gist dat Joh. *μείζονα ἔχει* nl. *ἐξουσίαν* schreef, en dat *ὁ παραδούς God* is. Volgens hem is ook hier, zooals op zooveel plaatsen, iemand het ontbrekende substantief gaan invullen, maar is, waarschijnlijk aan Judas denkende, zeer onhandig te werk gegaan.

Wederom eene zeer vernuftige conjectuur. Zij zou onwederlegbaar zijn, indien Joh. ook elders de uitdrukking, dat God zijnen Zoon *παρέδωκεν*, gebruikt had. Deze komt echter Rom. 4 : 25, 8 : 32 voor, en dit is m. i. voldoende.

Joh. 19 : 20 *ὅτι ἐγγὺς ἦν ὁ τόπος τῆς πόλεως ὅπου ἐσταυρώθη.* „Zou *τῆς πόλεως* wel echt zijn?“ Holw. Jaarb. 1860, p. 590.

Ik doe die vraag met hem. Joh. zou, dunkt mij, *ἐγγύς* en *τῆς πόλεως* niet door *ὁ τόπος* gescheiden hebben.

Joh. 19 : 29 *σκεῦος ἔκειτο ὄξους μεστόν.* Holw. vermoedt dat *μεστόν* een invoegsel is. Uitlegk. Aant. p. 28, Jaarb. 1854 p. 37.

Hij meent dat het ingevoegd is om den genit. te verklaren. Verder: dat het bericht dat het vat *μεστόν* d. i. *geheel vol* was, niet waarschijnlijk is, en in dit verhaal althans niet ter zake doet; eindelijk: dat de enkele genit. hier juist den gewenschten zin oplevert even als *νέβελ οἴνου, ἀσκὸς οἴνου,* 1 Sam. 1 : 24, 16 : 20.

Joh. 19 : 29 *σπόγγον οὖν μεστὸν ὄξους ὑσσώπῳ περιθέντες.* Lees *ὕσσῳ.* Camerarius, bij Bow.; Bentley, bij Ellis, p. 21; Naber, Mnem. 1878, p. 363.

Eigenlijk is de eerste die deze conjectuur gemaakt heeft, de schrijver van een minuskel-handschrift, door Scrivener gecollationeerd. Dat *ὑσσώπῳ* niet geëxpliceerd kan worden hebben Holw., Uitl. aant. p. 37 en verv., en Naber, t. a. p. bewezen. Holwerda vindt echter de conjectuur onzeker, omdat Johannes vs. 34 de speer niet *ὕσσος* maar *λόγχη* noemt. Zijne tegenwerping wordt echter door Naber, wiens geheele betoog ik hier niet kan mededeelen, wederlegd, en, daar *ὕσσος* in allen gevalle een zeer bekend woord was, meen ik dat de Evangelist het wel kan gebruikt hebben.

Joh. 19 : 39 *ἦλθε δὲ καὶ Νικόδημος .... φέρων μῖγμα σμύρνης καὶ ἀλόης ὡς λίτρας ἑκατόν.* Anonymus in Wetsteins Prol. 4to ed. p. 171, bij Bow., leest *ἑκάστων.* Markland ad Eur. Iph. Taur. 610: *ἑκατέρων.* Naber p. 99: *σμῆγμα.*

א en B. hebben namelijk *ἕλιγμα,* wat zich eerder als verbastering van *σμῆγμα* dan van *μῖγμα* laat verklaren. In dezen samenhang komt mij *μῖγμα* evenwel verkieslijk voor. Maar *ἑκατόν* is zeker fout. Dat Nicodemus 100 pond specerijen zou hebben

meegebracht of, wil men liever, dat Johannes zoo iets, als ware het eene kleinigheid, zou hebben vermeld, is bezwaarlijk aan te nemen. De Wette meent het bericht te kunnen verdedigen met een „nicht geradezu unglaublich". Bij Meyer (vgl. Syn. Bijbelv.) kan men zelfs lezen: „Die auffallende Menge erklärt „sich hier daraus, dass die überschwengliche Verehrung in ihrer „schmerzvollen Aufregung sich nicht leicht genug that"! In strijd met *ἔδησαν αὐτὸ ὀθονίοις μετὰ τῶν ἀρωμάτων*, onderstelt hij dat een deel der specerijen op den bodem van het graf moest gelegd worden.

Ik vermeld deze verklaringen alleen om er op te wijzen waartoe men komt, wanneer men steeds blijft gelooven aan het alles-overheerschend gezag der handschriften. Bloomfield beroept zich, om die honderd pond verklaarbaar te maken, op de vele *θυμιάματα* bij de begrafenis van Aristobulus, Fl. Jos. XV 3, 4, en de vijftig *ἀρωματοφόροι* bij de begrafenis van Herodes, id. XVII 10 (er staat XVII 8, 3 *πεντακόσιοι . . . ἀρωματοφόροι*). Maar hier is spraak van reukwerk, dat gebrand werd, en van een bijzonder rijken (zie § 3 in het begin) koninklijken stoet. Daarom lees ik liever wat Salmasius schrijft, Exerc. Plin. II p. 745, door Verschuir aangehaald, „*ἑκατόν* pondus aromatum nimis magnum est. „Certe 3 aut summum 4 libras aromatum condiendo uni funeri „impensas legimus apud Aëtium, ubi alvus exenterata odoribus „farciendus erat." Was dit voldoende wanneer het lijk van de ingewanden werd ontdaan, natuurlijk was er *niet meer*, maar *minder* noodig als dit niet geschiedde. *Ἑκάστων* laat zich goed verklaren; dat dit in het latere Grieksch voor *ἑκατέρων* kon gebruikt worden, zegt ook Naber. Salmasius geeft de plaats in het werk van Aëtius niet op. Bedoelt hij wat deze aan het slot van zijn werk schrijft, dan vergist hij zich eenigszins: daar toch wordt van 5 of 6 pond gesproken. Maar dit is eene kleinigheid, die weinig ter zake doet.

Het kan echter ook zijn dat het aantal ponden oorspronkelijk

door een cijfer uitgedrukt is geweest, en dat dit door eene vergissing in ϱ', 100, is overgegaan. — Ten gevolge van eene dergelijke vergissing lezen wij 1 Macc. 6 : 37 dat er op iederen olifant 32 mannen zaten. — In den It.-cod. *e* staat, Luc. 24 : 11: et non credebant illis LXXVIII. fuerunt autem duo cet. Wat van deze zonderlinge lezing de oorsprong is heb ik niet kunnen opsporen.

Joh. 20 : 7 *καὶ τὸ σουδάριον, ὃ ἦν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ, οὐ μετὰ τῶν ὀθονίων κείμενον ἀλλὰ χωρὶς ἐντετυλιγμένον εἰς ἕνα τόπον.* Lees *εἰς ἕνα τόπον* achter *κείμενον.* Opmerk. p. 120.

Men vertaalt *εἰς ἑ. τ. op ééne plaats.* Maar kan een voorwerp dan ooit op twee plaatsen liggen? De voortreffelijke gissing, die ik vermeldde, maakt alles duidelijk. „Den zweetdoek... zag hij niet „met de doeken liggen in ééne plaats, maar afzonderlijk samen-„gerold" (liever: opgerold). Toelichting is overbodig. Toen de afschrijver aan *ον* van *κείμενον* was, dwaalde zijn oog af op *ον* van *τόπον.* Eenige woorden verder bemerkte hij zijne dwaling.

Joh. 21 : 13 *ἔρχεται Ἰησοῦς καὶ λαμβάνει τὸν ἄρτον καὶ δίδωσιν αὐτοῖς.* Lees *ἔρχονται οὖν. Καὶ ὁ Ἰησοῦς λαμβ. κτἑ.* Opmerk. p. 121.

De schrijver, die de uitgave van cod. Vat. en den Sin. niet kende, las *ἔρχεται οὖν ὁ Ἰησοῦς.* Terecht schrijft hij: „Jezus „stond bij het vuur. Toen Petrus de visschen gebracht had, zeide „Jezus: *komt herwaarts.* Hoe kan daarop volgen: *Jezus dan „kwam?*" Op die vraag antwoordt Meyer, alsof dat van zelf spreekt: „Nun tritt Jezus selbst, der also in einiger Entfernung „davon gestanden, hinzu". In einiger Entfernung? Maar had Jezus dan niet met dat *δεῦτε* gezegd dat zij *bij hem moesten komen? Komt herwaarts*, zoo vertaalt de schrijver der Opmerk.; en dat is de zin, al laat men ook in de vertaling *herwaarts* weg.

Ook de Wette erkent: „ἔρχεται fällt auf". Moest er bovendien niet vermeld worden dat de leerlingen *kwamen?*

Dit alles maakt dat ik ἔρχονται voor de ware lezing houd. Hoe heeft vers nu verder geluid? *Ἔρχονται. καὶ Ἰησοῦς λαμβάνει* is wel wat abrupt, maar kan toch de ware lezing zijn.

De vraag naar de echtheid van het geheele laatste hoofdstuk valt buiten mijn bestek.

HANDELINGEN DER APOSTELEN.

Hand. 1 : 4 *καὶ συναλιζόμενος παρήγγειλεν αὐτοῖς ἀφ' Ἱεροσολύμων μὴ χωρίζεσθαι.* Hemsterhuis, cf. Valck. Schol. a. h. l.: σ υ ν α λ ι ζ ο μ έ ν ο ι ς.

Om deze conjectuur te beoordeelen moeten wij de beteekenis van het woord *συναλίζεσθαι* nagaan. Sommige exegeten, die de gewone lezing verdedigen, denken niet aan het bekende werkwoord dat *zich verzamelen* beteekent, maar aan een ander van ἅλες afgeleid, dat de beteekenis zal hebben: *met iemand zout gebruiken*, in 't algemeen: *met iemand eten.* Tegen deze opvatting, hoewel door het groote gezag van Valckenaer gesteund, bestaan m. i. gewichtige bezwaren.

Vooreerst is het zeer vreemd dat de schrijver hier zoo bepaald zou doen uitkomen: niet, dat Jezus in die 40 dagen met zijne leerlingen had gegeten, maar: dat hij zijnen leerlingen dat bevel om Jerusalem niet te verlaten zou gegeven hebben *terwijl hij met hen at.*

Ten tweede geloof ik niet dat er afdoende bewijzen zijn voor de onderstelling dat er een werkwoord *συναλίζεσθαι*, van ἅλες afgeleid, bestaan heeft. Meyer haalt echter drie plaatsen aan

tot staving van zijn gevoelen. Wij moeten die onderzoeken. De eerste is eene Grieksche vertaling van Ps. 140 (141) : 4. De Sept. geeft אֶלְחַם weer door *συνδυάσω*, maar er bestaat eene andere vertaling. Bos geeft in zijne editie in eene noot: Symm. *μὴ συμφάγοιμι τὰ ἡδέα αὐτῶν*, Chrys. *μὴ συναλισθῶ*. De bedoelde plaats staat in de verklaring welke Chrysostomus van genoemden psalm gegeven heeft. Ik vind daar evenwel niet *συναλισθῶ*, maar *συναυλισθῶ* (*μὴ συναυλισθῶ ἐν ταῖς πεπηνότησιν αὐτῶν*). Maar wat daar ook de ware lezing zij, die plaats bewijst niet genoeg. Hoe weet men dat de vertaler door *συναλισθῶ* *samen eten* heeft willen uitdrukken? Had hij dat willen doen, waarom zou hij dan zulk een vreemd woord, dat nergens elders in den Sept. voorkomt, hebben gebruikt en niet, evenals Symmachus, *συνεσθίειν*? Maar — en dit is van meer gewicht — ik meen dat men even weinig recht heeft om *συναλίζεσθαι* = *συνεσθίειν* te stellen, als om *συνδυάζειν*, dat toch ook eene overzetting van hetzelfde Hebreeuwsche woord is, als *συνεσθίειν* op te vatten. Komt dus werkelijk *συναλίζεσθαι* in die vertaling voor, wat alles behalve zeker is, dan bestaat er nog geen reden om aan een ander dan het bekende *συναλίζεσθαι* te denken.

Eene tweede plaats, door Meyer genoemd, zou voorkomen Clem. Homil. VI. Maar in die geheele homilie is het woord niet te vinden. Meyer had waarschijnlijk ergens (b.v. Valck. Schol. a. h. l.) vermeld gevonden dat *ἁλῶν μεταλαβεῖν* in die 6e homilie voorkomt. Er bestaat echter eene andere plaats die in overweging moet genomen worden, nl. Clem. Hom. XIII 4. Van de ongeloovigen heet het daar: wij eten niet met hen, maar *βαπτίσαντες αὐτοὺς τρισμακαρίᾳ τινὶ ἐπονομασίᾳ, τότε αὐτοῖς συναλιζόμεθα*. Maar ook hier is de lezing onzeker. Die welke ik hier opgeef staat in het Hs., door Cotelerius gebruikt; in den codex Ottobonianus staat *συναυλιζόμεθα*, wat door Dressel is opgenomen, en dit komt ook voor in het Epitome I 101, door Dressel en Wieseler uitgegeven. Bovendien wordt de vertaling *samen eten*

hier niet dringend gevorderd, en vereischt de zin niets anders dan *verkeeren*, *tot het huiselijk verkeer toelaten*, *samenwonen*. Men ziet dus dat ook deze plaats niet voor het bestaan van het onderstelde werkwoord pleit.

Nog veel minder doet de derde plaats hier iets af, Manetho 5, 339. Hier wordt bedoeld een astrologisch werk, Manethonis apotelesmatica getiteld, volgens Koechly waarschijnlijk uit de 3e eeuw na Christus. In het 5e (bij anderen 6e) boek vs. 333 lezen wij

πῆμα λυγρῷ γαμέτῃ συναλιζόμενον κακοῆθες.

Van wie dit gezegd wordt is niet duidelijk, maar van *samen eten* is hier in het geheel geen spraak; de zin vordert de zooeven onderstelde beteekenis *samenwonen*.

Maar wij moeten nog verder rondzien. In de annot. van Tschdf. vinden wij nog andere getuigenissen opgegeven. Chrys. verklaart *συναλιζόμενος* door de verba *συνεσθίειν καὶ συμπίνειν;* Theophylactus zegt: *συνηλίζετο · τοῦτ' ἐστὶ κοινωνῶν ἁλῶν καὶ κοινωνῶν τραπέζης;* een grammaticus, in Bibl. Coisl. c. 26, door Valck. aangehaald, omschrijft *συναλιζόμενος* door *ἐσθίων καὶ πίνων* (dit zal wel *συνεσθίων καὶ συμπίνων* moeten zijn), en verscheidene oude vertalingen, als de Armenische en de Syrische van Philoxenus, geven er dezelfde beteekenis aan (Syrp bij Tschdf.: *salem sumens*).

Maar ik geloof niet dat deze getuigenissen *eenige* bewijskracht hebben. Reeds zeer vroeg hechtten de Christenen er aan, dat Jezus met zijn leerlingen gegeten en gedronken had, omdat daaruit bleek dat zijn lichaam werkelijk opgestaan was. Hand. 10 : 41 vinden wij reeds: *ἡμῖν οἵτινες συνέφαγον καὶ συνεπίομεν αὐτῷ μετὰ τὸ ἀναστῆναι αὐτὸν ἐκ νεκρῶν.* Wat geschiedde nu? Men bracht deze laatste plaats in verband met die welke wij thans bespreken, om de eene door de andere te verklaren en te bevestigen. Epiphanius, bij Tschdf., schrijft: *τοῖς ἀποστόλοις συνέφαγε καὶ συνέπιε καὶ συνηυλίσθη μετ' αὐτῶν* (hij las dus *συναυλιζόμενος*); Theophylactus greep de woorden van 10 : 41 aan om

het duistere *συναλιζόμενος* op te helderen; Chrysostomus schrijft de woorden zelven van 10 : 41 naast die van 1 : 4, en zonder twijfel kwamen ook de oude vertalers op deze wijze aan hunne opvatting. Men redeneerde blijkbaar aldus: In 10 : 41 staat dat Jezus en de apostelen na de opstanding samen gegeten en gedronken hebben; 1 : 4 wordt van Jezus na de opstanding gezegd *συναλιζόμενος αὐτοῖς*; de laatste uitdrukking vindt dus hare verklaring in de eerste.

Zoo zijn wij als 't ware getuigen van het ontstaan der opvatting, waarover wij handelen, maar tevens bemerken wij dat hun, die op deze plaatsen bouwen, de grond onder de voeten wegzinkt. Lezen wij dat de latere Syrische vertaler *zout gebruikende* heeft geschreven, dan kunnen wij daaruit niets anders afleiden dan dat hij reeds dezelfde gissing heeft gemaakt als latere geleerden.

Op grond van dit alles geloof ik, dat het raadzaam is het van *ἅλες* afgeleide *συναλίζεσθαι* uit het lexicon te schrappen totdat betere bewijzen voor het bestaan daarvan worden aangevoerd.

Hoe hebben wij dan nu onze plaats te verstaan? Volgens mijne meening behoeven wij aan niets anders te denken dan aan het gewone werkwoord *συναλίζειν*, *vergaderen.* Wel is dit een oorspronkelijk Ionisch woord, maar het is bekend dat in het N. T. meer dergelijke voorkomen, als *ἐντέλλεσθαι* en *ῥύεσθαι*. *Συναλίζεσθαι* komt elders in het N. T. niet voor, maar wel bij Flav. Jos. en bij kerkvaders; het heeft, zooals o. a. uit de plaatsen van Clemens en Manetho is op te maken, in het late Grieksch de beteekenis gekregen van *samenzijn*, *samenwonen*, *verkeeren met*, en in die beteekenis kan Lucas het gebruikt hebben. Het naderde dus in zijne beteekenis tot *συναυλίζεσθαι* Spreuk. 22 : 24, en dit was de reden dat het in Hss. daarmede verwisseld werd.

Uit dit alles volgt dat wij de conjectuur van Hemsterhuis niet kunnen aannemen.

Hand. 1 : 12 *σαββάτου ἔχον ὁδόν*. Lees *ἄπεχον*, Holw. Uitlegk. aant. p. 44. Lees *σχεδόν*, Naber, p. 365.

Ik geloof dat de laatste conjectuur de voorkeur verdient, want door de groote overeenkomst van σ en ε in unciaalschrift kon uit *σχεδόν* door vergissing *ἔχον* ontstaan, terwijl het wegvallen van *απ* minder gemakkelijk te verklaren is. Dat de gewone lezing geen zin geeft zien wij o. a. in Meyers verklaring: „Der Weg ist als etwas das der Berg hat, d. h. was „mit ihm auf Bezug auf die Nähe Jerusalems verbunden ist, „aufgefasst."

Hand. 2 : 9 *οἱ κατοικοῦντες τὴν Μεσοποταμίαν, Ἰουδαίαν τε καὶ Καππαδοκίαν κτέ*. Voor *Ἰουδαίαν* leze men *Βιθυνίαν*, Hemsterhuis, Valck. Schol. a. h. l.; *Ἰδουμαίαν* Barth, bij Bloomfield.

Tal van conjecturen zijn op de lezing *Ἰουδαίαν* gemaakt. De een wilde *Ἰνδίαν*, de ander *Ἰδουμαίαν*, de derde *Λυδίαν* lezen. Die van Hemsterhuis schijnt mij nog de beste, daar de naam Bithynië goed tusschen de andere past en *ΒΙΘΥΝΙΑΝ* niet veel van *ΙΟΥΔΑΙΑΝ* verschilt. Maar ook de door Bloomfield verdedigde gissing van Barth is niet verwerpelijk. De lezing is en blijft onzeker.

Dat *Ἰουδαίαν* echt is, en dat die naam, tusschen Mesopotamië en Cappadocië geplaatst, zich eenvoudig laat verklaren door de opmerking dat de Judeesche tongval van den Galileeschen verschilde, daaraan twijfel ik ten sterkste. Ziegler, in Gabler's Neuest. Theol. Journ. 1801, p. 154, sprak het vermoeden uit dat de geheele volkenlijst eene interpolatie is. Voorzeker staat zij hier zeer zonderling, maar liever onthoud ik mij van gewaagde gissingen.

Aan het einde van dit vs. leest Bloomfield terecht: *Πόντον τε καὶ Ἀσίαν*.

Hand. 2 : 46 *καθ' ἡμέραν τε προσκαρτεροῦντες ὁμοθυμαδὸν ἐν τῷ ἱερῷ, κλῶντές τε κατ' οἶκον ἄρτον, μετελάμβανον τροφῆς κτἑ.* Misschien *προσεκαρτέρουν ὄντες.* Opmerk. p. 129.

„Het ptcp. *προσκαρτεροῦντες* heeft geen verbum finitum waar- „van het gevoegelijk af kan hangen." De schrijver der *Opm.* meent dat hier twee bewijzen van de eendracht der apostelen vermeld worden: het eerste, dat zij te zamen in den tempel verkeerden; het andere, dat zij te zamen aten. Zijne opinie vindt steun in de lezing van D. *προσεκαρτέρουν*. Zeker is zijne gissing echter niet; het kan zijn dat de schrijver der Hand. zich hier minder nauwkeurig uitdrukt. Eene nog grootere onnauwkeurigheid vinden wij b.v. 3 : 24 *καὶ πάντες οἱ προφῆται ἀπὸ Σαμουὴλ καὶ τῶν καθεξῆς ὅσοι ἐλάλησαν καὶ κατήγγειλαν τὰς ἡμέρας ταύτας.* Wanneer de tekst daar ten minste in orde is. De interpunctie door den schrijver der Opm. aangenomen, *καὶ τῶν καθεξῆς ὅσοι*, *en zoovelen als er vervolgens* geweest zijn, redt den zin m. i. niet.

Hand. 3 : 8 *καὶ εἰσῆλθε σὺν αὐτοῖς εἰς τὸ ἱερὸν περιπατῶν καὶ ἀλλόμενος καὶ αἰνῶν τὸν θεόν.* Lees *ἀγαλλιώμενος.* Naber, l. l. p. 85.

Eene m. i. zekere emendatie. Naber vindt die vermelding van het springen terecht ongepast, en de daarvan gegeven verklaringen onvoldoende. Het volk zag den genezene loopen en hoorde hem God prijzen, maar springen zag het hem niet. Het voorafgaande *ἐξαλλόμενος* heeft de vergissing in de hand gewerkt. Ook palaeografisch laat de fout zich zeer gemakkelijk verklaren. Naber wijst op 2 : 46 en Ps. 9 : 14, waar *ἀγαλλιᾶσθαι* en *αἰνεῖν* insgelijks verbonden worden.

Hand. 3 : 11 *κρατοῦντος δὲ αὐτοῦ τὸν Πέτρον καὶ τὸν Ἰωάννην, συνέδραμε πᾶς ὁ λαὸς πρὸς αὐτούς.* Naber, p. 86: *κράζοντος.*

„Quam ridiculum est credere“ schrijft hij „hominem Apostolos „manu tenuisse, dum deambularet. Concurrit populus in porticum „Salomonis ad Petrum et Johannem; hinc intelligimus statim „eos hominem quem sanassent, a se dimisisse....... Mendi„cus...... ambulabat ante fores. Ut aequum est, efferebat in „coelum eos qui tanto se beneficio affecissent.“ Dit is volkomen waar; ik twijfel er evenwel aan of *κράζειν* met den accus. verbonden hier in den door Naber gewenschten zin kan gebruikt worden.

Hand. 4 : 9 *εἰ ἡμεῖς σήμερον ἀνακρινόμεθα .... γνωστὸν ἔστω πᾶσιν κτέ.* Lees *ἐπεί* in plaats van *εἰ*. Naber, l. l. p. 86.

De zin vordert zeker *ἐπεί*. „Qui loci laudari solent, Rom. „11 : 21, 1 Joh. 4 : 11, 2 Petr. 2 : 4, eorum locorum alia „est ratio.“

Hand. 4 : 25 *ὁ τοῦ πατρὸς ἡμῶν διὰ πνεύματος ἁγίου στόματος Δαυὶδ παιδός σου εἰπών.* Lachmann houdt *πνεύματος* voor onecht. Praef. II. p. VII.

Deze plaats levert weder een bewijs dat ook de oudste en beste Hss. eene verkeerde lezing kunnen hebben. ℵ. A. B. E hebben de hierboven opgegeven woorden; D: *ὃς διὰ πνεύπατος ἁγίου διὰ στόματος λαλήσας Δαυὶδ, παιδός σου;* P: *ὁ διὰ στόματος Δαυὶδ παιδός σου* (vele minuskels: *τοῦ παιδός σου*) *εἰπών.* De beide eerste kunnen onmogelijk goed zijn en zijn blijkbaar uit het naast elkaar schrijven van twee verschillende lezingen ontstaan. Of die van P iets meer is dan eene conjectuur, kunnen wij niet meer nagaan, hoewel ik zeer geneigd ben dit te gelooven, want met opzet iets uit het origineel weglaten deden de afschrijvers niet. De gissing van Lachmann baat ons niet, daar zij ons niet van het onverstaanbare *τοῦ πατρὸς ἡμῶν* verlost.

Hand. 5 : 12 enz. *Διὰ δὲ τῶν χειρῶν κτέ.* Heumann, bij Schulz, en Laurent, p. 138, lezen vs. 12ª tusschen 14 en 15. Venema, bij Verschuir, p. 381, verplaatst bovendien vs. 13 tusschen 15 en 16. Sherlock, bij Bow., doet evenals Heumann maar verplaatst bovendien vs. 14 tusschen 11 en 12ᵇ.

De gedachtengang in deze verzen is zeer zonderling. Vss. 12ᵇ—14 verbreken den samenhang van 12ª met 15. Ook de Wette erkent „dass L. sich ein wenig verwirrt hat". Volgens Meyer echter vinden wij hier „ein kunstloser Fortschritt"! Daar het moeielijk denkbaar is dat de schrijver zich zoo onbeholpen zal hebben uitgedrukt, is de gissing, dat een librarius een vers op eene verkeerde plaats zal geschreven hebben, zeer aannemelijk, en beveelt zich die van Heumann door hare eenvoudigheid aan.

Voor de conjectuur van Ziegler, in Gabler's N. Theol. Journ. 1801, p. 155, dat vs. 12ᵇ—14 geinterpoleerd is, bestaat geen grond.

Hand. 5 : 26 *οὐ μετὰ βίας.* Waarschijnlijk *οὐ μέντοι.* Holw. Betr. p. 79.

„Over *μέντοι* zie Joh. 20 : 5, 21 : 4. Vergelijk ook Joh. „4 : 27, 7 : 13."

Hand. 5 : 39 *εἰ δὲ ἐκ θεοῦ ἐστὶν οὐ δυνήσεσθε καταλῦσαι αὐτούς, μήποτε καὶ θεομάχοι εὑρεθῆτε.* Naber verwerpt *οὐ δυνήσεσθε καταλῦσαι αὐτούς*, l. l. p. 87.

„Nunc quoque librarii fecerunt quod facere solent, et elegan- „tem ellipsin supplendo obscurarunt; nam neutiquam servari pos- „sunt verba *οὐ δ. κ. αὐ.*, cum sequatur *μήποτε κ. θ. εὑρ.* Paulo „rectius addere quis potuerat *ὁρᾶτε, σκέψασθε, εὐλαβεῖσθε* vel „simile quid; sed minime opus est."

Zonder twijfel heeft hij juist gezien. Nog sterker ellips vinden

wij 23 : 9 *εἰ δὲ πνεῦμα ἐλάλησεν αὐτῷ ἢ ἄγγελος*, wat in sommige Hss. aangevuld is met *μὴ θεομαχῶμεν*.

Ik acht het niet onwaarschijnlijk dat men op deze zelfde wijze 5 : 30 *ἤγειρεν* in den tekst gebracht heeft om aan *ὁ θεός* een gezegde te geven. Wij lezen daar dat Petrus antwoordde: *πειθαρχεῖν δεῖ θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις. ὁ θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν ἤγειρεν Ἰησοῦν, ὃν ὑμεῖς διεχειρίσασθε κρεμάσαντες ἐπὶ ξύλου, τοῦτον ὁ θεὸς ἀρχηγὸν καὶ σωτῆρα ὕψωσε τῇ δεξιᾷ αὐτοῦ κτέ.* Eerst wanneer wij dat *ἤγειρεν* verwijderen, als afkomstig van een lezer die de constructie van den zin niet vatte, komt de tegenstelling tot haar recht. Een dergelijke constructie vinden wij o. a. 7 : 35, 10 : 38 sqq. Verder moeten wij met Markland, bij Bow., *τὸν Ἰησοῦν* lezen, of wel *Ἰησοῦν* evenzeer als geinterpoleerd beschouwen. Het laatste is verkieslijk. *Ἰησοῦν*, zonder artikel, kan hier in dit verband niet gestaan hebben, maar wel in eene aanteekening in margine.

Hand. 7 : 5 *καὶ οὐκ ἔδωκεν αὐτῷ κληρονομίαν ἐν αὐτῇ οὐδὲ βῆμα ποδὸς καὶ ἐπηγγείλατο δοῦναι κτέ.* Lees *καίτοι ἐπηγγείλατο*. Naber l. l. p. 87.

De zin vordert *καίτοι*. Vgl. 14 : 17 en Joh. 4 : 2.

Hand. 7 : 20 *ἐν ᾧ καιρῷ ἐγεννήθη Μωϋσῆς καὶ ἦν ἀστεῖος τῷ θεῷ.* Lees *δεκτὸς τῷ θεῷ*. Cobet, Mnem. 1860. p. 389.

Bij den eersten oogopslag gelijken die woorden niet veel op elkander; worden zij in unciaalschrift overgebracht, dan verschillen zij zeer weinig, en door onweerlegbare bewijzen toont Cobet aan dat *ας* en *δε*, *τε* en *κ*, *ι* en *τ* in de codices verwisseld worden. Bovendien haalt hij eene plaats van Alciphron aan, III 70, waar in den codex *δεκτός* staat, dat klaarblijkelijk eene vergissing is voor *ἀστεῖος*. Men leze zijn betoog t. a. p.

Cobet gaat van de veronderstelling uit dat *ἀστεῖος τῷ θεῷ* niet gezegd kan worden. De meeste exegeten meenen echter dat

dit wel kan en wijzen op eene dergelijke zegswijze in de Sept., Jon. 3 : 3, ἡ Νινευὴ ἦν πόλις μεγάλη τῷ θεῷ, לֵאלֹהִים, waarbij Hitzig aanteekent „Wenn... nomina mit Gott in Beziehung „gesetzt werden, so geschieht es immer in amplificativem Sinne". Ik zou echter niet gaarne op grond van deze plaats den gewonen tekst van Hand. 7 : 20 willen verdedigen. Het zou iets anders wezen wanneer die Hebreeuwsche en de daarmee overeenkomstige Grieksche uitdrukking vaak voorkwamen, maar dit is geenszins het geval. Zij worden behalve in Jona 3 : 3 nergens gevonden, en het gaat toch niet aan zulk eene uitzondering tot grondslag van eene verklaring van het boek der Handelingen te maken. Vooral, en daarop wil ik nadruk leggen, omdat Lucas, indien hij het denkbeeld had willen uitdrukken dat men in ἀστεῖος τῷ θεῷ meent te vinden, stellig een ander woord zou gebezigd hebben. Naast de Hebreeuwsche uitdrukking die ik noemde, staat eene andere die telkens voorkomt: לִפְנֵי, welke de Zeventigen door ἐναντίον of ἐνώπιον weergeven. Evenals Nineve groot genoemd wordt τῷ θεῷ, heet Nimrod γίγας κυνηγὸς ἐναντίον κυρίου τοῦ θεοῦ d. i. zelfs in Jahve's oogen een groot jager; de genoemde voorzetsels, bepaald ἐνώπιον, zijn in Hand. zeer gewoon, b.v. δίκαιος ἐνώπιον τοῦ θεοῦ 4 : 19, καρδία εὐθεῖα ἔναντι (somm. codd. ἐνώπιον) τοῦ θεοῦ 8 : 21, van Mozes heet het in ons cap. vs. 46 εὗρε χάριν ἐνώπιον τοῦ θεοῦ; en om deze reden meen ik te mogen stellen dat Lucas, had hij *schoon voor God*, *in Gods oogen*, bedoeld, ἀστεῖος ἐνώπιον τοῦ θεοῦ zou geschreven hebben.

Een ander bezwaar tegen Cobets onderstelling is gewichtiger. Stephanus heeft in zijne redevoering klaarblijkelijk het 2e hoofdstuk van Exodus voor oogen. Hij ontleent daaraan niet alleen den inhoud van zijn verhaal maar ook telkens de woorden (vergelijk vs. 21 ἀνείλετο αὐτὸν ..... καὶ ἀνεθρέψατο αὐτὸν ἑαυτῇ εἰς υἱόν met Exod. 2 : 5, 10 ἀνείλετο αὐτὸν .... ἐγενήθη αὐτῇ εἰς υἱόν; vs. 27 met Exod. 2 : 4), en nu zien wij dat het door

ons besprokene 20e vs. overeenkomt met Exod. 2 : 2, waarin wij juist dat ἀστεῖος terugvinden: ἰδόντες δὲ αὐτὸ ἀστεῖον ἐσκέπασαν αὐτὸ μῆνας τρεῖς. Bovendien schijnt die schoonheid van Mozes eene zaak geweest te zijn, waar men waarde aan hechtte. Flavius Josephus bespreekt haar uitvoerig, Ant. II 9 § 6, Καὶ τριετεῖ μὲν αὐτῷ γεγενημένῳ θαυμαστὸν ὁ θεὸς τὸ τῆς ἡλικίας ἐξῆρεν ἀνάστημα· πρὸς δὲ κάλλος οὐδεὶς ἀφιλότιμος ἦν οὕτως, ὡς Μωϋσῆν θεασάμενος μὴ ἐκπλαγῆναι τῆς εὐμορφίας. κτἑ. vgl. § 7; en de schrijver van den Br. a. d. Hebr., zegt 11 : 23 πίστει Μωϋσῆς γεννηθεὶς ἐκρύβη τρίμηνον ὑπὸ τῶν πατέρων αὐτοῦ, διότι εἶδον ἀστεῖον τὸ παιδίον.

Om deze redenen moeten wij ἀστεῖος als echt beschouwen. Maar hiermede is de echtheid van den overgeleverden tekst Hand. 7 : 20 nog niet gewaarborgd, de dativus τῷ θεῷ nog niet gerechtvaardigd. Misschien zijn er tusschen ἀστεῖος en τῷ θεῷ woorden uitgevallen.

Hand. 7 : 38 ὃς ἐδέξατο λόγια ζῶντα δοῦναι ἡμῖν. Borneman, Bibl. Stud. 1842, p. 70, ἐξεδέξατο.

Hij stelt deze lezing voor omdat de cod. Vat. ἐξελέξατο heeft.

Hand. 7 : 46 καὶ ᾐτήσατο εὑρεῖν σκήνωμα τῷ οἴκῳ Ἰακώβ. Lees τῷ οἴκῳ τοῦ θεοῦ Ἰακώβ. Lachm. Praef. p. VIII.

Eenige Hss. hebben τῷ θεῷ Ἰακώβ, zooals ook in Ps. 131 : 5 staat. Ik houd het er voor dat dit de echte lezing is en οἴκῳ aan eene vergissing zijn ontstaan te danken heeft. Wat Lachmann bedoelt begrijp ik niet goed.

Hand. 7 : 57 κράξαντες δὲ φωνῇ μεγάλῃ συνέσχον τὰ ὦτα αὐτῶν. S. Battier, Bibl. Brem. Cl. VI p. 92, bij Valck. Schol. a. h. l. κράξαντος.

Valckenaer, Sched. p. 286, noemt deze conjectuur valde

verisimilis. En zij is het ook. De Joden hielden hunne ooren toe, toen Stephanus zijne stem verhief, niet terwijl zij zelven schreeuwden. Dat *ο* en *ε* in de Hss. licht verwisseld worden, heb ik reeds vroeger herinnerd.

Hand. 7 : 59 *καὶ ἐλιθοβόλουν τὸν Στέφανον ἐπικαλούμενον καὶ λέγοντα κτέ.* Lacune achter *ἐπικαλούμενον*. Bentley, bij Ellis, p. 23; Valck. Sched. p. 289.

Zij vermoeden dat er b.v. *τὸν κύριον* gestaan heeft. Zeker is het dat *ἐπικαλεῖσθαι* evenmin als ons *aanroepen* zonder object kon gebruikt worden, en dat het niet aangaat dit object in den volgenden vocativus te zoeken.

Hand. 8 : 1 *ἐγένετο δὲ ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ διωγμὸς μέγας κτέ.* Een onecht vers. Ziegler, in Gabler's N. Journal 1801, p. 155, Eichhorn. Einl. II p. 96.

Het is duidelijk dat het bericht omtrent de vervolging en verstrooiing der Christenen den samenhang van vs. 2 met 7 : 60 verbreekt. De opvatting van Meyer „Dies (nl. die verstrooiing) „hinderte jedoch nicht dass fromme Männer den Stephanus bestat„teten“, is willekeuriger dan Zieglers conjectuur. Deze kan ik echter evenmin aanbevelen, want *διασπαρέντες* vs. 3 wijst op vs. 1 terug, en al denken wij vs. 1 weg, toch wordt het verband der zinnen nog niet zuiver. In het verhaal behoort, dunkt mij, vs. 2 na *ἐκοιμήθη* 7 : 60, en vs. 1 na vs. 3; maar in den tekst dien de Hss. ons geven kan die verplaatsing niet meer geschieden. Het komt mij voor dat een afschrijver reeds zeer vroeg verwarring in den tekst gebracht heeft, en dat anderen den samenhang, zoo goed en zoo kwaad als dat ging, hebben trachten te herstellen.

Hand. 8 : 7 *πολλοὶ γὰρ τῶν ἐχόντων πνεύματα ἀκάθαρτα.... ἐξήρχοντο.* Lees *π ο λ λ ά*. Lachm. Praef. II p. VIII.

In een tweetal Hss. van lateren tijd staat *πολλῶν*, dat blijk-

baar niets dan eene conjectuur is. Uit het gebruik van den pluralis *ἐξήρχοντο* maak ik op dat *πολλοί* echt is, en dat de schrijver zijn zin anders geeindigd heeft dan hij dien opgezet had. Dergelijke anakoluthen treffen wij 19 : 34, 20 : 3 aan.

Hand. 8 : 9 *Σίμων ..... λέγων εἶναί τινα ἑαυτὸν μέγαν*. Valck., Schol. Act. 5 : 36, houdt *μέγαν* voor onecht.

Eene zekere emendatie. Als naar gewoonte hebben afschrijvers, tot verduidelijking, aangevuld. Ook 5 : 36 staat *λέγων εἶναί τινα ἑαυτόν*, en ook daar heeft iemand, die *τινά* niet begreep, *μέγαν* ingevoegd, dat in verscheidene Hss. te lezen staat. Had Lucas *μέγαν* willen gebruiken, hij zou het niet op eene zoo ongeschikte plaats geschreven hebben.

Het verwondert mij dat ik nergens eene opmerking vind aangaande 11 : 17. Ook daar is *δυνατός* interpolatie. Petrus zeide: *εἰ οὖν .... ἐγὼ τίς ἤμην κωλῦσαι τὸν θεόν;* en niet *τίς ἤμην δυνατὸς κωλῦσαι τὸν θεόν*.

Hand. 8 : 26 *πορεύου .... ἐπὶ τὴν ὁδὸν τὴν καταβαίνουσαν ἀφ' Ἱερουσαλὴμ εἰς Γάζαν· αὕτη ἐστὶν ἔρημος*. De drie laatste woorden zijn onecht. Wesseling, bij Bloomfield, a. h. l.; Wassenb. I p. 53.

Deze woorden hebben den exegeten veel moeite veroorzaakt. De meeste laten *αὕτη* op *ὁδός* terugwijzen. Meyer, Bloomfield en velen met hen meenen dat, daar er meer dan één weg was, de engel aan Philippus eene nadere aanwijzing gegeven heeft: „dieser Weg ist öde, d. h. er ist ein Wüstenweg“ ... „der „Engel wollte ihn recht sicher weisen“. De Wette, die niet zoo lichtvaardig oordeelt, vindt de woorden, hoe ook opgevat, „nicht „recht passend“. En dat terecht, om meer dan eene reden.

Zij die in *αὕτη ἐστὶν ἔρημος* eene nadere aanwijzing van den weg zien, beroepen zich op Robinson. Deze deelt, in zijn *Palestina* II p. 748, mede dat er twee wegen van Jeruzalem naar Gaza

bestaan, en dat werkelijk de eene, die over Beth-Djibrin (Eleutheropolis), eene ὁδός ἔρημος is, die door weinig bewoonde streken leidt.

Maar die uitleggers stellen zich wat spoedig tevreden.

Men begrijpt dat een weg dan eerst als ἔρημος van een anderen kan worden onderscheiden, wanneer die andere niet ἔρημος is, en dus door meer bezochte, eenigszins volkrijke streken loopt. En zulk een weg zullen zij moeielijk kunnen aanwijzen. Robinson zegt dat een tweede weg over Beth-Semes loopt, vervolgens zuidwaarts buigt en verder, Tell-es-Safiëh ten noorden latende, eene zuidwestelijke richting neemt, maar deze weg, het noordelijke deel althans, kan, wegens de gesteldheid van het terrein, weinig anders geweest zijn dan een bergpad. Robinson heeft dien dan ook op zijne kaart niet aangeteekend. Wel leert ons deze dat de weg van Jeruzalem naar Gaza zich bij Wadi-Moessoer in tweeën splitst en dat, terwijl de eigenlijke weg naar Beth-Djibrin voert, een pad zich iets meer noordwaarts buigt, om zich later weer met den weg te vereenigen. Maar dit pad loopt door eene soortgelijke streek als de meer zuidelijk gelegen weg, en kan in vergelijking met dezen onmogelijk een druk bezochte weg geweest zijn.

Om van Jeruzalem naar Gaza te komen kon men nog een anderen weg inslaan. Men kon nl. westwaarts over Kirjath-Jearim naar Rama (Ramleh) reizen en dan den weg vinden die van het noorden naar het zuiden door de vlakte loopt. Maar deze kon geen weg van Jeruzalem naar Gaza heeten, evenmin als b.v. de weg van Amsterdam naar Haarlem de weg naar den Helder genoemd kan worden.

Het is moeielijk en al licht gevaarlijk uit den tegenwoordigen toestand der wegen tot een veel vroegeren te besluiten, maar zooveel is zeker dat de berichten van Robinson geen steun geven aan de opvatting van αὕτη ἐστὶν ἔρημος welke ik bestrijd. En zelfs, al gaven zij dien wel, zoo moeten wij toch in het oog

houden dat door de uitdrukking *ἐπὶ τὴν ὁδὸν τὴν καταβαίνουσαν* de geheele voorstelling van *twee* wegen wordt uitgesloten. Ga *den* weg op, zoo staat er, die van J. naar G. loopt, d. i. den gewonen weg. Welk een schrijver nu zal daaraan eene nadere aanwijzing voegen *in dezen vorm*: deze is woest? Denken wij slechts aan ons eigen spraakgebruik; want mijne vraag geldt niet alleen het Grieksch maar alle talen; wie onzer zal, om uit te drukken dat iemand door het Bosch, niet langs een anderen weg, van 's Gravenhage naar Leiden gaan moet, aldus spreken: Ga den weg op naar Leiden; deze loopt door het Bosch? Inderdaad, hij die gelooven kan dat onze schrijver zoo zou hebben geschreven, als wij vs. 26 lezen, moet aannemen dat hij de gewone eischen van het gezond verstand heeft miskend.

De gevolgtrekking uit dit alles is, dat *αὕτη* niet bij *ὁδός* behoort maar bij *Γάζα*, en dat wij hier een scholion geograficum voor ons hebben, dat aan den kant, niet in den tekst, behoort te staan. Van Gaza schreef een lezer: *αὕτη ἐστὶν ἔρημος*. Deze stad toch werd in den oorlog der Joden tegen de Romeinen verwoest. Fl. Jos. B. J. II 18 § 1: *καὶ Γάζαν κατέσκαπτον*.

Eene dergelijke kantteekening vindt Wass. l. l. in vs. 38: *ὅ τε Φίλιππος καὶ ὁ εὐνοῦχος* — ik geloof terecht. Soortgelijke glossemata staan, hoewel niet in alle Hss., 10 : 21 *τοὺς ἀπεσταλμένους ὑπὸ τοῦ Κορνηλίου πρὸς αὐτόν*, ib. 7 *τῷ Κορνηλίῳ*, 11 *δεδεμένον*, enz.

Hand. 9 : 1 *ὁ δὲ Σαῦλος ἔτι ἐμπνέων ἀπειλῆς καὶ φόνου*. Misschien *ἔμπλεως*. Markland, bij Bow.

Ik twijfel aan de waarheid dezer gissing, daar *ἔμπλεως* in het N. T. niet voorkomt, en de schrijver zeker wel *πλήρης* of *μεστός* (Rom. 1 : 29) zou geschreven hebben. Maar daarmede is niet gezegd dat de gewone opvatting van den tekst goed is. Dat *ἐμπνέων* met den gen. niet hetzelfde is als *πνέων ἀπειλὴν καὶ φόνον*, en niet beteekenen kan: *uitademende*, *blazende*, *snuivende*

ben ik geheel met Markland eens. Meyer haalt eenige plaatsen aan die bewijzen moeten dat dit wel kan, maar deze baten ons niet. Jos. 10 : 40 staat πᾶν ἐμπνέον ζωῆς ἐξωλόθρευσεν. De Grieksche vertaler heeft hier zelf ζωῆς bijgevoegd, dat in het Hebreeuwsch niet staat, en vertaalt elders eenvoudig πᾶν ἐμπνέον, Deut. 20 : 16. *Ζωῆς* is dus geen genit. van πνεῖν afhangende, maar eene nadere bepaling van πᾶν ἐμπνέον even als in πνεῦμα ζωῆς Gen. 6 : 17. De aanhaling van Aristophanes had Meyer maar liever moeten laten rusten. Over het geheel is hij in het aanhalen van plaatsen uit klassieke schrijvers niet gelukkig; Ar. Eq. 437 staat:

ὡς οὗτος ἤδη καικίας ἢ συκοφαντίας πνεῖ.

maar καικίας en συκοφαντίας zijn daar geen genitivi maar nominativi, bovendien staat er niet ἐμπνεῖν maar πνεῖν. Ik meen dus te mogen verzekeren dat ἐμπνεῖν met den genit. de bedoelde beteekenis niet kan hebben. Wel vind ik dat de Hellenisten even als de klassieke schrijvers πνεῖν met den acc. daarvoor bezigen, b.v. 2 Macc. 9 : 7 πῦρ πνέων .... ἐπὶ τοὺς Ἰουδαίους.

Maar πνεῖν komt toch vaak genoeg met den genitivus voor. Het beteekent dan evenwel niet *uitademen*, *blazen* maar *rieken naar iets*. Ook ἐμπνεῖν komt eene enkele maal zoo voor, maar is ongewoon. Nu geloof ik dat Lucas het werkwoord in deze beteekenis heeft gebezigd; wij behoeven daarbij *rieken* niet tot *reuk van zich geven*, in den eigenlijken zin, te beperken, daar wij bij Grieksche schrijvers van lateren tijd oòk πνεῖν θυμοῦ, πνεῖν αὐθαδείας vinden. Daar in den Sinait. ἔτι ontbreekt, zou het zeer goed kunnen zijn, dat ἐμ eene dittografie van ἔτι is en Lucas ἔτι πνέων geschreven heeft.

Hand. 10 : 14 οὐδέποτε ἔφαγον πᾶν κοινὸν καὶ ἀκάθαρτον. De twee laatste woorden zijn een glosseem. Wassenb. I p. 54.

Vele codices hebben ἢ ἀκ. Ook 11 : 8, waar deze woorden

herhaald worden, en 10 : 28 staat ἤ. Het vermoeden dat ἢ of καὶ ἀκάθαρτον eene toelichting van een lezer is (vgl. Mc. 7 : 2) ligt voor de hand, want κοινόν en ἀκάθαρτον zijn geheel hetzelfde.

De tegenwerping door Borneman, Schol. Luc. p. XL, tegen Wassenberghs gissing: dat het zich niet laat verklaren dat een glossator hier ter plaatse het woord κοινόν zou hebben toegelicht, daar hij het dan ook wel Rom. 14 : 14 zou hebben gedaan, is van weinig waarde. Immers werden in den eersten tijd de boeken des N. Ts nog niet gezamenlijk, maar afzonderlijk overgeschreven.

Toch durf ik ten opzichte der genoemde conjectuur niet verder gaan dan tot een vermoeden, daar op vele plaatsen des N. Ts eene zekere breedsprakigheid niet te miskennen is.

Met meer vertrouwen spreek ik de onderstelling uit dat het woord ἄνθρωπον, 10 : 28, waarover de commentatoren, voor zoover ik weet, zwijgen, niet in den tekst behoort. Lucas schreef κἀμοὶ ἔδειξεν ὁ θεὸς μηδένα κοινὸν (ἢ ἀκάθαρτον?) λέγειν [ἄνθρωπον]. Eene dergelijke invulling is ἐξ ἑνὸς [αἵματος]. Hand. 17 : 26.

Hand. 10 : 17 ὡς δὲ ἐν ἑαυτῷ διηπόρει ὁ Πέτρος. Wellicht ἐν ἑαυτῷ γενόμενος διηπόρει. Valck. Sched. p. 291.

Hij vergelijkt 12 : 11. Ik geloof dat hij gelijk heeft. Met διηπόρει verbonden is ἐν ἑαυτῷ zeer zonderling.

Hand. 10 : 25 ὡς δὲ ἐγένετο τοῦ εἰσελθεῖν τὸν Πέτρον. Lees τὸ εἰσελθεῖν, Laurent, p. 146. Lees εἰσελθεῖν zonder artikel, Rinck, Lucubr. Crit. p. 64.

Allerwaarschijnlijkst heeft Rinck gelijk. *Τοῦ* kan met geen mogelijkheid verklaard worden en wij hebben geen recht Lucas woorden zonder zin toe te schrijven, vooral niet nu τοῦ zoo licht uit de voorafgaande lettergreep kan ontstaan zijn.

Hand. 10 : 30 ἀπὸ τετάρτης ἡμέρας μέχρι ταύτης τῆς ὥρας ἤμην τὴν ἐνάτην προσευχόμενος. Holw., Jaarb. 1860 p. 590, verwerpt τὴν ἐνάτην en leest ἀπὸ τετάρτης ταύτης ἡμέρας ἤμ. πρ.

Hij acht het een glosseem uit vs. 3 afkomstig. De varianten doen zien hoe men bezig geweest is den zin, die door de invoeging van τὴν ἐνάτην bedorven was, weder verstaanbaar te maken. Maar, zelfs al leest men met de latere Hss. νηστεύων καὶ, dan nog krijgen wij geen anderen zin dan dat hij sedert drie dagen gedurende het negende uur bad, wat zeker niet de bedoeling des schrijvers is. Ook is de tijdsopgaaf, ἀπὸ τετάρτης ἡμέρας μέχρι ταύτης τῆς ὥρας meer dan zonderling, en ἤμην past na μέχρι ταύτης τῆς ὥρας niet. Het kan zeer wel zijn dat Holw.'s lezing „ἀπὸ τετάρτης ταύτης ἡμέρας d. i. τετάρτῃ ἡμέρᾳ ἀπὸ „ταύτης" de ware is, en dat afschrijvers die niet hebben begrepen.

Hand. 10 : 36 τὸν λόγον ὃν ἀπέστειλεν κτέ. Voor deze woorden is eene lacune. Holw. Jaarb. 1860 p. 590.

Holwerda vermoedt dat er iets gestaan zal hebben als: daar Hij ook ulieden waardig geacht heeft te hooren. In A. B. ontbreekt ὃν, maar is de zin even onverstaanbaar; de accusativus wordt daarin wel verklaard, maar verband met het vorige bestaat hoegenaamd niet. Holw.'s gissing zal wel juist zijn. Minder waarschijnlijk acht ik die van Niermeyer, Mag. v. Kr. en Exeg. 1850 p. 117, dat vs. 35 geinterpoleerd zou zijn.

Hand. 12 : 19 ἀνακρίνας τοὺς φύλακας ἐκέλευσεν ἀπαχθῆναι. Lees ἀπαλλαχθῆναι. Naber l. l. p. 87.

'Εκέλευσεν ἀπαχθῆναι beteekent: hij beval dat zij ter dood gebracht zouden worden. Naber bewijst dit uit den proloog van het boek Esther. Vgl. Hesych. ἀπάγεσθαι· εἰς θάνατον ἕλκεσθαι. Had Lucas bedoeld dat hij hen naar de gevangenis liet brengen, hij

zou er εἰς τὸ δεσμωτήριον of iets dergelijks bijgevoegd hebben. Dat nu Herodes zoo wreed zou geweest zijn trekt Naber in twijfel. Zijne conjectuur is niet boven bedenking verheven. Had Lucas eenvoudig willen zeggen dat Herodes de wachters liet gaan, hij zou dat, dunkt mij, niet door ἀπαλλάσσεσθαι hebben uitgedrukt; ook komt het mij voor dat het heengaan der wachters — zij toch treden hier niet als beschuldigden, maar enkel als getuigen op — niet belangrijk genoeg was om hier uitdrukkelijk te worden vermeld.

Hand. 12 : 19 καὶ κατελθὼν ἀπὸ τῆς Ἰουδαίας εἰς τὴν Καισαρείαν διέτριβεν. Lees ἐκεῖ διέτριβεν. Markland, bij Bow.

Dit woord kan hier niet worden gemist. Wie zal ooit zeggen: Hij ging naar Cesarea en vertoefde?

and. 13 : 1 ἦσαν δὲ ἐν Ἀντιοχείᾳ κατὰ τὴν οὖσαν ἐκκλησίαν προφῆται. Lees κατὰ τὴν ἐν Ἀντ. οὖσαν ἐκκ. Mangey, bij Bow.

Of deze lezing de oorspronkelijke is, blijft onzeker. Maar zeker is het dat de gewone tekst niet in orde is. Meyer vergelijkt Rom. 13 : 1; het is evenwel moeielijk te begrijpen hoe men deze plaatsen met elkander vergelijken kan.

Hand. 13 : 17 ὁ θεὸς τοῦ λαοῦ τούτου Ἰσραήλ. Lees ὁ θεὸς τοῦ Ἰσραήλ. Holw. Jaarb. 1860 p. 590.

Cod. B. heeft: τοῦ λαοῦ τοῦ Ἰσραήλ. Maar de schrijver der Hand. schrijft steeds ὁ λαὸς Ἰσραήλ zonder artikel. In vele Hss. ontbreekt Ἰσραήλ, maar ὁ θ. τοῦ λαοῦ τούτου past hier in Paulus' mond niet. „Door τοῦ λαοῦ wilde een of andere lezer aanduiden, „dat door Israel hier niet *Jacob*, maar het volk bedoeld werd." De lezing der Hss. is in geen geval te verdedigen.

Hand. 13 : 19 *κατεκληρονόμησε τὴν γῆν αὐτῶν ὡς ἔτεσι τετρακοσίοις καὶ πεντήκοντα καὶ μετὰ ταῦτα κτἑ.* Lees door middel van omzetting: *κατεκληρονόμησε τὴν γῆν αὐτῶν καὶ μετὰ ταῦτα ἔδωκε κριτὰς ὡς ἔτεσι τ. κ. π.* Lachm. Praef. II p. VIII.

Van de lezing der oudste codd, welke ik hierboven opgaf, schrijft Lachmann met recht: „Haec absurda esse nemo non intel-„ligit, eoque minus simile veri est quod Wettius suo more opi-„natur, haec ab auctoribus optimis tradita correctori deberi."

Het kan zeer wel zijn dat Lachmann den waren tekst gevonden heeft; de vraag is echter bij mij opgerezen of die geheele tijdsbepaling *ὡς* — *πεντήκοντα* wel in den tekst behoort.

Hand 13 : 27 *τοῦτον ἀγνοήσαντες καὶ τὰς φωνὰς τῶν προφητῶν τὰς κατὰ πᾶν σάββατον ἀναγινωσκομένας κρίναντες ἐπλήρωσαν.* Lees *κρίναντες,* achter *ἀγνοήσαντες καί.* Lachm. Praef. II p. VIII.

Een afschrijver heeft zijn oog van *αντες* in *ἀγνοήσαντες* naar den tweeden uitgang *αντες* laten afdwalen en heeft het overgeslagene woord, om zijn afschrift niet te schenden, op eene andere plaats ingevoegd. Lachmann's conjectuur spreekt zoo zeer voor zich zelve dat zij geen verdediging behoeft.

Hand. 13 : 32 *ταύτην ὁ θεὸς ἐκπεπλήρωκεν τοῖς τέκνοις ἡμῶν ἀναστήσας Ἰησοῦν.* Lees *ἐφ' ἡμῶν.* Lachm. Praef. II p. IX.

Ἡμῶν staat in alle goede Hss. maar geeft, zooals iedereen ziet, geen zin. Daarom hebben latere afschrijvers er *αὐτῶν ἡμῖν* van gemaakt, wat niets anders is dan eene slechte conjectuur. *Ἐφ' ἡμῶν,* nostro tempore, laat zich zeer goed verklaren, maar ik voor mij houd *ἡμῶν* voor eene aanteekening, die bij *τοὺς πατέρας* behoorde en op eene verkeerde plaats in den tekst geraakt is.

Hand. 13 : 43 *τῶν σεβομένων προσηλύτων.* Owen, bij Bow., houdt het laatste woord voor een glosseem.

Natuurlijk. Beide woorden beteekenen volkomen hetzelfde. Het woord *σεβόμενος* was sommigen afschrijvers niet duidelijk; zij hielden het voor een gewoon deelwoord en meenden daarom dat er een substantief bij moest staan. Als ik mij niet zeer bedrieg, doet zich datzelfde verschijnsel 17 : 4 voor. Daar geven ℵ. B. enz. *τῶν τε σεβομένων Ἑλλήνων πλῆθος πολὺ* te lezen; A. D. *σεβομένων καὶ Ἑλλήνων.* Dat door Paulus' prediking *in de synagoge* vele *Heidenen* bekeerd werden is niet waarschijnlijk: ook ontbreekt *καὶ* in de beste Hss.; en *σεβόμενοι Ἕλληνες* zal Lucas wel niet geschreven hebben: dat de proselyten in Thessalonika *Ἕλληνες* waren spreekt waarlijk van zelf; en wie onzer zal, om een voorbeeld te noemen, van *vreemdelingen uit het buitenland* spreken? Men schrappe dus *Ἑλλήνων.*

Hand. 13 : 48 *ἀκούοντα δὲ τὰ ἔθνη ἔχαιρον καὶ ἐδόξαζον τὸν λόγον τοῦ κυρίου.* Lees *ἐδόξαζον τὸν θεόν.* Mill, bij Bow.

Bowyer noemt ook Beza maar deze stelt die lezing niet voor. De gewone lezing is zonderling, maar de ware is in D. bewaard gebleven. Lucas schreef *καὶ ἐδέξαντο τὸν λόγον κτέ.*

Hand. 14 : 13 *ὅ τε ἱερεὺς τοῦ Διὸς τοῦ ὄντος πρὸ τῆς πόλεως.* Lees *τοῦ τοῦ Διός.* Valck. Sched. p. 295 en Schol. a. h. l.

Hij toont aan dat hier aan den tempel van Zeus *τὸ τοῦ Διὸς,* sc. *ἱερόν,* moet gedacht worden.

Hand. 15 : 27 *ἀπεστάλκαμεν οὖν Ἰούδαν καὶ Σίλαν ..... ἀπαγγέλλοντας.* Lees *ἀπαγγελοῦντας.* Naber l. l. p. 89.

Cod. D. heeft hier de ware lezing bewaard. Zoo leze men ook Joh. 20 : 18 met sommige Hss. *ἀγγελοῦσα*, zooals Mangey, bij Bow., opmerkte.

Hand. 16 : 12 *εἰς Φιλίππους, ἥτις ἐστὶ πρώτη τῆς μερίδος Μακεδονίας πόλις, κολωνία* Lees *ἥτις ἐστὶ τῆς πρώτης μερίδος Μ. π.* Clericus (le Clerc) en Markl., bij Bow.

Zonder eenige bedenking neem ik die gissing over. Om overtuigd te worden dat deze plaats corrupt is, leze men de gewrongene verklaringen der uitleggers. Philippi was eene stad van de *prima Macedoniae pars*. Livius leert ons l. 45. c 29. „Unam fore et *primam partem* (nl. Macedoniae) quod agri inter Strymonem et Nessum amnem sit; en deze prima pars is juist het gedeelte waar Philippi in ligt. Als wij dit in aanmerking nemen, dan is het inderdaad bevreemdend, dat noch de Wette, noch Meyer bovengenoemde emendatie de vermelding waardig keuren. Bloomfield keurt haar op gezag der Hss. af, maar noemt haar ten minste.

Hand. 16 : 13 *οὗ ἐνομίζομεν προσευχὴν εἶναι.* Naber *οὗ ἐν. προσευχὴν προσευχῇ εἶναι* Naber, l. l. p. 89.

De lezing van A. B. *προσευχή* verdient onze aandacht, vooral omdat zij blijkbaar aan die van E. H. L. P. ten grondslag heeft gelegen. In deze laatste zou, zonder den nomin. *προσευχή*, geen *ἐνομίζετο* geschreven zijn. „Cuiusvis est rescribere *προσευχήν*, sed „potest aliud quid vitii latere." Kuenen en Cobet, Praef. Om deze reden verdient bovengenoemde conjectuur ernstige overweging.

Hand. 17 : 5 *τῶν ἀγοραίων τινὰς ἄνδρας πονηρούς.* Zie op 28 : 21.

Hand. 17 : 22 *κατὰ πάντα ὡς δεισιδαιμονεστέρους ὑμᾶς θεωρῶ.* Lees *κατὰ πάντα καὶ πανταχῶς δεισιδ. κτέ.* Naber, l. l. p. 90.

Deze plaats is altijd een crux interpretum geweest. Nabers gissing is zeer aannemelijk. Hij vergelijkt 17 : 30 *πάντας πανταχοῦ μετανοεῖν*, 21 : 28 *πάντας πανταχῇ διδάσκων*, 24 : 3 *πάντῃ τε καὶ πανταχοῦ*. De oorzaak der vergissing ligt voor de hand.

Hand. 18 : 3 *διὰ τὸ ὁμότεχνον εἶναι ἔμενε παρ' αὐτοῖς.* Lees *ὁμότεχνος*. Naber. l. l. p. 366.

„Sero nati sunt" schrijft hij, „qui hoc modo errarunt." Meyer beroept zich op Luc. 11 : 8; maar ziet voorbij dat die plaats niets bewijst.

Hand. 18 : 5 *συνείχετο τῷ λόγῳ.* Lees *συνεῖχε τὰ τοῦ λόγου.* Holw. Betr. p. 84.

Ook deze woorden hebben reeds zeer vroeg de uitleggers gekweld. Men zie slechts de variae lectiones en leze de verklaringen in de commentaren. Holw. wijst aan dat men wel *συνέχεσθαι νόσῳ* enz. kan zeggen, maar niet *λόγῳ*, en vertaalt de door hem voorgestelde lezing: *zette de zaken des Woords met kracht door.* Hij vergelijkt. Fl. Jos. Ant. XI, 5. 7 *βούλομαι δ' ὑμᾶς ..... πάσῃ σπουδῃ χρωμένους συνέχειν τὸ ἔργον.* Geel, in het Bijvoegsel op Holw's boek, p. II, vermoedde: *συνεῖχε τὸν λόγον*, maar ik acht Holw's gissing verkieslijk.

Hand. 18 : 25 *ἐλάλει καὶ ἐδίδασκεν* (Apollos nl.) *ἀκριβῶς τὰ περὶ τοῦ Ἰησοῦ, ἐπιστάμενος μόνον τὸ βάπτισμα Ἰωάννου.* Naber vermoedt dat *τὰ περὶ τοῦ Ἰησοῦ* eene interpolatie is. l. l. p. 90.

De gewone lezing is niet te begrijpen, vgl. vs. 26. Met recht ziet Naber de reden dier duisterheid in *τὰ — Ἰησοῦ*. Maar,

ἐδίδασκεν ἀκριβῶς, ἐπιστάμενος κτέ. is toch nog niet goed. De woorden τὰ — Ἰησοῦ verwijderende, moet men ook de interpunctie veranderen en aldus lezen: ἐλάλει καὶ ἐδίδασκεν, ἀκριβῶς ἐπιστάμενος μόνον κτέ. Apollos kende van Jezus wel iets, maar niet ἀκριβῶς; Aquila en Priscilla ἀκριβέστερον αὐτῷ ἐξέθεντο. Vgl. aant. op Luc. 16 : 21.

Hand. 19 : 22 αὐτὸς ἐπέσχε χρόνον εἰς τὴν Ἀσίαν. Eene onherstelbaar bedorvene plaats. Holw. Betr. p. 29.

Meyer vergelijkt „das bekannte ἐς δόμους μένειν Soph. Aj. 80". Ik geloof evenwel niet dat de philologen daar vrede mede zullen hebben. De lezing ἐς δόμους is in Soph. meer dan twijfelachtig, en om gegronde redenen hebben de geleerden die in den laatsten tijd deze tragedie uitgegeven hebben, zooals Dindorf en Blaydes, de lezing ἐν δόμοις opgenomen.

Hand. 19 : 40 καὶ γὰρ κινδυνεύομεν ἐγκαλεῖσθαι στάσεως περὶ τῆς σήμερον, μηδενὸς αἰτίου ὑπάρχοντος περὶ οὗ οὐ δυνησόμεθα ἀποδοῦναι λόγον περὶ τῆς συστροφῆς ταύτης. Naber vindt drie interpolaties in deze woorden en leest: καὶ γὰρ κινδυνεύομεν ἐγκαλεῖσθαι σήμερον περὶ οὗ οὐ δυνησόμεθα ἀποδοῦναι λόγον. l. l. p. 90.

Cod. ℵ. B. enz. hebben περὶ οὗ οὐ (volgens Tschdf. staat dit οὐ in B; volgens de editie van Kuenen en Cobet ontbreekt het); andere codd.: περὶ οὗ. Hoe geweldig de door Naber voorgestelde operatie ook schijne, toch is het zeer wel mogelijk dat zij alleen in staat is den tekst in zijne zuiverheid te herstellen. Μηδενὸς αἰτίου ὑπάρχοντος kan tot opheldering ingevoegd zijn in een Hs. waarin περὶ οὗ δυνησόμεθα geschreven was, en later ook in codices gekomen zijn, waarin de goede lezing περὶ οὗ οὐ δ. bewaard was gebleven. Natuurlijk kan eene gissing als deze nooit zeker zijn.

Van den gewonen tekst zegt ook Borneman, Schol. Luc. Add. p. 173: „Puerilem hanc esse dicendi infantiam non diffiteor". Hij stelt echter geen verandering voor.

Hand. 20 : 4 *καὶ Γάϊος Δερβαῖος καὶ Τιμόθεος.* Lees *καὶ Γάϊος, Δερβαῖος δὲ Τιμόθεος,* Adr. Heringa, bij Valck. Schol. p. 573; *καὶ Δερβαῖος Τιμόθεος,* Lachm. Praef. II p. IX.

Cajus was niet uit Derbe, maar uit Macedonië, 19 : 29. De meeste uitleggers zeggen ons echter dat dit een andere Cajus was. Is dit waarschijnlijk? Ik geloof het niet. In laatstgenoemd vs. vinden wij melding gemaakt van twee Macedoniërs, Cajus en Aristarchus, reisgenooten van Paulus; in 20 : 4 lezen wij dat Paulus uit Griekenland vertrok, door Macedonië naar Azië reisde en vergezeld werd o. a. door Cajus en Aristarchus. Iedereen ziet dat die beide tweetallen, door slechts weinige verzen van elkander gescheiden, dezelfde moeten zijn. Daarbij komt dat vs. 4 van al de reisgenooten van Paulus de afkomst wordt opgegeven, behalve van Timotheus. Men moet den Hss. wel een onfeilbaar gezag toekennen om in de overgeleverde lezing te berusten. De door Valckenaer aanbevolene voldoet beter dan die van Lachm., daar zij goed bij *Θεσσαλονικέων δέ* en *'Ασιανοὶ δέ* past. In de Hss. vinden wij *δέ* en *καί* vaak verwisseld, b.v. 24 : 16. Dat Timotheus een Lystreër was staat 16 : 1 enz. niet.

Hand. 20 : 24 *ἀλλ' οὐδενὸς λόγου ποιοῦμαι τὴν ψυχὴν τιμίαν ἐμαυτῷ ὡς τελειῶσαι τὸν δρόμον μου.* Lees voor *τὴν ψυχὴν τιμίαν*: *ζημίαν.* Naber l. l. p. 90.

De Hss. toonen ons hoe men reeds oudtijds naar de ware lezing gezocht heeft.

ℵ. B. C. hebben den tekst die hier opgegeven is.

A: *ἀλλ' οὐδενὸς λόγον ἔχω οὐδὲ ποιοῦμαι τὴν ψυχήν κτέ.*

D: ἀλλ' οὐδενὸς λόγον ἔχω μοι οὐδὲ ποιοῦμαι τὴν ψυχήν μου κτέ. E. enz.: ἀλλ' οὐδενὸς λόγον ποιοῦμαι οὐδὲ ἔχω τὴν ψυχὴν (μου) κτέ. Eenige minuskels hebben τούτων na οὐδενός.

Ik voor mij ben geneigd om te gelooven dat er ἀλλ' οὐδενὸς λόγου ποιοῦμαι τὴν ψυχὴν ἐμαυτῷ, zonder τιμίαν, gestaan heeft, en dat τιμίαν het overblijfsel is van eene explicatie οὐ τιμίαν ποιοῦμαι τὴν ψυχὴν ἐμαυτῷ, die gedeeltelijk in den tekst is geraakt. Ook hieruit laten zich de varianten verklaren. Evenmin is het tweede gedeelte van ons vers — om dit in het voorbijgaan op te merken — in orde. Ὡς τελειῶσαι zal wel bij ongeluk uit ὥστε τελειῶσαι ontstaan zijn, maar dat ook dit de ware lezing niet is leeren ons ℵ. B., die ὡς τελειώσω hebben. Dit kan evenmin goed zijn. Wat er gestaan heeft weet ik niet. Om ἕως οὗ te lezen moeten wij te groote verandering maken.

Hand. 21 : 26 ἕως οὗ προσηνέχθη. Lees προσενεχθῇ. Holw. Jaarb. 1860 p. 590.

Natuurlijk. Na ἕως οὗ wordt geregeld de conj. gebezigd.

Hand 22 : 1 ἀκούσατε μοῦ τῆς πρὸς ὑμᾶς νυνὶ ἀπολογίας. Lees μοι. Naber l. l. p. 91.

De dativus is hier zeker verkieslijk, het onderscheid tusschen Υ en Ι gering. Ik ken echter zulk een gebruik van den dativus in het N. T. niet.

Hand. 22 : 3 ἀνατεθραμμένος δὲ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, παρὰ τοὺς πόδας Γαμαλιὴλ πεπαιδευμένος κατ' ἀκρίβειαν τοῦ πατρῴου νόμου, ζηλωτὴς ὑπάρχων τοῦ θεοῦ κτέ. Lees τὸν πατρῷον νόμον. Hemsterhuis, bij Bow.

Hemsterhuis maakte die conjectuur blijkbaar omdat κατ' ἀκρίβειαν en τοῦ πατρῴου νόμου niet vereenigd kunnen worden.

Dat hij hierin gelijk heeft bewijst de schrijver der Opmerk., p. 155, onwederlegbaar. Deze vergelijkt o. a. *κατὰ κράτος*, Hand. 19 : 20, en *κατὰ τὸ κράτος τῆς δόξης*, Col. 1 : 11, en toont aan dat *κατ' ἀκρίβειαν* niets anders is dan *ἀκριβῶς*. Hij heeft echter nog eene moeielijkheid opgemerkt, nl. dat *ζηλωτὴς τοῦ θεοῦ* hier niet past, dewijl deze woorden *rivalis Dei* beteekenen en de zin *ζηλωτὴς τῷ θεῷ*, *een ijveraar voor God*, vereischt, vgl. Num. 25 : 13. Hij stelt daarom de volgende lezing voor, die van de gewone alleen in de interpunctie afwijkt: *ἀνατεθραμμένος δὲ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, παρὰ τοὺς πόδας Γαμαλιὴλ πεπαιδευμένος κατὰ ἀκρίβειαν, τοῦ πατρῴου νόμου ζηλωτὴς ὑπάρχων τοῦ θεοῦ, κτέ.* Hij wijst aan dat *ζηλωτὴς τοῦ νόμου* eene zeer gewone uitdrukking is, b.v. 21 : 20, en beroept zich, om de vreemde plaatsing van *τοῦ θεοῦ* te rechtvaardigen, op 1 Thess. 2 : 13 *παραλαβόντες λόγον ἀκοῆς παρ' ἡμῶν τοῦ θεοῦ*. Dit geheele betoog is een bewijs van de groote scherpzinnigheid des schrijvers. In de hoofdzaak heeft hij, dunkt mij, volkomen gelijk, maar de plaats die *τοῦ θεοῦ* in zijne lezing inneemt is mij toch al te zonderling. 1 Thess. 2 : 13 is de *eenige* plaats waar een dergelijke genitief voorkomt, en daar kunnen wij desnoods nog veronderstellen dat de schrijver, na *παραλαβόντες λόγον ἀκοῆς παρ' ἡμῶν* geschreven te hebben, het noodig oordeelde er terstond, tot wegneming van alle misverstand, bij te voegen: *τοῦ θεοῦ*. Als ten minste dat *τοῦ θεοῦ* geen invoegsel is. Op onze plaats, Hand. 22 : 3, is er echter geen reden te bedenken waarom Lucas dat overtollige, ja zinstorende *τοῦ θεοῦ* aan *τοῦ πατρῴου νόμου* zou hebben gehangen. Wat ik dus daarvan denken moet, weet ik niet zeker. Is *τοῦ θεοῦ* eene invulling van iemand die niet begreep dat *νόμου* en *ζηλωτής* bij elkaar behoorden? Of schuilt hier eene corruptie?

Hand. 22 : 25 *ὡς δὲ προέτειναν αὐτὸν τοῖς ἱμᾶσι.* Misschien *π α ρ έ τ ε ι ν α ν*. Bentley, bij Ellis, p. 27.

Dit is juist het woord dat de Grieken gebruiken voor ons: op

de pijnbank *spannen*. De veroordeelde die gegeeseld moest worden werd aan een paal gebonden, het lichaam, met de armen naar boven, uitgestrekt. De *ἱμάντες* zijn dus de riemen waarmede hij gebonden werd. *Προτείνειν* laat zich hier niet verklaren.

Hand. 22 : 25 *εἶπε πρὸς τὸν ἑστῶτα ἑκατόνταρχον*. Lees *ἐ φ ε σ τ ῶ τ α*. Naber l. l. p. 91,

De centurio stond daar niet slechts, maar had het toezicht. Ook in enkele minuskels komt deze conjectuur voor.

Hand. 23 : 8 *Σαδδουκαῖοι μὲν γὰρ λέγουσι μὴ εἶναι ἀνάστασιν μήτε ἄγγελον μήτε πνεῦμα, Φαρισαῖοι δὲ ὁμολογοῦσι τὰ ἀμφότερα*. Waarschijnlijk is *μ ή τ ε ἄ γ γ ε λ ο ν* een glosseem. Markl., bij Bow.

Niet onwaarschijnlijk. Door *μήτε* — *μήτε* worden er duidelijk drie zaken onderscheiden. Hiermede strijdt *τὰ ἀμφότερα*. Men kan *ἄγγελον μήτε πνεῦμα* niet als één geheel beschouwen, want dan zou er *μηδὲ ἄγγελον* moeten staan. Alle goede Hss. nu hebben *μήτε*, wat niet als verbastering van *μηδέ* (eene conjectuur van afschrijvers, in latere Hss.) kan beschouwd worden. Bovendien kan *μήτε ἄγγελον* uit het volgende vers ontstaan zijn.

Hand. 24 : 22 *ἀνεβάλετο αὐτοὺς ὁ Φῆλιξ ἀκριβέστερον εἰδὼς τὰ περὶ τῆς ὁδοῦ*. *Εἰδώς* is corrupt. W. H. van de Sande Bakhuyzen. Gids 1864, p. 233.

Deze woorden kunnen beteekenen dat Felix, de Christelijke leer nauwkeuriger kennende, de behandeling der zaak uitstelde. Maar dit is niet te begrijpen. Nauwkeuriger dan wie of dan wat? Meyer antwoordt: „Als ihm bei gegenwärtiger Verhand- „lung gegeben war". Maar die verklaring mist genoegzamen grond. Ging aan vs. 22 de tegen Paulus ingebrachte beschuldiging vooraf, dan zou die opvatting mogelijk zijn; nu de verde-

digingsrede van Paulus voorafgaat, is zij dat niet. En dat Felix door zijn verblijf in Cesarea, of door zijne vrouw, vrij goed met het Christendom bekend was geworden is geenszins zoo „natuurlijk" als de uitleggers beweren. Bovendien welk eene zonderlinge wijze van uitdrukking wanneer de schrijver had willen zeggen: Felix wist dat de beschuldigingen valsch waren, maar durfde Paulus toch niet vrijlaten en stelde daarom de behandeling der zaak uit!

Deze laatste opmerkingen maken tevens de andere opvatting van *ἀκριβέστερον* als *vrij nauwkeurig* onaannemelijk. Ik ben nog altijd van meening dat hier gestaan heeft: *Felix, de Christelijke leer nauwkeuriger willende leeren kennen*, vgl. vs. 24. Maar wat de Grieksche woorden zijn geweest weet ik niet.

Hand. 25 : 18. Zie op 28 : 21.

Hand. 26 : 4 *τὴν μὲν οὖν βίωσίν μου τὴν ἐκ νεότητος τὴν ἀπ' ἀρχῆς γενομένην ἐν τῷ ἔθνει μου ἔν τε Ἱεροσολύμοις ἴσασι πάντες. Τὴν ἐκ νεότητος* is een interpretamentum van *τὴν ἀπ' ἀρχῆς*. Wass. I p. 58.

In B. C. ontbreekt *τήν* voor *ἐκ νεότητος*. Gissingen als de genoemde blijven echter onzeker. Cf. Bornem. ad Luc. p. XXXIV.

Hand. 26 : 16 *εἰς τοῦτο γὰρ ὤφθην σοι προχειρίσασθαί σε ὑπηρέτην καὶ μάρτυρα ὧν τε εἶδες ὧν τε ὀφθήσομαί σοι.* Lees *ὑποθήσομαι.* Markl., bij Bow.

Het tweede *ὧν* is hetzelfde als *τούτων ἅ* en dit *ἅ* is volgens vele uitleggers zooveel als *δι' ἅ*. Zij verdedigen dit o. a. door een beroep op Stallb. ad Plat. Symp. p. 174a. Daar lezen wij *ταῦτα δὴ ἐκαλλωπισάμην*, maar dit brengt ons niet tot ons doel. Dat *ταῦτα* zoo adverbiaal kon gebruikt worden, trekt niemand in twijfel; maar dat in gewoon proza een dergelijk gebruik van het

pron. rel. bestaan heeft, volgt daaruit niet, en ik geloof niet dat het uit eene plaats van eenig Grieksch prozaschrijver kan bewezen worden. Dat Sophocles, Oed. Tyr. 788, zich de dichterlijke vrijheid veroorlooft om ὧν μὲν ἱκόμην ἄτιμον ἐξέπεμψε te schrijven is een zeer zwakke bewijsgrond. Maar zelfs, al namen wij aan dat ὧν ὀφθήσομαι ook in proza kan beteekenen τούτων δι' ἃ ὀφθ., dan zou daarmede weinig gewonnen zijn. Welken zin zou dan ons vers krijgen? *Een getuige van hetgeen gij gezien hebt en van datgene waarom ik aan u verschijnen zal.* Maar kan *dat* de bedoeling van den schrijver zijn? Zou Paulus dan getuigenis moeten geven van de reden waarom Jezus aan hem zou verschijnen?

Eene andere vertaling, in de Syn. Vertaling, *hetgeen ik u van mij te zien zal geven*, wordt door het spraakgebruik niet gewettigd.

Heeft misschien Markland het ware woord gevonden? Ὑποτίθεσθαι kan *leeren*, *onderrichten* aanduiden. De gissing blijft echter twijfelachtig, daar B. C. ὧν τε εἶδές με hebben en deze plaats dus meer schijnt geleden te hebben.

Hand. 26 : 28 ἐν ὀλίγῳ με πείθεις χριστιανὸν ποιῆσαι. Lees πείθῃ. Lachm. l. l. p. X.

Ἐν ὀλίγῳ beteekent niet: *bijna.* Had de koning bedoeld, wat Meyer wil: zoo gemakkelijk gaat het niet mij tot het Christendom over te halen, dan had Lucas zeker niet πείθεις, maar θέλεις με ποιῆσαι, οἴει of νομίζεις με ποιήσειν of iets dergelijks geschreven. De lezing γίνεσθαι voor ποιῆσαι is waarschijnlijk niets dan eene willekeurige verandering der librarii. Lachmann vertaalt: parva opera speras fore ut me Christianum facias. Ook cod. A. heeft πείθῃ.

Het geheele gezegde, ook ἐν ὀλίγῳ καὶ ἐν μεγάλῳ vs. 29, blijft mij echter te duister om dienaangaande eenige uitspraak te wagen.

Hand. 27 : 9 καὶ ὄντος ἤδη ἐπισφαλοῦς τοῦ πλοὸς διὰ τὸ καὶ τὴν νηστείαν παρεληλυθέναι. Misschien τὸν ἐτησίαν. Bentley, Ellis, l. l. p. 27.

Ik kan mij niet voorstellen dat Lucas νηστείαν geschreven heeft. Had hij den Grooten verzoendag bedoeld, hij zou dien dag genoemd hebben, en niet het vasten dat op dien dag plaats had. Voorts is het vreemd dat iemand als onze schrijver, die niet bepaald voor Joden schreef, dien Joodschen feestdag als tijdsbepaling gebruikt zou hebben, en nog wel als tijdsbepaling voor de zeevaart, als ware het iedereen bekend dat na *dien* dag de Middellandsche zee onveilig was. Bentley haalt eene plaats uit Plinius aan XVIII c. 77: (Aquilo) mollitur aestate media mutatque nomen et Etesias vocatur.

Zijne conjectuur heeft zeer veel voor zich, maar men moet eene nauwkeurige kennis van de winden in de Middellandsche zee bezitten, om uitspraak te kunnen doen.

Hand. 27 : 17 ἰσχύσαμεν μόλις περικρατεῖς γενέσθαι τῆς σκάφης ἣν ἄραντες βοηθείαις ἐχρῶντο ὑποζωννύντες τὸ πλοῖον. Naber leest βοείαις ἴσχυρουν, l. l. p. 91.

De groote bezwaren, die de verklaring dezer woorden drukken, heeft Naber duidelijk aangetoond. Zou het mogelijk geweest zijn, vraagt hij, in een storm het schip van ὑποζώματα te voorzien? Niet het schip maar de boot versterkten zij. Men leze zijne scherpzinnige opmerkingen t. a. p. Ik moet echter bekennen dat ik nog niet ten volle overtuigd ben. Dat βόειαι voor *touwen* of *riemen* is wel wat vreemd.

Hand. 27 : 21 πολλῆς δὲ ἀσιτίας ὑπαρχούσης. Lees ἀελπτίας. Naber l. l. p. 93.

Terecht houdt Naber ἀσιτίας voor bedorven. Ἀσιτία kan wel beteekenen *een zich onthouden van spijs*, b.v. uit angst, maar

ἀσιτία ὑπάρχει kan niet beteekenen: *zij eten niet*, *zij willen geen spijs gebruiken.* Wie deze woorden schrijft bedoelt: *er is gebrek aan eten.* En gesteld dat men zou mogen vertalen: *nadat men lang zonder eten gebleven was* (uit angst en radeloosheid), wat wij in de Syn. Vert. lezen, dan zijn wij daardoor nog niet gebaat, want dat *lang zonder eten blijven* past in den samenhang niet. In de woorden die Paulus vs. 21 sqq. spreekt is geen spoor van toespeling daarop te vinden. Spoort hij de schepelingen aan om toch wat te eten? Geenszins. Eerst veertien dagen later doet hij dat. En uit de vergelijking van vss. 27 en 33 blijkt ook duidelijk dat de matrozen, toen Paulus de toespraak vs. 21 sqq. hield, nog *niet* lang zonder eten gebleven waren. Voor *ἀσιτία* giste Naber *ἀελπτία*. Mij dunkt dat er een ander woord gestaan moet hebben, en wel *δειλία*. Dit kan *vreesachtigheid* of *vrees* beteekenen. Zoo staat 2 Tim. 1 : 7 *πνεῦμα δειλίας* tegenover *πνεῦμα δυνάμεως*, en lezen wij Ps. 54 (55) : 5 *δειλία θανάτου ἐπέπεσεν ἐπ' ἐμέ.* Hoe goed dit woord op onze plaats past is duidelijk. Niet tot *ἄσιτοι*, maar tot *δειλοί* is de raad van vs. 22, *παραινῶ ὑμᾶς εὐθυμεῖν*, gericht. Schijnbaar verschilt het door mij voorgestelde woord veel van *ἀσιτία*, maar in werkelijkheid niet. In unciaalschrift zijn *ACI* en *ΔEI* bijna gelijk. Door eene vergissing — zoo stel ik mij de historia morbi dezer plaats voor — ging *ΔEIΛιας* in *ACIΛιας* over (op gelijke wijs als 2 Cor. 5 : 19, in cod. F of zijn voorganger, *ΛΟΓιζομενοι* in *ACTιζομενοι*), en dat een afschrijver daarvan per conjecturam *ἀσιτίας* maakte vindt zijne verklaring in vs. 33, waar de schepelingen *ἄσιτοι* worden genoemd.

Hand. 27 : 27 *ὑπενόουν οἱ ναῦται προσάγειν τινὰ αὐτοῖς χώραν.* Misschien *προανέχειν*. Holwerda, Jaarb. 1860 p. 591.

Het werkw. *προσάγειν* past hier niet. Cod. B heeft *προσαχειν*, B[3] *προσανέχειν*, ℵ *προαγαγεῖν*. Deze varianten maken Holw's

conjectuur: *zij vermoedden dat eenig land zich voor hen verhief*, zeer waarschijnlijk.

Hand. 27 : 33 τεσσαρεσκαιδεκάτην σήμερον ἡμέραν προσδοκῶντες. Lees τὴν σήμ. ἡμ. Markl. bij Bow.

Ik geloof met hem dat het artikel hier niet gemist kan worden. Vgl. 20 : 26, Rom. 11 : 8.

Hand. 28 : 21 οὔτε παραγενόμενός τις τῶν ἀδελφῶν ἀπήγγειλεν ἢ ἐλάλησέ τι περὶ σοῦ πονηρόν. Naber schrapt πονηρόν, l. l. p. 94.

„Nihil prorsus se inaudivisse significant, et id, quod est πονη-„ρόν in ea sententia abesse debet." Naber merkt verder op dat πονηρόν op meer dan eene plaats geinterpoleerd is, nl. 17 : 5 τῶν ἀγοραίων ἄνδρας τινὰς πονηρούς („quasi ἀγοραῖοι ἄνδρες esse „possint καλοὶ κἀγαθοί"), en 25 : 18, οὐδεμίαν αἰτίαν ἔφερον ὧν ἐγὼ ὑπενόουν πονηράν, waar sommige Hss. πονηράν, andere πονηρά of πονηρῶν hebben en enkele het geheele woord weglaten.

Zijne meening komt mij juist voor. Eene dergelijke invulling, te vergelijken met die van μέγας 5 : 36 en 8 : 9, vinden wij Luc. 5 : 22 in D en eenige Itala-Hss., en Mc. 2 : 8 in het Itala-Hs. *e*.

BRIEF AAN DE ROMEINEN.

Rom. 1 : 29 φθόνου, φόνου. Dittografie. Naber p. 101.

Dergelijke dittografieën wijst hij aan vs. 31 ἀσυνέτους, ἀσυνθέτους, 2 Cor. 11 : 3 τῆς ἁπλότητος καὶ τῆς ἁγνότητος, Col. 1 : 12 τῷ καλέσαντι καὶ ἱκανώσαντι, Hebr. 11 : 37 ἐπρίσθησαν καὶ ἐπειράσθησαν, Openb. 18 : 13 κιννάμωμον καὶ ἄμωμον.

Rom. 2 : 9, 10 *θλίψις καὶ στενοχωρία ἐπὶ πᾶσαν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου τοῦ κατεργαζομένου τὸ κακόν, Ἰουδαίου τε πρῶτον καὶ Ἕλληνος,* 10 *δόξα δὲ καὶ τιμὴ καὶ εἰρήνη παντὶ τῷ ἐργαζομένῳ τὸ ἀγαθόν, Ἰουδαίῳ τε πρῶτον καὶ Ἕλληνι.* 11 *οὐ γάρ ἐστι προσωποληψία παρὰ τῷ θεῷ.* W. H. van de Sande Bakhuyzen houdt *πρῶτον* op beide pl. voor onecht. Godg. Bijdr. 1860.

Ik koester die meening nog. Hoe men *πρῶτον* ook opvatte, *Ἰ. τε πρῶτον καὶ Ἕ.* is evenmin Grieksch als *den Jood eerst en den Heiden* Hollandsch is. *Den Jood wel eerst maar ook den Heiden* kan het onmogelijk beteekenen; Hand. 26 : 20 is *πρῶτον* anders geplaatst, en dit vers schijnt zelf niet in orde te zijn. Bovendien wordt dit denkbeeld, gesteld dat men zoo vertalen mocht, door het redeverband volstrekt uitgesloten — men leze het voorafgaande en vooral vs. 11 —, en past *zulk* een voorrang, als volgens den overgeleverden tekst aan de Joden wordt toegekend, niet in de leer van Paulus. Alles wordt helder wanneer wij onderstellen dat *πρῶτον* een invoegsel is. Misschien werd het ingevoegd door iemand die zich niet met deze gelijkstelling van Joden en Heidenen kon vereenigen. Deze opmerking is ook geldig voor 1 : 16 *δύναμις γὰρ θεοῦ ἐστὶν εἰς σωτηρίαν πάντι τῷ πιστεύοντι, Ἰουδαίῳ τε πρῶτον καὶ Ἕλληνι,* waar *πρῶτον* o. a. in B ontbreekt, en voor 3 : 9 waar cod. A *προῃτιασάμεθα γὰρ Ἰουδαίους τε πρῶτον καὶ Ἕλληνας ὑφ' ἁμαρτίαν εἶναι* heeft, terwijl de andere Hss. *πρῶτον* missen.

Zoowel de aard der interpolatie als de getuigenis der Hss. bewijzen dat die invoeging reeds zeer vroeg heeft plaats gehad. Wat de reden is dat *πρῶτον* niet ook op de twee laatste plaatsen in alle codices is opgenomen is natuurlijk niet uit te maken, maar dit bewijst niet dat mijne conjectuur valsch is [1]).

---

[1]) Het verwondert mij dat Weisse in zijne stijlkritiek (Beitr. z. Kr. d.

Rom. 2 : 22 *ὁ βδελυσσόμενος τὰ εἴδωλα ἱεροσυλεῖς;* Misschien *ἱεροθυτεῖς.* Bentley, bij Ellis, p. 28.

Ἱεροσυλεῖς kan moeielijk verklaard worden. Aan tempelroof in den eigenlijken zin denken sommigen, aan roof aan Heidensche tempels gepleegd; maar dat Christenen dien in Rome zouden hebben durven en kunnen plegen, ja, dat dit bedrijf zoo openbaar zou geweest zijn dat Paulus daartegen in zijn brief moest waarschuwen, is ondenkbaar. Daarbij komt dat *βδελύσσεσθαι τὰ εἴδωλα* en *ἱεροσυλεῖν* (in dien zin opgevat) wel verre van met elkaar in strijd te zijn, zeer goed samen kunnen gaan. Anderen denken aan een berooven van den tempel te Jeruzalem door het terughouden of verduisteren der verschuldigde schatting; maar zoo iets noemt niemand *ἱεροσυλεῖν*, en in ons vers geeft het geen redelijken zin. Na *ὁ βδελυσσόμενος τὰ εἴδωλα* zou men iets verwachten als: doet gij mede aan het offeren? of: eet gij van het offervleesch? maar niet: doet gij den tempel te Jeruzalem te kort?

Dat daarom *ἱεροθυτεῖς* het oorspronkelijke woord geweest is, beweer ik geenszins. Daarin komt m. i. het denkbeeld: offeren *aan afgoden*, niet genoeg uit. Had Paulus bedoeld wat Bentley wil, hij zou eerder iets als *τοῖς εἰδώλοις θύεις;* geschreven hebben. Dat *ἱεροσυλεῖς* corrupt is geloof ik ook, maar het echte woord is nog niet gevonden.

Rom. 3 : 9 *τί οὖν προεχόμεθα.* Lees *προεχώμεθα.* Valck. Sched. p. 315. Van Hengel, Comm. a. h. l., verklaart dat hij deze plaats als corrupt beschouwt.

Vertaalt men: *Wat zullen wij dan voorwenden?* dan *moet* men de conjectuur van Valck. overnemen; maar op *die* vraag

Paul. Br.) 1 : 16 de lezing *Ἰ. τε πρῶτον καὶ Ἕ.*, die zeker niet met Paulus' gewone manier van schrijven overeenkomt, zelfs tegen het gezag van cod. B, laat staan. Hij houdt 2 : 9—11 voor ingevoegd; Laurent (Neutest. Studien) beweert hetzelfde van 2 : 11. Hierin hebben zij stellig ongelijk.

past het antwoord *οὐ πάντως* niet. Vertaalt men *προέχεσθαι* door *iets boven anderen voor hebben*, dan moet men aannemen dat Paulus eene zonderlinge taalfout gemaakt heeft, eene fout die wij bezwaarlijk van hem kunnen verwachten. Men moet met genoemde geleerden verklaren dat de tekst bedorven is, maar verder kan men vooreerst niet komen.

Rom. 4 : 12 *πατέρα περιτομῆς τοῖς οὐκ ἐκ περιτομῆς μόνον ἀλλὰ καὶ τοῖς στοιχοῦσιν τοῖς ἴχνεσιν τῆς ἐν ἀκροβυστίᾳ πίστεως.* Beza, a. h. l., zou liever lezen: *στοιχοῦσιν* zonder *τοῖς*. K

„Planior quidem erit oratio" schrijft hij „si vel articulum *τοῖς* „expungas, vel legas *ἀλλὰ τοῖς καὶ στοιχοῦσιν.*" De eerste onderstelling is ongetwijfeld juist. De meeste uitleggers o. a. Rückert en Meyer denken hier aan eene onnauwkeurigheid in den stijl, laten *τοῖς* staan, maar vertalen alsof het er niet stond. Er zijn dan ook vele onnauwkeurigheden in Paulus' brieven op te merken; maar deze hebben haren oorsprong deels in zijne gebrekkige kennis der taal, deels in de moeielijkheid om voor de nieuwe Christelijke denkbeelden woorden te vinden, deels in zijne gewoonte om te dicteeren. Hier echter kan de onnauwkeurigheid aan geene van deze oorzaken worden toegeschreven: er was werkelijk geen bijzondere kennis der taal noodig om te voelen dat *τοῖς στοιχοῦσι* hier geheel iets anders zegt dan *στοιχοῦσι*. De vergissing van den afschrijver die *τοῖς* herhaalde laat zich uit het volgende *στοι* gemakkelijk verklaren. Op eene zelfde wijze gaf *τῷ* na *χάρις*, 7 : 25, aanleiding dat van *χάρις εὐχαριστῶ* werd gemaakt.

Rom. 5 : 6 *ἔτι γὰρ Χριστὸς, ὄντων ἡμῶν ἀσθενῶν ἔτι κτέ.* Holw. Betr. p. 85 sqq. acht deze plaats bedorven. Lachm. l. l. p. X, Th. Schott en Ewald, bij Meyer, lezen *εἰ γὰρ κτέ.* K ?

Zonder twijfel hebben deze geleerden gelijk als zij van de

lezing ἔτι γὰρ κτέ. geen verklaring mogelijk achten. De commentaren toonen ons de vergeefsche pogingen, door de interpretes in het werk gesteld. De cod. Vatic. leest: εἴ γε, D^b. F. G en eenige Itala-Hss.: εἰς τί γάρ. Is εἰ γάρ werkelijk de ware lezing, dan heeft Paulus vs. 9 waarschijnlijk πολλῷ μᾶλλον zonder οὖν geschreven, welk woord in D en verder in de Hss., die εἰς τί γάρ hebben, ontbreekt. *Εἰ γὰρ Χριστὸς — ὑπὲρ ἀσεβῶν ἀπέθανεν* en *συνίστησι δὲ — ὑπὲρ ἡμῶν ἀπέθανεν* vormen dan samen de protasis, en vs. 9 πολλῷ κτέ. de apodosis; en de zin wordt ongeveer deze: Want indien Christus voor ons gestorven is toen wij nog zondaars waren, en indien God daarin zijne liefde jegens ons bewijst dat Hij reeds, toen wij nog zondaars waren, zooveel voor ons heeft overgehad, hoeveel te meer zullen wij dan nu, nu wij gerechtvaardigd zijn, behouden worden. De lezing εἰ γάρ komt voor bij Isidorus (Zie Tschdf. ann.), en de Coptische vertaler schijnt εἰ γὰρ ἔτι gelezen te hebben.

Ik acht het om deze redenen niet onwaarschijnlijk dat er oudtijds eene lezing εἰ γὰρ .... πολλῷ μᾶλλον bestaan heeft, en het kan wel zijn dat zij de echte is.

Rom. 5 : 15 ἐν χάριτι τῇ τοῦ ἑνὸς ἀνθρώπου Ἰησοῦ Χριστοῦ. Wassenb. I p. 60, verwerpt hier en vs. 17 de woorden Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Stellig zouden hier ἐν χάριτι τῇ ἑνός (met weglating ook van ἀνου, dat insgelijks vs. 18 in ℵ, en vs. 19 in vele Hss. geinterpoleerd is) en vs. 17 βασιλεύσουσι διὰ τοῦ ἑνός uitstekend passen in den stijl van Paulus, die van puntige tegenstellingen houdt. Of wij zoover mogen gaan om in dit hoofdstuk al die aanhangsels uit den tekst te verwijderen, durf ik niet beslissen; ik geloof echter dat het aantal van dergelijke invoegsels zeer groot is, en moet op de zoo even genoemde eigenschap van des Apostels stijl wijzen als een middel om op vele plaatsen de ware lezing te herkennen. Zoo leze men o. a.:

1 Cor. 1 : 23 Ἕλλησι (niet ἔθνεσι) δὲ μωρίαν.
„ „ 2 : 4 ἐν πειθοῖ σοφίας — ἐν ἀποδείξει πνεύματος.
„ „ 2 : 13 οὐκ ἐν διδακτοῖς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις ἀλλ' ἐν ἀδιδακτοῖς πνεύματος.
„ „ 9 : 22 τοῖς πᾶσι γέγονα πάντα ἵνα πάντας σώσω.
„ „ 15 : 47 ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ἐκ γῆς χοϊκὸς, ὁ δεύτερος ἄνθρωπος ἐξ οὐρανοῦ ἐπουράνιος.

Vgl. aant. op Rom. 12 : 3, 2 Cor. 10 : 11.

Rom. 7 : 21 εὑρίσκω ἄρα τὸν νόμον τῷ θέλοντι ἐμοὶ ποιεῖν τὸ καλὸν ὅτι ἐμοὶ τὸ κακὸν παρακεῖται. Homberg, Par. sacr. p. 228, bij Wassenb. I p. 61, verwijdert τὸν νόμον, Hemsterhuis, bij Wetst., τὸ καλόν uit den tekst.

De opvatting τὸν νόμον = τοῦτον τὸν νόμον mist allen grond. Had Paulus τοῦτον bedoeld, waarom zou hij het dan niet geschreven hebben? Hombergs gissing is de beste, daar τὸ καλόν en τὸ κακόν tegen elkander overstaan. Τὸν νόμον is denkelijk eene kantteekening op τὸ καλόν, even als, om een enkel voorbeeld uit de vele te noemen, 8 : 1 μὴ κατὰ σάρκα περιπατοῦσιν (vele Hss. voegen er nog ἀλλὰ κατὰ πνεῦμα bij) eene kantteekening is op τοῖς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ. Vgl. aant. op 14 : 13.

?

Rom. 7 : 25 ἄρ' οὖν — ἁμαρτίας Dit heeft oorspronkelijk tusschen vss. 23 en 24 gestaan. Venema, bij Verschuir p. 391; Lachm. l. l. p. XI; van Hengel a. h. l.

Allerwaarschijnlijkst. Men behoeft vs. 23—25 slechts te lezen en daarbij in aanmerking te nemen dat zulke vergissingen bij afschrijvers zeer gewoon zijn.

φ

Rom. 10 : 17 ἄρα ἡ πίστις ἐξ ἀκοῆς, ἡ δὲ ἀκοὴ διὰ ῥήματος Χριστοῦ. Lachmann schrapt Χριστοῦ. l. l. p. XI.

Sommige Hss. hebben *Χριστοῦ*, andere *θεοῦ*, andere niets, 't geen aan Lachmanns onderstelling steun geeft. De Apostel spreekt hier eene algemeene stelling uit.

Rom. 12 : 3 *λέγω γὰρ .... παντὶ τῷ ὄντι ἐν ὑμῖν μὴ ὑπερφρονεῖν παρ' ὃ δεῖ φρονεῖν ἀλλὰ φρονεῖν εἰς τὸ σωφρονεῖν.* Lees *παντὶ τῷ ὑπερέχοντι ἐν ὑμῖν μὴ φρονεῖν κτἑ.* Holw. Jaarb. 1860 p. 593; *παντὶ τῷ ὄντι τι κτἑ.* Syn. Vert.

Dat Paulus *tot ieder uwer* zoo zonderling zou hebben uitgedrukt is moeielijk aan te nemen. Sommigen hebben *παντὶ τῷ ὄντι ἐν ὑμῖν* opgevat als: *ieder die onder u iets is*, d. i. *die onder u wat meer dan de anderen zijn wil*, maar dit staat hier niet te lezen. Wel schrijft Valckenaer, die de conjectuur *ὄντι τι* bespreekt, Sched. p. 315, dat in het N. T. ook *τῷ ὄντι* beteekenen kan: „ei qui sibi esse aliquid videtur", vgl. v. Lennep, Ep. Phalar. 241, maar ik twijfel daaraan, daar ik geene bewijsplaatsen ken. Om die reden gisten ook de Syn. vertalers dat hier *τῷ ὄντι τι* zou gestaan hebben. Deze conjectuur beveelt zich door hare eenvoudigheid aan; maar ook die van Holwerda verdient ernstige overweging omdat zij het ontstaan van *ὑπερφρονεῖν* verklaren kan. Zeker heeft Paulus *φρονεῖν* geschreven, immers, *ὑπερφρονεῖν* is geheel hetzelfde als *παρ' ὃ δεῖ φρονεῖν*. Vgl. aant. op 5 : 15.

Rom. 13 : 3 *οἱ γὰρ ἄρχοντες οὐκ εἰσὶ φόβος τῷ ἀγαθῷ ἔργῳ ἀλλὰ τῷ κακῷ.* Patr. Junius, bij Bow.: *τῷ ἀγαθοεργῷ.*

Sommige Hss. hebben *τῶν ἀγαθῶν ἔργων* en *κακῶν*. Zonder bedenken onderschrijf ik de woorden van Naber, l. l. 368: „cum „Patricio Junio malo *τῷ ἀγαθοεργῷ*, cf. Mc. 3 : 4, 6 : 9, 14 : 17 et „1 Tim. 6 : 18." Ook Bentley wees op de mogelijkheid dezer lezing en gaf op dat zij in cod. F voorkwam, wat door Tschdf niet wordt bevestigd. Verdediging heeft deze conjectuur m. i. niet noodig.

Rom. 14 : 13 *τὸ μὴ τιθέναι πρόσκομμα τῷ ἀδελφῷ ἢ σκάνδαλον.* „*Ἢ σκάνδαλον* ex interpretamento ortum.“ Bentley, bij Ellis p. 31.

Bentley vergelijkt vs. 21. Daar werd *προσκόπτειν* op verschillende wijzen verklaard, en ook deze interpretaties zijn in de meeste Hss. geraakt. ℵ en P hebben in plaats van *προσκόπτει*: *λυπεῖται*, en verreweg de meeste: *προσκόπτει ἢ σκανδαλίζεται ἢ ἀσθενεῖ*. Bovendien is in ons vers *ἢ σκάνδαλον* verdacht omdat in B *ἢ* ontbreekt. Wij vinden daar dus de interpolatie nog in haar eerste tijdperk, het woord met de explicatie er naast die er vroeger boven geschreven was.

Rom. 14 : 21 *καλὸν τὸ μὴ φαγεῖν κρέα μηδὲ πιεῖν οἶνον μηδὲ ἐν ᾧ ὁ ἀδελφός σου προσκόπτει.* Lees *μηδὲ ἓν ἐν ᾧ κτέ.* Mangey, bij Bow.; *μηδέ τι ποιεῖν ἐν ᾧ κτέ.* Owen, bij Bow.; Venema, bij Verschuir p. 394.

Zij die *ἓν* lezen willen behoeven niet met Mangey dat woord in te lasschen, maar kunnen, wat zeker beter is, *μηδὲ ἓν ᾧ κτέ.* lezen. Maar *ἓν* is hier het goede woord niet; wij zouden *τί* verwachten. De gewone tekst kan echter niet als zuiver beschouwd worden. Winer zegt § 66. 1. dat wij in de gedachte *ποιεῖν* moeten suppleeren; maar vooreerst zou dit *τὶ ποιεῖν* moeten zijn, en ten andere zou ik eerst plaatsen wenschen te zien die ons daartoe recht geven. Vissering en de Syn.-Vertalers vertalen: *noch iets te doen waaraan uw broeder zich stoot*, maar geven op die wijze wel de bedoeling des apostels, niet den zin der Grieksche woorden weder. Moeten wij dan de conjectuur van Owen en Venema overnemen? De laatste schrijft: excidit *ποιεῖν* per praecedens *πιεῖν*, maar dit argument zou eerst kracht hebben wanneer *πιεῖν* onmiddellijk voorafgegaan was. Hunne gissing blijft daarom zeer onzeker. Het kan even goed zijn dat Paulus iets anders geschreven heeft. Vasten grond om eene conjectuur op te bouwen vind ik niet.

Rom. 15 : 19 *ἐν δυνάμει σημείων καὶ τεράτων*. J. C. Matthes houdt deze woorden voor onecht. De nieuwe richting, 2e dr. p. 203.

Hij vindt deze woorden, evenals *σημείοις τέρασι καὶ δυνάμεσι* 2 Cor. 12 : 12, onpaulinisch, daar de apostel zich nooit op wonderen als waarborgen voor de waarheid zijner leer beroept, en 1 Cor. 1 : 22 *ἐπειδὴ καὶ Ἰουδαῖοι σημεῖα αἰτοῦσι* met deze beide plaatsen in strijd is. Evenzoo oordeelde M. A. N. Rovers in zijn geschrift: Heeft Paulus zich ter verdediging van zijn apostelschap op wonderen beroepen? 1870. Zie daarover A. D. Loman, Theol. tijdschr. 1870 p. 332 sqq. Tegen Rovers schreef J. M. Assink Calkoen, Godg. Bijdr. 1870, p. 337 sqq. Rovers repliceerde Th. tijdschr. 1870. De door hem verdedigde meening werd geheel afgekeurd door Hilgenfeld, Zeitschr. f. w. th. 1871 p. 602.

Dat, sedert Baur's opstel in het Tubingsche tijdschrift van 1836, vele geleerden niet alleen vs. 19 maar de beide laatste hoofdstukken aan eene andere hand dan die van Paulus toeschrijven, of meenen dat zij tot een anderen brief van dien apostel behoord hebben, is bekend, maar het is hier de plaats niet om deze hypothesen en de daarin gebrachte wijzigingen te bespreken.

Rom. 16 : 19 *ἡ γὰρ ὑμῶν ὑπακοὴ εἰς πάντας ἀφίκετο κτέ.* Laurent, Neut. St. p. 20, meent dat vs. 20 oorspronkelijk onmiddellijk achter vs. 18 gestaan heeft, en vs. 19 eene kantteekening *van Paulus zelven* op vs. 16 is.

Terecht merkt hij op dat de gewone tekst niet goed samenhangt. De fout schuilt echter m. i. alleen in de eerste helft van het vs. Ik geloof dat bij elkander behooren *ἀσπάζονται ὑμᾶς αἱ ἐκκλησίαι πᾶσαι τοῦ Χριστοῦ*, vs. 16, en *ἡ γὰρ ὑμῶν ὑπακοὴ εἰς πάντας ἀφίκετο. ἐφ' ὑμῖν οὖν χαίρω.* De andere helft van het vs. staat op zijne plaats. Men leze na *ἀκάκων* vs. 18: *θέλω δὲ ὑμᾶς σόφους*

εἶναι κτέ. Of Laurents onderstelling, dat Paulus zelf de woorden ἡ γὰρ ὑμῶν ὑπακοή κτέ. aan den kant van vs. 16 geschreven heeft, waar is, kan natuurlijk niet uitgemaakt worden. Het is even goed mogelijk dat zij achter vs. 16 gestaan hebben, en een librarius ze overgeslagen en later ingevoegd heeft.

Rom. 16 : 22 ἀσπάζομαι ὑμᾶς ἐγὼ Τέρτιος κτέ. „Hoc ad margi- „nem adscripserat Tertius". H. de Groot a. h. l. Evenzoo Laurent, p. 21.

Het is zeker vreemd dat deze groet niet aan het einde staat. Maar het is ook mogelijk dat de volgende groeten er later nog bijgevoegd zijn.

Rom. 16 : 27 μόνῳ σοφῷ θεῷ, διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ᾧ ἡ δόξα κτέ. Lees na θεῷ: χάρις διὰ Ι. Χ. Lachm. Praef. II p. XI.

In sommige Hss., o. a. B, ontbreekt ᾧ, welk woord ook door Rückert, die de lezing van B niet kende, voor onecht gehouden werd. Het kan zeer wel zijn dat wij ook hier B moeten volgen. Wel komt de spreekwijze τῷ θεῷ ἡ δόξα διὰ Ἰ. Χ. elders niet voor, maar zij kan verklaard worden uit de daarmede overeenkomende χάρις τῷ θεῷ διὰ Ἰ. Χ., 7 : 25, en εὐχαριστῶ τῷ θεῷ μου διὰ Ἰ. Χ., 1 : 8.

De gewone, ook door Tschdf. opgenomen tekst geeft geen redelijken zin. Dat de dativi τῷ δυναμένῳ en θεῷ vs. 25, 27, nergens van afhangen, zou men nog aan onachtzaamheid van den apostel zelven kunnen toeschrijven hoewel ik dat niet gaarne doen zou; maar διὰ Ἰ. Χ. is geheel onverstaanbaar. Zij die het met σοφῷ verbinden nemen aan dat de schrijver heeft willen zeggen: *God, die zich door Jezus Christus als den alleen wijzen heeft bekend gemaakt*, maar deze gissing mist allen grond.

EERSTE BRIEF AAN DE CORINTHIËRS.

1 Cor. 2 : 4 *οὐκ ἐν πειθοῖς σοφίας λόγοις ἀλλ' ἐν ἀποδείξει πνεύματος καὶ δυνάμεως.* Lees *οὐκ ἐν πειθοῖ σοφίας ἀλλ' κτἑ.* Bentley, bij Ellis p. 33.

Dat hier *πειθοῖ* moest staan zag reeds Beza, wiens Annotationes nog altijd de aandacht der exegeten verdienen. Hetzelfde oordeelde J. Alberti, in *Add. ad Gloss. Gr. in libr. N. T.*, wiens meening door Valckenaer, Sched. p. 316, werd goedgekeurd. Zij waren echter met *λόγοις* verlegen. De eerste die de ware lezing terugvond was Bentley. Onafhankelijk van hem kwamen Semler, Griesbach, Rinck, Flatt, Fritzsche en Cobet tot hetzelfde resultaat. Door hetgeen de laatste in de Mnemosyne, 1860 p. 315 sqq., schreef is de zaak m. i. uitgemaakt. Had Paulus een adjectief willen gebruiken, hij zou *πιθανοῖς* geschreven hebben. „Non tam misere," schrijft Cobet, „Paulina „oratio balbutit, ut spreto vel ignorato vocabulo omnium usu „trito vocabulum admittat aut fingat, quod pariter analogia Grae-„citatis respuit et omnium Graece loquentium consuetudo." Ook is het duidelijk dat tegenover *ἐν ἀποδείξει πνεύματος*: *ἐν πειθοῖ σοφίας* gestaan heeft. Vgl. aant. op Rom. 5 : 15. Bovendien — en dit doet meer af — komt de laatstgenoemde lezing bij Origenes voor, wiens geschrift ouder is dan de oudste unciaalcodex. In zijn werk tegen Celsus I, p. 48, zegt hij dat, wanneer Jezus wijsgeeren uitgekozen had om zijne leer te verkondigen, die verkondiging haar doel zou gemist hebben *ἅτε τοῦ λόγου ὄντος καὶ τοῦ κηρύγματος ἐν πειθοῖ τῆς ἐν φράσει καὶ συνθέσει τῶν λέξεων σοφίας, καὶ ἣν ἂν ἡ πίστις ὁμοίως τῇ τῶν τοῦ κόσμου φιλοσόφων περὶ τῶν δογμάτων πίστει ἐν σοφίᾳ ἀνθρώπων καὶ οὐκ ἐν δυνάμει θεοῦ.* Een weinig verder lezen wij: *ὁ Παῦλος .... ὡς καὶ ἐν τοῖς ἀνωτέρω εἰρήκαμεν, φησί· Καὶ ὁ λόγος μου καὶ τὸ κήρυγμά μου*

οὐκ ἐν πειθοῖς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις.... ἀλλ' ἐν δυνάμει θεοῦ. Daar staat dus de tekst in den gewonen vorm, maar dit bewijst geenszins dat Origenes dien gekend heeft. De tekst van Origenes is hier door een librarius naar den bedorven tekst van 1 Cor. 2 : 4 veranderd, iets dat op de eerstgenoemde plaats minder goed ging. Immers is het niet wel mogelijk dat Origenes eerst zou geschreven hebben ἐν πειθοῖ σοφίας, en dan, naar die plaats verwijzende: *zooals wij hierboven geschreven hebben* ἐν πειθοῖς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις. Dat op de eerste plaats πειθοῖς en λόγοις gestaan heeft, zal wel niemand onderstellen. Elders in de werken van Origenes VI p. 276, lezen wij wederom ἐν πειθοῖς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις, maar sommige Hss. lezen daar ἐν πειθοῖ σοφίας λόγοις, een duidelijk bewijs van hetgeen met deze plaats gebeurd is.

Van Origenes keeren wij tot de Hss. des N. Ts terug, en merken nog op dat F. G. ἐν πειθοῖς σοφίας zonder λόγοις hebben. Al deze verschijnselen zouden, ook al was πειθός een adjectief, de gissing der genoemde geleerden allerwaarschijnlijkst maken. De lezing van F. G. leert ons tevens hoe de corruptie ontstaan is. Iemand schreef πειθοισσοφιας [1]) voor πειθοισοφιας, en toen

---

[1]) Ten overvloede herinner ik hetgeen wij lezen in de Praef. van Kuenen en Cobet's editie, p. LXXVI: „Non est Graecus liber Ms. in quo „non consonantes quaedam et praesertim Λ, Ν, Ρ et Σ, contra certum „Graecitatis usum et perspicuam loci sententiam aut perperam geminentur „aut contrario errore, ubi duplicandae essent, semel tantum scribantur." Dit blijkt uit de volgende plaatsen, enkele uit de zeer vele:

Joh. 12 : 6 ὅτι περὶ τῶν πτωχῶν ἔμελλεν αὐτῷ in E. enz.

Mc. 14 : 63 διαρήξας in B.

Joh. 1 : 13 ἐκ θεοῦ ἐγεννήθησαν in B.

1 Thess. 2 : 17 ἐγεννήθημεν νήπιοι in ℵ. B. C. D. F. G. hetgeen, zooals de schrijver der Praef. opmerkt „de se ipso poterat dicere, qui non statim „viderit *N* male esse geminatum".

Mc. 13 : 13 εἰς στέλος in B.

Mc. 15 : 42 πρὸς σάββατον voor προσάββατον in B.

eenmaal *πειθοις* in den tekst stond, achtte een ander de invulling *λόγοις* onvermijdelijk. Vgl. 2 : 13. Hiermede was men nog niet tevreden en voegde, even als daar, *ἀνθρωπίνης* bij *σοφίας*.

De lezing *πειθοῖ* is ook door Vissering en de Syn.-Vert. aangenomen.

1 Cor. 2 : 11 *τίς γὰρ οἶδεν ἀνθρώπων τὰ τοῦ ἀνθρώπου εἰ μὴ τὸ πνεῦμα τὸ ἀνθρώπου τὸ ἐν αὐτῷ.* Hugo de Groot hield *ἀ ν θ ρ ώ π ω ν* voor onecht, Comm. a. h. l.

Hoe iemand dat woord verdedigen kan begrijp ik niet. Tegenover *τὸ πνεῦμα τοῦ ανθρώπου* staat niet *τίς ἀνθρώπων*, wat geen zin geeft, maar *τίς*. Evenzoo volgt *οὐδεὶς* zonder nadere bepaling. Ik zou mij niet met zulk een vertrouwen aan de Groot's zijde scharen, ware het niet onwedersprekelijk dat dergelijke toelichtende woorden honderden malen in den tekst geraakt zijn. De interpolatie is hier van geheel denzelfden aard als vs. 4. *Daar* wilde de kantteekenaar doen uitkomen dat er niet goddelijke wijsheid bedoeld werd en schreef *ἀνθρωπίνης σοφίας*. *Hier* vond hij de vraag *τίς οἶδεν* te algemeen, daar immers God *τὰ τοῦ ἀνθρώπου οἶδεν*, en maakte haar op zijne manier volledig door *τίς ἀνθρώπων* te schrijven, niet bemerkende dat hij den zin bedierf.

Ik neem deze gelegenheid te baat om de aandacht der geleerden op eene andere plaats in dezen zelfden brief te vestigen, waar, misschien insgelijks door een tusschengeschoven woord, de tekst bedorven is. Ik bedoel 1 : 21, waar wij volgens den gewonen tekst lezen: *ἐπειδὴ γὰρ ἐν τῇ σοφίᾳ τοῦ θεοῦ οὐκ ἔγνω ὁ κόσμος διὰ τῆς σοφίας τὸν θεὸν, εὐδόκησεν κτἑ.* Wat is *ἐν τῇ σοφίᾳ τοῦ θεοῦ?* De gevoelens der interpretes loopen zeer uiteen. De een denkt aan de wijsheid Gods die zich in het geschapene openbaart, en laat den apostel zeggen: in die wijsheid d. i. in die wijze werken heeft de wereld God niet opgemerkt, niet erkend; maar met die opvatting verwijderen wij ons te veel van den zin der

woorden. De ander vertaalt: volgens het wijze raadsbesluit van God, en deze opvatting is zeker beter dan de vorige; maar toch dient opgemerkt te worden, vooreerst: dat Paulus, had hij dit bedoeld, zich al zeer vreemd zou hebben uitgedrukt, ten andere: dat het denkbeeld, dat de verblinding der menschen overeenkomstig Gods raadsbesluit was, in dit gedeelte der redeneering niet goed past; Paulus wil doen uitkomen dat de wijsheid der wereld *uit zich zelve niet in staat is geweest* God te kennen, hij wil die wijsheid in hare nietigheid ten toon stellen.

Alles wordt, dunkt mij, helder wanneer wij dat *τοῦ θεοῦ*, dat te kwader uur in den tekst geraakt is, weder verwijderen. Paulus heeft, denk ik, gezegd: *Nademaal de wereld in hare wijsheid*, *ten gevolge van die wijsheid*, *God niet gekend heeft*, d. i. daar de wereld met al hare wijsheid, juist *doordat* zij zoo wijs was, God niet gekend heeft, zoo heeft het God behaagd enz. Men werpe mij niet tegen dat op die wijze *ἐν τῇ σοφίᾳ* overbodig wordt. Dit is niet geheel waar, zooals uit mijne omschrijving blijkt; bovendien weten wij dat Paulus van zulk eene opeenstapeling van uitdrukkingen houdt.

Maar wat heeft hij dan op de genoemde plaats geschreven? Misschien *ἐν τῇ σοφίᾳ αὐτοῦ* (nl. *τοῦ κόσμου*); uit *σοφιΑΑΥΤΟΥΟΥΚ* kon licht *σοφιΑΤΟΥΘΥΟΥΚ* ontstaan. Misschien alleen *ἐν τῇ σοφίᾳ*, waarbij door iemand die den zin niet begreep *τοῦ θεοῦ* gevoegd werd, evenals *ἀνθρωπίνης* en *ἀνθρώπων* 2 : 4, 11.

1 Cor. 2 : 13 *οὐκ ἐν διδακτοῖς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις ἀλλ' ἐν διδακτοῖς πνεύματος*. Lees *ἐν ἀ δ ι δ α κ τ ο ῖ ς πνεύματος* Bentley, bij Wetstein.

Eene volkomen zekere conjectuur. Vgl. Kuenen en Cobet Praef. ed. N. T. p. CXXV. *ΕΝΑΔΙΔΑκτοις* werd *ΕΝΔΙΔΑκτοις*. Men verbinde voorts, zooals ook het natuurlijkste is, *σοφίας* en *πνεύματος* met *λόγοις*. Door de tegenstelling wordt *ἀδιδακτοῖς* *gevorderd*. Vgl. aant. op Rom. 5 : 15.

1 Cor. 3 : 4 ὅταν γὰρ λέγῃ τις · ἐγὼ μὲν εἰμὶ Παύλου ἕτερος δὲ Ἀπολλὼ, οὐκ ἄνθρωποί ἐστε; Lees ἀνθρώπου. Holw. Bijdr. p. 85.

Ἄνθρωποι noemt Holw. terecht onverstaanbaar. Ik zal niet tegenspreken dat het woord ἄνθρωπος gebruikt kan worden om het zwakke en gebrekkige der menschelijke natuur aan te wijzen, maar dit kan het alleen wanneer eene tegenstelling uitgesproken of er bij gedacht is, en ik zie niet dat zulks hier het geval is. Dat begreep ook reeds een der lezers in den oudsten tijd en hij voegde er σαρκικοί bij, dat in eenige Hss. de betere lezing verdrongen heeft. De Υ kon zóó licht voor I aangezien worden dat Holw's conjectuur zeer aannemelijk is. Zij beantwoordt geheel aan den eisch van den zin: *Wanneer de een zegt: ik houde het met Paulus! en de ander: ik met Apollos! houdt gij het dan niet met een mensch*, zijt gij dan niet aanhangers van een mensch?

Borneman, Schol. in Luc. p. XXVII giste ἄνθρωποι σαρκικοί, 't geen, dewijl het laatste woord allen schijn heeft van een interpretament te zijn, niet veel voor zich heeft.

1 Cor. 3 : 10 ἕκαστος δὲ βλεπέτω πῶς οἰκοδομεῖ. Lees οἰκοδομῇ. Naber l. l. p. 99.

Zoo behoort het te zijn, en zoo schreef Paulus ook 7 : 32 πῶς ἀρέσῃ.

1 Cor. 4 : 6 ἵν' ἐν' ἡμῖν μάθητε τὸ μὴ ὑπὲρ ἃ γέγραπται, ἵνα μὴ εἷς ὑπὲρ τοῦ ἑνὸς φυσιοῦσθε. Lees φυσιοῖσθε. Hugo de Groot in zijne Ann. a. h. l. Τὸ μὴ ὑπὲρ ἃ γέγραπται is onecht. Borneman, Bibl. Stud. 1843, p. 37 sqq.

De indicativus na ἵνα kan hier onmogelijk gestaan hebben. Daarvoor kende Paulus de taal toch te goed. Wel is het mogelijk dat hij zich vs. 8 vergist heeft en συμβασιλεύσωμεν schreef — het eenige geval waarin na ἵνα de indicativus staat, vgl. Holw.

Betr. p. 98 — maar, daar Paulus overal ἵνα met den conj. verbindt en in ditzelfde vs. ἵνα μάθητε schreef, is eene vergissing als φυσιοῦσθε hoogst onwaarschijnlijk. Zonder twijfel schreef hij hier φυσιῶσθε en Gal. 4 : 17 ζηλῶτε, cf. Bloomf. a. h. l. De opvatting van Fritzsche en Meyer, die ἵνα door *waar* vertalen (*wobei* d. i. *bei welcher Masshaltung ihr* alsdann *euch nicht blähet*) is te onnatuurlijk om in aanmerking genomen te worden. Ook Bloomfield, Supplem. Vol. a. h. l., neemt de mogelijkheid aan „that the solecism may... be ascribed to error of scribes". Zulk eene dwaling is in alle Gr. Hss. zeer gewoon, en de „Einstim„migkeit der Zeugen", waarop Meyer zich beroept, legt, waar tusschen ου en ω beslist moet worden, weinig gewicht in de schaal.

De tweede conjectuur, welke ik hierboven opgaf, is van meer belang. De woorden τὸ μὴ ὑπὲρ ἃ γέγραπται zijn niet te verstaan; alle pogingen der exegeten om ze te verklaren hebben schipbreuk geleden; wij kunnen niet anders doen dan onze toevlucht nemen tot de onderstelling dat de tekst bedorven is. Straatman, Krit. Stud. I p. 51, leest ἵνα ἐν ἡμῖν μάθητε τὸ μὴ ὑπὲρ τοῦ ἑνὸς φυσιοῦσθαι κατὰ τοῦ ἑτέρου. Deze gissing heeft echter tegen zich dat zich de interpolatie van ὑπὲρ ἃ γέγραπται en ἵνα μὴ εἷς volstrekt niet laat verklaren. Het verwondert mij zeer dat noch de Wette noch Meyer melding maken van de scherpzinnige conjectuur van Borneman. Deze geleerde vermoedt dat τὸ μὴ ὑπὲρ α γέγραπται niets anders is dan de aanteekening van een zeer nauwgezet afschrijver. Deze vond in zijn origineel ἵνα ἐν ἡμῖν μάθητε ἵνα εἷς ὑπὲρ τοῦ ἑνός κτἑ. en boven α van ἵνα het woord μή. Werkelijk heeft er eene oude lezing bestaan waarin μή ontbrak; deze vinden wij in D (Clarom) en E, en ook de Vulgata schijnt μή niet gekend te hebben, want zij vertaalt, zie Tschdf.: discatis ne supra quam scriptum est unus adversus alterum infletur pro alio. Wat deed nu de genoemde afschrijver? Hij twijfelde of hij μή in zijne copie moest opnemen en teekende in margine aan τὸ μὴ ὑπὲρ ᾱ γέγραπται, d. i. *het woord* μή *is boven de* α *geschre-*

ven. Volgens Borneman heeft Paulus dus geschreven: ἵνα ἐν ἡμῖν μάθητε ἵνα μὴ εἷς κτέ. *Μανθάνειν* ἵνα is in het N. T. even goed mogelijk als εἰπεῖν ἵνα en παρακαλεῖν ἵνα. Men zou tegen Borneman kunnen aanvoeren dat in de door hem onderstelde aanteekening ὑπὲρ τὸ ᾱ had moeten staan, maar dit bezwaar is gering, en zijne conjectuur schijnt mij eene allergelukkigste oplossing van het raadsel te zijn.

Ook hier zij het mij vergund eene conjectuur op eene andere plaats uit Paulus' brieven voor te dragen, die op eene onderstelling van denzelfden aard berust.

Rom. 11 : 17 lezen wij eene vermaning, door den apostel tot de heiden-christenen gericht. Hij zegt: *Al zijn ook eenige takken afgebroken, en al zijt gij op den stam ingeënt, verhef u niet tegen de takken, zie er niet met minachting op neer! Bedenk dat niet gij den wortel draagt, maar de wortel u draagt.* Daarop volgt: ἐρεῖς οὖν · 'Εξεκλάσθησαν οἱ κλάδοι ἵν' ἐγὼ ἐγκεντρισθῶ. *Καλῶς* · τῇ ἀπιστίᾳ ἐξεκλάσθησαν κτέ. Men vertaalt: *Gij zult dan zeggen*.... en: *Goed!* enz. Maar hiertegen zijn bezwaren. *Vooreerst* is οὖν in dezen samenhang vreemd, ook al hecht men daaraan eene zwakke beteekenis. *Ten andere* verwacht men na zulk een „*Goed!*", d. i. *ik stem het u toe*, eene tegenstelling: *Maar* ......; en zulk eene tegenstelling, die dat „*Goed!*" recht van bestaan geven kan, ontbreekt hier. *Ten derde* is dit καλῶς m. i. in strijd met het voorafgaande. Ik wil aannemen dat ook dit woord eene flauwe beteekenis heeft, gelijk bij ons het woord „*Goed!*" maar dan vraag ik: hoe kan Paulus zich neerleggen bij zulk een gezegde als hij den heiden-christenen in den mond legt? Men houde wel in het oog dat het hier niet de vraag is of Paulus zulk een voorbeschikking leert, maar of de woorden ἐξεκλάσθησαν ... ἵνα .... in den mond van den sprekend ingevoerden heiden-christen passen. Mij dunkt, Paulus moest hier verklaren: Het is *niet* goed dat gij zoo spreekt, want dat zeggen „de takken zijn afgebroken opdat ik hunne plaats inneme" is een κατακαυχᾶσθαι τῶν κλάδων.

Ik beschouw daarom *ἐρεῖς οὖν* — *ἐγκεντρισθῶ* als eene vraag: *zult gij dan nu* (nu het roemen niet geoorloofd is) *zeggen „De takken zijn afgehouwen, opdat ik zou worden ingeënt“*? Daarop had de apostel kunnen laten volgen: Neen! spreek zoo niet! maar hij behoefde dat niet uitdrukkelijk te zeggen, daar de ontkenning ligt opgesloten in het volgende: Zij zijn afgehouwen door hun ongeloof, maar slechts tijdelijk, en zullen later hunne plaats hernemen; en het zou kunnen gebeuren dat gij op uwe beurt werdt afgehouwen.

Men ziet dat ik in de omschrijving van des apostels woorden het woord *καλῶς* geheel buiten rekening heb gelaten. Ik houd het werkelijk voor niets dan een goedkeurenden uitroep van iemand, dien het ergerde dat de heiden-christenen zich zoo hoogmoedig toonden, en die zich verheugde in de les hun in vs. 18 sqq. gegeven.

Naber meent, l. l. p. 367, dat *καλῶς* hier wel in den zin van *μὴ γένοιτο* kan worden opgevat, maar zulk een *καλῶς*, dat eigenlijk beteekenen zou: Neen, ik dank u, is te gemeenzaam voor den stijl van dezen brief.

Of deze mijne gissing juist is laat ik aan het oordeel van anderen over. Het zou echter niet de eerste maal zijn dat zulk een *καλῶς* in een boek gekomen is. Naber gist dat dit ook Jac. 2 : 3 het geval is, en uit klassieke schrijvers geeft Cobet, Nov. lect. p. 441, voorbeelden. Xen. An. III, 2 § 3 spreekt Chirisophus: *ὅμως δὲ δεῖ ἐκ τῶν παρόντων ἄνδρας ἀγαθοὺς εἶναι καὶ μὴ ὑφίεσθαι ἀλλὰ πειρᾶσθαι, ὅπως, ἢν μὲν δυνώμεθα, νικῶντες σωζώμεθα, εἰ δὲ μὴ ἀλλὰ καλῶς γε ἀποθνήσκωμεν.* In de Hss. staat *καλῶς νικῶντες σωζώμεθα.* „Adscripsit aliquis in ora libri admi„rabundus *καλῶς*, quod saepe fieri norunt, quibus codices com„plures versare contigit.“ Van eene andere plaats schrijft hij: „Apollonius Tyanensis, offensus Ionibus, qui, civitate Romana „donati, Romana nomina sumserant, eos his verbis increpat, in „Ep. LXXI, p. 407 Olear. (III, p. 55, Kays.): *ἀλλ' ὑμῶν γε*

„οὐδὲ τὰ ὀνόματα μένει τοῖς πολλοῖς, ἀλλ' ὑπὸ τῆς νεᾶς ταύτης „εὐδαιμονίας ἀπολωλέκατε τὰ τῶν προγόνων σύμβολα [καλῶς], οὐδὲ „τοῖς τάφοις ἐκεῖνοι δέχοιντ' ἂν ἅτε ἀγνῶτας αὐτοῖς γενομένους. „Plausus, ut vides, ex ora libri tollitur."

Hetzelfde is geschied met ὡραῖον (Cob. Var. lect. p. 294, en Badham ad Eur. Hel. 1059) en met andere woorden.

Er is nog een ander καλῶς in het N. T. dat mij verdacht voorkomt, nl. Mc. 7 : 9 καλῶς ἀθετεῖτε τὴν ἐντολὴν τοῦ θεοῦ, ἵνα τὴν παράδοσιν ὑμῶν τηρήσητε. Dat καλῶς ironisch gebruikt kan worden zal niemand tegenspreken. Het komt overeen met ons: *mooi! het staat u mooi*, dat wij bezigen wanneer wij juist het tegenovergestelde nl. *leelijk* bedoelen; maar zulk een gemeenzaam woord past Mc. 7 : 9 niet. Men zal dat inzien wanneer men het woord: *mooi*, want dat is καλῶς, in de vertaling brengt. Hoe Weiss, in Meyers commentaar, 2 Cor. 11 : 4 kan vergelijken begrijp ik niet. De zin van dat vs. is niet helder, maar dit is zeker dat καλῶς daar *niet* ons *mooi*, d. i. *leelijk* of *slecht*, te kennen geeft. *De geheele zin* moge een ironischen tint dragen, *het woord* καλῶς draagt dien zeker niet. Dezelfde interpres haalt nog andere plaatsen aan die het gebruik van καλῶς in ons vs. zullen rechtvaardigen, Soph. Ant. 73 en Arist. Av. 139; maar uit het gezegde van Haemon bij Soph. blijkt geenszins dat het ironische καλῶς in een stijl als die der evangeliën past, en dit is het dat hier bewezen moest worden. Over de plaats van Arist. zal ik maar niet uitweiden; men leze die slechts.

Om deze reden is mij καλῶς, dat vs. 6 goed op zijne plaats staat, in vs. 9 verdacht, hoewel ik geen *stellig* eiiciatur durf uitspreken. Ik vermoed dat een afschrijver, toen hij καὶ ἔλεγεν αὐτοῖς geschreven had, zijn oog naar εἶπεν αὐτοῖς κτέ. liet afdwalen, en zijne vergissing eerst bemerkte toen hij αὐτοῖς · καλῶς geschreven had. Uitschrappen was iets dat de librarii niet of althans zeer zelden deden. Een paar sprekende voorbeelden geeft daarvan nog T. K. Abbott (in de Inleiding van Ferrar's

Collation of four important Mss. enz.) uit den belangrijken minuskelcodex 69. Luc. 15 : 6 had de librarius *πρόσωπον* geschreven, maar liet dat, toen hij zijne fout zag, ongedeerd staan en schreef maar door, zoodat wij nu *προσωπονβατον* lezen. Luc. 22 : 3 schreef hij, zonder iets door te halen: *εἰσῆλθε δὲ σατανᾶς ὁ καλου τὸν καλούμενον Ἰσκαριώτην.*

1 Cor. 5 : 2 *καὶ ὑμεῖς πεφυσιωμένοι ἐστὲ καὶ οὐχὶ μᾶλλον ἐπενθήσατε ἵνα κτέ.;* Lees *ἐπενοήσατε*. Naber, l. l. p. 98.

„Non assequor quid lugendo in ea re profici potuerit; manu „et consilio opus erat, ut ea labes exscinderetur" schrijft Naber terecht.

1 Cor. 5 : 11 *ἐάν τις ἀδελφὸς ὀνομαζόμενος ᾖ πόρνος ἢ πλεονέκτης κτέ.* Lees *ἢ πόρνος ᾖ ἢ πλεονέκτης κτέ.* Bentley, bij Ellis, p. 33.

Uit het telkens herhaalde *ἢ* maak ik op dat Bentley gelijk heeft.

1 Cor. 6 : 5 *ὃς δυνήσεται διακρῖναι ἀνὰ μέσον τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ.* Lees *ἀνὰ μέσον τοῦ ἀδελφοῦ καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ.* Hugo de Groot. Comm. a. h. l.; Laurent, p. 128.

H. d. G. beroept zich op de Syrische vertaling, welke Tschdf niet opgeeft. Wat er in die vert. staat kan ik niet uitmaken, maar zonder twijfel heeft hij gelijk als hij van den gewonen tekst zegt: „*ἀνὰ μέσον* de uno non dicitur". Het wordt met twee woorden of een pluralis of een verzamelwoord verbonden, Gen. 16 : 5, Mt. 13 : 25; soms wordt het herhaald, Gen. 3 : 15. Dat er iets zoo als de Groot vermoedt is uitgevallen, is hoogstwaarschijnlijk.

1 Cor. 6 : 15 *ἄρας οὖν τὰ μέλη τοῦ Χριστοῦ ποιήσω πόρνης μέλη;* Lees *ἄρα οὖν κτέ.* Bentl., bij Ellis, p. 34; L. Bos, Exerc. p. 133; Valck. Schol. a. h. l.; Markl. bij Bow.; Scholefield, bij Bloomf. a. h. l.

Toevallig hebben een paar jongere Hss. ἆρα bewaard; maar al kwam die lezing ook in geen enkel Hs. voor, toch zou men haar zonder bedenken voor de ware moeten houden. Αἴρειν beteekent *opheffen* of *wegnemen*. De door Meyer geciteerde plaatsen bewijzen niets anders. Maar van *wegnemen* kan hier geen spraak zijn. „*Zal ik dan Christus' leden wegnemen?*" zijn woorden zonder zin. Paulus schreef: *Zal ik dan de leden van Christus tot leden eener hoer maken?* Dat ἆρ' οὖν in het N. T. niet voorkomt, doet weinig ter zake, daar die verbinding bij vroegere en latere schrijvers zeer gewoon is en Paulus herhaalde malen ἆρ' οὖν schreef. Om der wille der volledigheid moet ik vermelden dat Bentley, Bos en Valckenaer ἄρα schrijven, maar toch hetzelfde bedoelen als Markland met ἆρα, namelijk: *num*.

1 Cor. 7 : 5 *μὴ ἀποστερεῖτε ἀλλήλους...... καὶ πάλιν ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἦτε.* Lees *μὴ ἀποστρέφετε ἀλλ.* en *ἴτε.* Naber l. l. p. 368 en 99.

Ἀποστερεῖν, zonder nadere bepaling, is wel wat vreemd maar kan toch, dunkt mij, in den zin van *te kort doen*, hier behouden blijven.

Ἐπὶ τὸ αὐτὸ εἶναι strijdt niet tegen het spraakgebruik van het N. T. Wij vinden ἐπὶ τὸ αὐτό nu eens met verba van rust, Deut. 22 : 10, Ezra 4 : 3, Hand. 1 : 15, 2 : 1, dan weder met verba van beweging, 1 Cor. 11 : 20, verbonden. Toch is ἦτε, dat af moet hangen van ἵνα, hier waarschijnlijk niet echt. Hoewel de gewone lezing desnoods verdedigd kan worden, is ἴτε, d. i. *komt weder te zamen*, het woord dat men hier verwacht. Vissering en de Syn-Vert. laten de lezing ἦτε onaangeroerd maar vertalen alsof er ἴτε stond.

1 Cor. 7 : 36 *εἰ δέ τις ἀσχημονεῖν ἐπὶ τὴν παρθένον αὐτοῦ νομίζει.* Naber, l. l. p. 99, verkiest *περὶ τὴν παρθένον.*

Ἐπί is hier zeker niet te verklaren, tenzij men eene groote onnauwkeurigheid van uitdrukking aanneemt. *Περί*, *ten opzichte van*, is hier het goede woord. In ditzelfde vs. verwerpt Straatman, Theol. tijdschr. 1874, p. 400, *γίνεσθαι* en leest *ὑπερέγγυος* voor *ὑπέρακμος*, 't geen stellig verkeerd is en door W. C. van Manen, ib. p. 607, terecht wordt bestreden.

1 Cor. 8 : 1 *Περὶ δὲ τῶν εἰδωλοθύτων οἴδαμεν ὅτι πάντες γνῶσιν ἔχομεν*. Lees ὅτι οὐ πάντες. Lachm. Praef. p. IX.

De gewone lezing laat zich, welke pogingen de uitleggers ook gedaan hebben, niet met vs. 7 overeenbrengen. Maar ook de conjectuur van Lachmann voldoet mij niet; *ἔχομεν* zou dan zooveel moeten beteekenen als *ἔχετε*, en aan de redeneering *ἡ γνῶσις φυσιοῖ* en vs. 2 *εἴ τις δοκεῖ κτέ.* kan m. i. niet vooraf zijn gegaan: Wij weten dat sommigen geen kennis hebben. De samenhang vordert dat er iets voorafgegaan is als: Gij meent kennis te hebben en verhoovaardigt u daarop. Laurent, p. 23, meent dat vss. 2 en 3 eene kantteekening zijn van Paulus zelven. Maar vs. 4 kan zóó, als het nu gelezen wordt, niet op vs. 1 gevolgd zijn.

Ik geloof dus wel dat hier ergens eene fout schuilt, maar haar aanwijzen kan ik niet.

1 Cor. 9 : 10 *ὅτι ὀφείλει ἐπ' ἐλπίδι ὁ ἀροτριῶν ἀροτριᾶν, καὶ ὁ ἀλοῶν ἐπ' ἐλπίδι τοῦ μετέχειν*. Markl., bij Bow., leest *καὶ ὁ ἀλοῶν* (?) [*ἐπ' ἐλπ. τ. μετ.*] i. e. *ὀφείλει ἀλοᾶν ἐπ' ἐλπίδι*.

Markland voegt er echter bij dat het, bij het groote verschil van lezing in de Hss., niet kan uitgemaakt worden wat de apostel schreef. Hetgeen codd. D. F. G enz. te lezen geven, nl. *τῆς ἐλπίδος αὐτοῦ μετέχειν* is blijkbaar conjectuur om de onverstaanbare woorden, die de oudste Hss. bevatten, verstaanbaar te maken.

Ik houd het voor zeker dat Paulus geschreven heeft: *καὶ ὁ ἀλοῶν ἀλοᾶν* [*ἐπ' ἐλπίδι τ. μ.*?], even als *ὁ ἀροτριῶν ἀροτριᾶν*. Vgl. aant. op Rom. 5 : 15. Dat *ἀλοᾶν*, na het bijna gelijkluidende woord dat voorafging, wegraakte, is niets bijzonders.

1 Cor. 9 : 12 *εἰ ἄλλοι τῆς ὑμῶν ἐξουσίας μετέχουσιν, οὐ μᾶλλον ἡμεῖς;* Lees *τῆς ὑμῶν οὐσίας*. Is. Vossius, bij Bow.

De woorden die de Hss. ons aanbieden zijn alles behalve helder, al is de zin ook duidelijk. Paulus laat voorafgaan: Indien wij het geestelijke voor u gezaaid hebben, is het dan te veel dat wij het stoffelijke maaien willen? Hij meent dus aanspraak te mogen maken op de ondersteuning der Corinthiërs, maar dit heet niet *τῆς αὐτῶν ἐξουσίας μετέχειν*. Vissering en de Syn.-Vert. vertalen „*dit* recht", maar er staat *τῆς* geen *ταύτης*. Ook blijft onverklaard waarom Paulus *μετέχειν* en niet *ἔχειν* zou gebruikt hebben.

Om deze redenen lacht de gissing van Vossius mij zeer toe. *Indien anderen deel hebben aan uw goed* (vgl. Luc. 15 : 12, 13.) *οὐ μᾶλλον ἡμεῖς*, scil. *μεθέξομεν; zullen wij het dan niet nog meer?* Het bezwaar tegen deze gissing is dat wij niet het praesens *μετέχομεν*, maar het futurum er bij moeten denken, maar ik geloof dat dit, als wij den stijl van Paulus in aanmerking nemen, wel geoorloofd is, vooral omdat in het eerste deel van den zin *θερίσομεν* voorafgaat. Men vergelijke plaatsen als 1 Cor. 11 : 1 *μιμηταί μου γίνεσθε καθὼς κἀγὼ Χριστοῦ* scil. *ἐγενόμην*, en 14 : 27 *εἴτε γλώσσῃ τις λαλεῖ, κατὰ δύο ἢ τὸ πλεῖστον τρεῖς* scil. *λαλείτωσαν*, Winer, § 66. 1.

1 Cor. 9 : 15 *καλὸν γάρ μοι μᾶλλον ἀποθανεῖν ἢ τὸ καύχημά μου οὐδεὶς κενώσει.* Lees *ἀποθανεῖν. νὴ τὸ καύχημά μου· οὐδεὶς κενώσει*. Lachm. St. u. Kr. 1830; Praef. p. XII.

Op de onmogelijkheid om den door Tischendorf opgenomen tekst te verklaren heb ik reeds gewezen, p. 52. De ν van νή kon licht verloren gaan, daar deze letter aan het einde van een woord, soms zelfs aan het einde eener lettergreep, veelal door een streepje wordt aangeduid of met η tot één teeken wordt verbonden. Ter vergelijking haalt Lachmann 1 Cor. 15 : 31 νὴ τὴν ὑμετέραν καύχησιν aan. Ook daar schijnt in den cod. Alex. de ν van νή uitgevallen te zijn. Op het einde van een regel zijn na ἀποθνησκ eenige letters onleesbaar; de volgende regel begint met η τὴν κτἑ.

Hiermede is evenwel geenszins bewezen dat Lachmann werkelijk de woorden des apostels teruggevonden heeft. Ik twijfel er zelfs zeer aan dat dit het geval is. Is νὴ τὸ καύχημά μου een op zich zelven staande uitroep: *Bij den roem dien ik heb!* dan kan καύχημα niet tevens als object van κενώσει dienst doen, wat toch volgens Lachm.'s hypothese het geval moet zijn. Ook wordt door de voorgestelde verandering de samenhang nog in het geheel niet helder.

De ware lezing is nog niet gevonden.

1 Cor. 11 : 6 εἰ δὲ αἰσχρὸν γυναικὶ τὸ κείρασθαι ἢ ξυρᾶσθαι. Lees ξ ύ ρ α σ θ α ι. Naber p. 99.

Ξυρασθαι zal wel een aoristus moeten zijn evenals κείρασθαι. Owen, bij Bow., houdt het voor eene kantteekening, maar terecht beroept Meyer zich op Mich. 1 : 16, waar wij dezelfde woorden verbonden vinden.

1 Cor. 11 : 10 διὰ τοῦτο ὀφείλει ἡ γυνὴ ἐξουσίαν ἔχειν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς διὰ τοὺς ἀγγέλους. Eene interpolatie. Wassenb. I p. 46; Straatman. Krit. Stud. I p. 1—12.

Of dit waar is kunnen wij niet beoordeelen, zoolang wij niet weten wat er eigenlijk in dit vs. staat; want hierin ben ik het met Straatman eens dat Paulus het zóó niet geschreven heeft.

Dat de redeneering beter samenhangt als wij het geheel wegdenken, is een zwakke bewijsgrond voor de onechtheid, daar Paulus zich in zijne brieven vaak zelf in de rede valt en daardoor den logischen gang van zijn betoog verzwakt, b.v. Rom. 5 : 12 enz.

1 Cor. 11 : 11 -οὔτε γυνὴ χωρὶς ἀνδρὸς οὔτε ἀνὴρ χώρις γυναικὸς ἐν κυρίῳ. Straatman houdt de twee laatste woorden voor onecht. Kr. St. p. 13.

Ik geloof dat hij hierin gelijk heeft. „De apostel toch handelt „over de natuurlijke en in de schepping gegronde betrekking „tusschen man en vrouw."

1 Cor. 11 : 18 συνερχομένων ὑμῶν ἐν ἐκκλησίᾳ. Straatman houdt de twee laatste woorden voor onecht. ib. p. 26—28.

Zijn betoog dat ἐν ἐκκλησίᾳ van lateren oorsprong is, komt mij juist voor. Daarentegen is het verwerpen van vs. 16. ib. p. 14 sqq., willekeurig. Dat de verklaring van dat vs. moeielijkheden oplevert heeft hij bewezen, maar daarom mag men nog niet tot de onechtheid besluiten, en dat een tegenstander van Paulus zoo iets, op de wijze als hij p. 25 onderstelt, zal hebben aangeteekend is zeer onwaarschijnlijk.

1 Cor. 11 : 23—28 houdt Straatman voor een invoegsel van lateren tijd. Zijn betoog uiteentezetten verbiedt mijn bestek. Zie daarover E. C. Jungius, Godg. bijdr. 1864 p. 529 enz.

1 Cor. 11 : 24 τοῦτό μου ἐστὶ τὸ σῶμα τὸ ὑπὲρ ὑμῶν. Hierachter is een woord uitgevallen, misschien διδόμενον. Holw. Bijdr. p. 49.

De afschrijvers hebben reeds vroeg getracht de lacune aan te vullen, zie hierboven p. 10. Het kan wel zijn dat hun conjectuur διδόμενον goed is, maar er valt niets zekers van te zeggen.

1 Cor. 12 : 2 οἴδατε ὅτι ὅτε ἔθνη ἦτε πρὸς τὰ εἴδωλα τὰ ἄφωνα ὡς ἂν ἤγεσθε, ἀπαγόμενοι. Naber, p. 99, beveelt ἀνήγεσθε ἀπατώμενοι aan.

Welk een buitensporig gezag Tischendorf aan de Hss. toekent blijkt hieruit dat hij opgeeft welke ἂν ἤγεσθε, welke ἀνήγεσθε hebben. Ὡς ἂν ἤγεσθε *„wie allemal ihr geführet würdet"* (Meyer) is niets. Maar ook het compositum ἀνάγεσθαι kan ik hier niet verklaren. Nabers conjectuur ἀπατώμενοι — hij vergelijkt 2 Petr. 2 : 13 — verdient ernstige overweging, maar zoolang ὡς ἀνήγεσθε duister is, kan daaromtrent geen uitspraak gedaan worden. Ook laat de samenhang vss. 2 en 3 veel te wenschen over. Om deze laatste reden houdt Straatman, p. 64 sqq., het 2e vs. voor een invoegsel, maar, hoewel vs. 3 zich goed aan vs. 1 aansluit, hebben wij daartoe toch geen recht. De samenhang zou misschien beter zijn, als wij de ware lezing van vs. 2 kenden.

Evenmin geloof ik dat wij met dienzelfden schrijver, p. 90, om den wille van den samenhang die tusschen vss. 12 en 14 bestaat, het 13e vs. als onecht mogen verwijderen. Wilden wij op die wijze kritiek oefenen, hoeveel zou dan niet uit Paulus' brieven moeten wegvallen!

1 Cor. 13 : 1 γέγονα χαλκὸς ἠχῶν. Voor γέγονα hebben D. E. εν εἰμί, F. G. εν εἰμὶ ἤ. Bentley, bij Ellis, p. 37, gist dat de letters εν het overschot zijn van οὐδέν.

Hij maakt daaruit zeer terecht op dat er eene lezing bestaan heeft die οὐδὲν εἰμὶ ἢ χαλκὸς ἠχῶν geluid heeft. Of hij deze voor de ware houdt zegt hij niet.

1 Cor. 14 : 33b—35 ὡς ἐν πάσαις — ἐκκλησίᾳ. Deze verzen zijn onecht. Straatman. Kr. Stud. p. 134 sqq.

Hij wijst o. a. op het verschil van lezing in vs. 34, en vooral is zijne verwijzing naar het 11e hoofdstuk van gewicht, omdat daar, vs. 5 sqq., juist het tegenovergestelde staat van hetgeen wij

hier lezen (nl. dat eene vrouw *wel* in de gemeente mag spreken), en men geen recht heeft bij 11 : 5 aan eene andere soort van samenkomsten te denken. Zijne gissing komt mij, wat vss. 34 en 35 betreft, niet ongegrond voor. Deze staan in D. E. F. G na vs. 40. Hoe wij over vs. 33ᵇ *ὡς — ἁγίων* te denken hebben, is eene andere vraag. Zijn vss. 34, 35 geinterpoleerd, dan heeft toch 33ᵇ zeker geen deel van die interpolatie uitgemaakt; dan toch zou het in de genoemde Hss. wel mede achter vs. 40 staan; bovendien hangt *ὡς ἐν πάσαις ταῖς ἐκκλησίαις τῶν ἁγίων* niet goed met *αἱ γυναῖκες ἐν ταῖς ἐκκλησίαις σιγάτωσαν* samen, het vormt daarmede geen geheel. Eindelijk past vs. 36 niet goed na vs. 33ᵃ. Ik schort dus mijn oordeel op.

1 Cor. 15 : 1 *γνωρίζω δὲ ὑμῖν, ἀδελφοί, κτέ.* Lees *γνωρίζω δή*. Holw. Betr. p. 90 sqq.; *γνωρίσω*. Michaelis bij Bow.

De moeielijkheid welke deze plaats oplevert behoef ik niet aan te wijzen. Holw. deelt den zin op de volgende wijze af: *γνωρίζω δή — σώζεσθε; Moet ik u dan .... doen kennen? Τίνι λόγῳ εὐηγγελισάμην ὑμῖν; εἰ κατέχετε, κτέ. Wat zeide ik toen ik het u verkondigde? Ik onderstel dat gij het nog weet; of het moest zijn dat gij zoo maar geloofd hebt.* Zie daartegen Straatman Kr. St. II p. 40.

Michaelis vertaalt *γνωρίσω*: *opusne est*, en zeker is de aor. conj. in deze vraag beter dan het praesens. Zie Cobet in het Bijv. van Holw.'s Betr. p. II.

Prins acht insgelijks *γνωρίζω* corrupt en meent dat er een woord als *γνωστόν* gestaan heeft. *De realiteit v. J. opst.* p. 24.

1 Cor. 15 : 41 *ἀστὴρ γὰρ ἀστέρος διαφέρει ἐν δόξῃ*. Een onecht bijvoegsel. Straatman. Kr. St. II p. 265.

Dit komt mij juist voor. Paulus vergelijkt drie zaken met elkander: het licht der zon, dat der maan en dat der sterren.

Had Paulus vier zaken willen vergelijken: de zon, de maan, de groote sterren, de kleine sterren, hij zou niet *γάρ* hebben geschreven. De woorden *ἀστὴρ* — *δόξῃ* zijn blijkbaar van iemand die den zin niet goed begreep en *ἄλλη δόξα ἀστέρων* op zijne wijze toelichtte.

1 Cor. 15 : 45 *οὕτως καὶ γέγραπται· ἐγένετο ὁ πρῶτος ἄνθρωπος Ἀδὰμ εἰς ψυχὴν ζῶσαν, ὁ ἔσχατος Ἀδὰμ εἰς πνεῦμα ζωοποιοῦν.* Van Hengel houdt dit vs. voor corrupt of onecht, Comm. a. h. l. Straatman noemt het onecht, Kr. St. II p. 273.

Het is iedereen duidelijk dat de woorden *ἐγένετο κτἑ.* hier als citaat voorkomen. Maar in het O. T. vinden wij ze niet; wij vinden alleen Gen. 2 : 7 woorden die gedeeltelijk met de eerste helft van ons vs. overeenkomen, nl. *ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν.* Hoe is dit bezwaar weg te nemen? Sommige uitleggers beweren dat alleen *ἐγένετο* — *ζῶσαν* citaat is en dat Paulus bij *ὁ ἔσχατος* met zijne eigene woorden voortgaat. Maar zoo iets kon zeker geen enkel lezer vermoeden, en ik zie niet in hoe zij die de genoemde verklaring voorstaan den apostel verdedigen kunnen tegen de beschuldiging zijne lezers te hebben misleid.

Wij moeten een anderen weg inslaan, maar welken? Houden wij met Straatman het geheele vers voor eene ingevoegde kantteekening, dan moeten wij aannemen dat de kantteekenaar hier een citaat geeft uit een geheel onbekend boek, dat als Heilige Schrift werd aangemerkt. Maar de woorden *ἐγένετο κτἑ.* dragen m. i. zoo duidelijk den stempel van Paulus, dat ik liever eene andere oplossing zoek. Het zou b.v. ook mogelijk kunnen zijn dat de woorden *ἐγένετο* — *ζωοποιοῦν* wel van Paulus zijn, dat zij na vs. 46 hadden gestaan en dat hunne verplaatsing aan het homoeoteleuton *πνευματικόν* is toe te schrijven. De woorden *οὕτως καὶ γέγραπται* zouden dan eene kantteekening zijn op de woorden

εἰς ψυχὴν ζῶσαν. Ik zou dit vermoeden niet durven uitspreken, ware het niet zeker dat het N. T. meer dan eenig ander boek der oudheid geleden heeft en juist door interpolatie geleden heeft.

Hiermede is echter het vs. niet afgehandeld. Stellig heeft hier niet ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ᾿Αδάμ gestaan. De tegenstelling ὁ δεύτερος ᾿Αδάμ is reeds voldoende om ἄνθρωπος zeer verdacht te maken; de zaak wordt uitgemaakt door den cod. Vat. waar ἄνθρωπος ontbreekt. Het is denkelijk uit Gen. 2 : 7 afkomstig.

1 Cor. 15 : 47 ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ἐκ γῆς χοϊκός, ὁ δεύτερος ἄνθρωπος ἐξ οὐρανοῦ. Lees ἐξ οὐρανοῦ οὐράνιος. Musculus, bij Bow.

Ook Origenes kende onzen tekst in dien vorm en wij vinden dien in twee Hss. (die eigenlijk slechts éène stem hebben) nl. F. G. Ik vermoed echter dat Paulus hier, evenals overal elders, ἐπουράνιος zal geschreven hebben. Verder is het tweede ἄνθρωπος verdacht, omdat vele Hss. κύριος hebben, wat ons zou doen denken dat Paulus ὁ δεύτερος ἐξ οὐρανοῦ ἐπουράνιος geschreven heeft. Maar aan deze opmerking hecht ik geen groote waarde, omdat de mogelijkheid bestaat dat ἄνθρωπος om eene dogmatische reden in κύριος veranderd is.

1 Cor. 16 : 2 κατὰ μίαν σαββάτων ἕκαστος ὑμῶν παρ' ἑαυτῷ τιθέτω θησαυρίζων ὅ τι ἂν εὐοδῶται, ἵνα μὴ ὅταν ἔλθω τότε λογίαι γίνωνται. Lees τὶ τιθέτω of τὶ θέτω en verder ὅταν εὐοδῶται, Holw. Betr. p. 108; παρ' ἑαυτοῦ, Naber l. l. p. 368.

De woorden παρ' ἑαυτῷ wekken bevreemding, omdat uit het slot van dit vs. blijkt dat de Corinthiërs het geld niet bij zich zelven wegleggen maar in eene algemeene kas storten moesten. Daarom heeft Nabers gissing veel voor zich. Ook Holw.'s bezwaar tegen ὅ τι ἂν εὐοδῶται is m. i. gegrond. Dit kan niet beteekenen: *de winst die hij door hetgeen hem gelukt ver-*

dient, noch: *naarmate dat hij welgesteld is*; maar het moet vertaald worden: *datgene waarin hij voorspoedig is*, *waarin hij slaagt*. Men leze τὶ τιθέτω..... ὅταν εὐοδῶται d. i. op den eersten dag der week legge hij iets in, wanneer het hem welgaat en hij dus iets missen kan.

TWEEDE BRIEF AAN DE CORINTHIËRS.

2 Cor. 1 : 6 εἴτε δὲ θλιβόμεθα, ὑπὲρ τῆς ὑμῶν παρακλήσεως καὶ σωτηρίας· εἴτε παρακαλούμεθα, ὑπὲρ τῆς ὑμῶν παρακλήσεως τῆς ἐνεργουμένης κτέ Lees na θλιβόμεθα: θλιβόμεθα ὑπέρ κτέ. en na παρακαλούμεθα,: παρακαλούμεθα ὑπέρ κτέ. Naber l. l. p. 99.

Deze gissing schijnt, als wij op den samenhang letten, noodig te zijn. Toch durf ik haar niet overnemen met het oog op plaatsen als 2 : 10, 5 : 13, 7 : 12. Op de eerstgenoemde, καὶ γὰρ ἐγὼ ὃ κεχάρισμαι, εἴ τι κεχάρισμαι, δι' ὑμᾶς stelt Naber de conjectuur: εἴτι κεχάρισμαι, κεχάρισμαι δι' ὑμᾶς voor; maar 5 : 13 lezen wij toch ook: εἴτε γὰρ ἐξέστημεν, θεῷ, εἴτε σωφρονοῦμεν, ὑμῖν. Gal. 3 : 5 meende Markland dat na de vraag ἐξ ἔργων νόμου ἢ ἐξ ἀκοῆς πίστεως; de woorden ἐξ ἀκοῆς πίστεως als antwoord oorspronkelijk herhaald zijn geweest.

2 Cor. 1 : 11 συνυπουργούντων καὶ ὑμῶν ὑπὲρ ἡμῶν τῇ δεήσει, ἵνα ἐκ πολλῶν προσώπων τὸ ἐξ ὑμῶν χάρισμα διὰ πολλῶν εὐχαριστηθῇ ὑπὲρ ἡμῶν. Owen, bij Bow., vraagt of voor προσώπων niet προσευχῶν gelezen moet worden.

Dit vs. levert zeer groote moeielijkheden op. Wij hebben slechts de verklaring van Meyer te lezen, om ons daarvan te overtuigen.

Hij vertaalt: „*damit aus vielen Angesichtern das uns gewordene* „*Gnadengeschenk vermittelst Vieler gedankpreist werde um Un-* „*sertwillen*," en voegt er bij: „Der Ausdruck ἐκ πολλῶν προσώ- „πων ist plastisch; denn auf dem fröhlichem Antlitze stellt das „dankpreisende Gefühl sich dar." De woorden der Syn.-Vert. „*de gave, ons op veler bede geschonken*," geven een goeden zin, maar zijn in den tekst niet te vinden. Van „*bede*" lees ik daar niets. Toch geloof ik dat deze Vert. werkelijk de woorden van Paulus heeft weergegeven, en de gissing van Owen, π ρ ο σ ε υ- χ ῶ ν, goed is. Maar hiermede is de tekst nog niet gered. Dat Paulus eene fout tegen het spraakgebruik begaat en gemeend heeft dat men χάρισμα εὐχαριστεῖται zeggen kan, zou ik desnoods nog kunnen aannemen, maar ik kan niet gelooven dat hij zich zóó duister zal hebben uitgedrukt. Zijne bedoeling is in de aant. der Syn.-Vert. juist aangewezen: „opdat, gelijk de ons „bewezene gave mede de vrucht is (en zijn zal) van veler gebe- „den, zoo ook daarvoor door velen voor ons gedankt worde". Wat er echter in het Grieksch gestaan heeft kan ik niet gissen.

2 Cor. 1 : 13 οὐ γὰρ ἄλλα γράφομεν ὑμῖν ἀλλ' ἢ ἃ ἀναγινώσκετε ἢ καὶ ἐπιγινώσκετε. Lees ἀλλ' ἢ ἃ γ ι ν ώ σ κ ε τ ε. Patr. Junius, bij Bow.

Na al wat de interpretes van deze woorden gezegd hebben, zie ik nog niet in dat zij een redelijken zin opleveren. Ik stem toe dat wij in het oog moeten houden dat Paulus dikwijls moeite had om zijne gedachten in het Grieksch uit te drukken; maar dat hij *bedoelen* zou: „Gij moet niets achter mijne woorden zoeken", en *schrijven* zou: „Ik schrijf niets anders dan gij leest of ook „erkent", kunnen wij niet aannemen zonder hem onrecht te doen. Daarbij komt dat zulk eene verzekering tusschen vss. 12 en 14 niet goed past. De apostel gewaagt in het 12e vs. van den roem dien hij mag laten gelden en zegt in het 14e: Gij erkent het immers dat ik uw roem ben en gij de mijne zijt. Hoe

past daartusschen eene verdediging tegen de beschuldiging van dubbelhartigheid? Men bedenke dat het object van ἐπιγινώσκετε en ἐπιγνώσεσθε hetzelfde zijn moet als dat van ἐπέγνωτε, nl. ὅτι καύχημα ὑμῶν ἐσμέν κτέ.

In cod. B. ontbreekt ἀλλ' en ἢ καὶ ἐπιγινώσκετε. Toch is dit werkwoord zeker echt. Zou dit ook het geval zijn met ἀναγινώσκετε? Ik meen aangetoond te hebben dat van „*lezen*" hier geen spraak kan zijn. Is dan de conjectuur van Junius goed te keuren: οὐ γὰρ ἄλλα γράφομεν ἀλλ' ἢ ἃ γινώσκετε ἢ καὶ ἐπιγ.? Maar ἢ καί is hier allerzonderlingst; ἢ ontbreekt in eenige Hss. Dit alles overwegende, zou ik haast denken dat Paulus geschreven heeft: οὐ γὰρ ἄλλα γράφομεν ὑμῖν ἢ (of ἀλλ' ἢ) ἃ ἐπιγινώσκετε· ἐλπίζω δέ κτέ., als toelichting op περισσοτέρως δὲ πρὸς ὑμᾶς.

2 Cor. 1 : 17 ἢ ἃ βουλεύομαι κατὰ σάρκα βουλεύομαι, ἵνα ᾖ παρ' ἐμοὶ τὸ ναὶ ναὶ καὶ τὸ οὒ οὔ. Lees τὸ ναὶ οὒ καὶ τὸ οὒ ναί. Markl., bij Bow., Michaelis, ib. Append., Naber, p. 99.

Deze conjectuur heeft m. i. geen nadere aanbeveling noodig.

2 Cor. 2 : 10 Zie aant. op 1 : 6.

2 Cor. 2 : 12, 13 ἐλθὼν δὲ εἰς τὴν Τρῳάδα —— Μακεδονίαν. Laurent, p. 24 sqq., meent dat deze twee verzen eene kantteekening van Paulus zelven op 1 : 16 zijn.

Hij bewijst overtuigend dat zij tusschen 2 : 11 en 14 niet passen, en dat vs. 14 met vs. 11 samenhangt. „Das Subject von „ἀγνοοῦμεν und der Nominativ von ἡμᾶς vs. 14 ist derselbe „Mann, der Apostel. Das verbum θριαμβεύοντι wird durch das „vs. 11 vorhergehende αὐτοῦ, d. h. τοῦ σατανᾶ vortrefflich „motivirt."

Of wij nu met Laurent aan eene aanteekening te denken hebben, door den apostel bij het overlezen van den brief gemaakt, blijft natuurlijk onzeker. Misschien hebben de beide verzen oorspronkelijk tusschen 1 : 22 en 23 gestaan en zijn zij door een afschrijver op eene verkeerde plaats geschreven.

2 Cor. 3 : 3 *ἀλλ' ἐν πλαξὶν καρδίαις σαρκίναις*. Holwerda houdt *καρδίαις* voor een glosseem. Betr. p. 109.

De lezing *καρδίας* is blijkbaar eene conjectuur van afschrijvers, die niet veel waarde heeft. Na *πλαξὶν λιθίναις* is de tegenstelling *πλαξὶν σαρκίναις* noodig. *Καρδίας* is weder een van die talrijke toelichtingen waarmede de lezers den rand der Hss. hebben voorzien.

2 Cor. 3 : 17 *ὁ δὲ κύριος τὸ πνεῦμά ἐστι· οὗ δὲ τὸ πνεῦμα κυρίου, ἐλευθερία*. Lees *οὗ δὲ κύριος*, Graverol in Le Clerc, Bibl. univ. IX p. 203, bij Bow.

De stelling dat de Heer de Geest is is zoo zonderling, dat ik gaarne naar Graverol's gissing luister. *Οὗ δὲ κύριος, waar de Heer is*, past goed na *ἐπιστρέψῃ πρὸς κύριον*, vs. 16.

2 Cor. 5 : 1 *οἰκοδομὴν ἐκ θεοῦ ἔχομεν*. Lees *ἕξομεν*. Naber, p. 100.

Zeer waarschijnlijk. Dezelfde fout schuilt Joh. 16 : 33, waar Naber *θλῖψιν ἕξετε* verbetert.

2 Cor. 6 : 14—7 : 1 Ewald, bij Meyer; Holsten, z. Ev. d. Paul. u. Petr. p. 837, bij Meyer; Straatman, Kr. St. I p. 138, meenen dat dit onecht is.

Zeker is het dat, kwam dit stuk ergens anoniem voor, niemand er aan zou denken het aan Paulus toeteschrijven. Straatman acht het in tegenspraak met 1 Cor. 5 en 10 : 25. Bovendien laat

het zich tusschen vs. 13 en 7 : 2 in 't geheel niet verklaren. Ik geloof dan ook dat genoemde geleerden gelijk hebben, hoewel het argument door Straatman ontleend aan het gebruik van woorden als μετοχή, μέρις enz. die elders bij Paulus niet voorkomen, in mijn oog weinig waarde heeft. Zeer vaak maken critici misbruik van de opmerking dat een woord ἅπαξ λεγόμενον is. Wat bewijst het dat b.v. μετοχή elders bij Paulus niet voorkomt, terwijl hij toch μετέχειν kent, en Hebr. pass. μέτοχος, Ps. 121 : 3 μετοχή gelezen wordt? Wat bewijst het dat ἐπισπᾶσθαι alleen 1 Cor. 7 : 18 wordt gevonden (Straatm. Theol. tijdschr. 1877)? Het woord is zeer gewoon, en de 1 Cor. 7 besprokene zaak komt elders niet ter sprake, zoodat er geen gelegenheid was om het in de beteekenis, welke het daar heeft, te gebruiken. Eerst dan, wanneer wij een ἅπ. λεγ. voor ons hebben dat b.v. alleen bij klassieke schrijvers voorkomt, of wanneer wij kunnen aantoonen dat een schrijver voor de bedoelde zaak zich steeds van eene andere spreekwijze bedient, heeft een daaraan ontleend argument eenige kracht.

2 Cor. 7 : 7 οὐ μόνον δὲ ἐν τῇ παρουσίᾳ αὐτοῦ. „Forte delenda ἐν τῇ παρουσίᾳ αὐτοῦ." Bentley, bij Ellis, p. 41.

Deze conjectuur brengt ons vers in overeenstemming met het doorgaande spraakgebruik van Paulus. Vgl. Rom. 5 : 3, 11; 8 : 23; 9 : 10; 2 Cor. 8 : 19. De plaatsen 1 Tim. 5 : 13, 2 Tim. 4 : 8, daargelaten of die brieven van Paulus zijn, verkeeren in een ander geval.

2 Cor. 7 : 8 εἰ καὶ μετεμελόμην, βλέπω γὰρ κτέ. Lachmann leest voor βλέπω γάρ: βλέπων, Praef. p. XII.

„A malis correctoribus est illud γάρ, qui debebant scribere „ἔβλεπον γάρ." B. en D. hebben βλέπω zonder γάρ. Lachmanns gissing βλέπω̃ is zeker juist.

2 Cor. 8 : 10 *οἵτινες οὐ μόνον τὸ ποιῆσαι ἀλλὰ καὶ τὸ θέλειν προενήρξασθε.* Lees *οὐ μόνον τὸ θέλειν ἀλλὰ καὶ τὸ ποιῆσαι.* Wassenb. II p. 38.

Zoo leest ook Syr[sch]. Ongetwijfeld juist, vgl. vs. 11.

2 Cor. 10 : 11 *οἷοί ἐσμεν τῷ λόγῳ δι' ἐπιστολῶν ἀπόντες, τοιοῦτοι καὶ παρόντες τῷ ἔργῳ.* Owen, bij Bow., houdt *δι' ἐπιστολῶν* voor een glosseem.

Het heeft er werkelijk allen schijn van. Door eene geheel onnoodige toelichting heeft een of ander lezer de puntige tegenstelling bedorven. Zie op Rom. 5 : 15.

2 Cor. 12 : 7 *ἄγγελος σατανᾶ, ἵνα με κολαφίζῃ.* Lees *κολάζῃ* Mangey, bij Bow.

Κολαφίζειν beteekent: *een slag in het gezicht geven*, wat hier minder past.

2 Cor. 12 : 12. Zie op Rom. 15 : 19.

BRIEF AAN DE GALATIËRS.

Gal. 1 : 1 *διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ θεοῦ πατρὸς τοῦ ἐγείραντος κτέ.* Waarschijnlijk. *καὶ ὑπὸ θεοῦ.* Holw. Betr. p. 111.

Holw. leest in het begin van dit vs. *οὐχ ὑπ' ἀνθρώπων*, aannemende, wat mij juist voorkomt, „dat den schrijver *ἀπε-*„*σταλμένος* voor den geest zweefde". Van *ὑπὸ θεοῦ* zegt hij „de, „om het zoo eens uit te drukken, elkaar kruisende tegenstellingen „maken de praepositie onmisbaar".

Dat ἀπό en ὑπό in de Hss. ontelbare malen met elkander verwisseld zijn, is bekend. Op een groot aantal plaatsen herstelt Naber *ὑπό*, l. l. p. 94.

Gal. 1 : 2 μετατίθεσθε..., εἰς ἕτερον εὐαγγέλιον ὃ οὐκ ἔστιν ἄλλο. Lees οὗ οὐκ ἔστιν ἄλλο. Van de Sande Bakhuyzen. Gids 1864, p. 234.

Men vat het doorgaans op evenals Meyer, die het aldus omschrijft: „welches *nicht ein anderes ist*, nicht ein zweites neben „*dem*, mittelst dessen ihr berufen würdet.“ Maar is deze opvatting niet zeer gewrongen? Ik ben nog steeds van oordeel dat Paulus οὗ schreef. „Dit slaat dan niet op ἕτερον εὐαγγέλιον, „maar alleen op het laatste woord. Streng logisch wordt de „constructie dan nog niet, maar datzelfde geldt van zoovele „plaatsen uit Paulus' brieven, en dat ἄλλος op die wijze als een „comparativus geconstrueerd kon worden, is zeker.“

Gal. 2 : 10 ὃ καὶ ἐσπούδασα αὐτὸ τοῦτο ποιῆσαι. De drie laatste woorden zijn geinterpoleerd. Naber p. 101.

De hier voorkomende constructie moge in een boek als de Openb. op hare plaats zijn, waar wij b.v. ὄρη ... ὅπου ἡ γυνὴ καθῆται ἐπ' αὐτῶν, 17 : 9, lezen, maar is aan het spraakgebruik van Paulus vreemd. Daarentegen moet ook opgemerkt worden dat σπουδάζειν τι in het N. T. niet voorkomt.

Gal. 2 : 11 κατὰ πρόσωπον αὐτῷ ἀντέστην, ὅτι κατεγνωσμένος ἦν. Lees ὅτι κατέγνωμεν ὃς ἦν. Naber, p. 102.

Men vertaalt tegenwoordig: *omdat hij veroordeeld was*, en leest daarin: omdat de meerderheid der Christenen te Antiochië zijne handelwijze afkeurde. Maar die beteekenis kan κατεγνωσμένος ἦν onmogelijk hebben. Bovendien doet men Paulus onrecht door zoo te lezen. Zou Paulus den medeapostel hebben wederstaan

omdat de meerderheid op zijne hand was, en het dus gelaten hebben als die meerderheid anders geoordeeld had? En zou hij die niet bijzonder eervolle handelwijze hier zelf komen meedeelen? Dat kan ik onmogelijk gelooven.

Veel liever luister ik naar de hoogst vernuftige gissing van Naber. Zij verschaft ons in de plaats eener onverstaanbare, eene duidelijke en in den samenhang passende lezing. Het gebruik van ὅς voor ὅστις heeft in het N. T. geen bezwaar. Wel zouden wij in plaats van *κατέγνωμεν* den singularis verwachten, maar ook de pluralis laat zich verklaren.

Gal. 3 : 20 *ὁ δὲ μεσίτης ἑνὸς οὐκ ἔστιν, ὁ δὲ θεὸς εἷς ἐστίν.* Onecht volgens Michaelis, bij Bow. in App., en Straatman, Kr. St. I p. 49. De tweede helft is onecht volgens P. D. Chantepie de la Saussaye.

Daartegen pleit A. H. Blom, Theol. tijdschr. 1878 p. 216 sqq. Daar ik dit vers, na al wat er over geschreven is, niet begrijp en niet gissen kan wat de schrijver bedoeld heeft, durf ik geen oordeel uitspreken.

Gal. 4 : 13 *οἴδατε ὅτι δι' ἀσθενείαν τῆς σαρκὸς εὐηγγελισάμην.* Lees δ ι' ἀ σ θ ε ν ε ί α ς. Markland, bij Bow.; Peile, bij Bloomf. a. h. l.

Eene m. i. afdoende verbetering, ook door Bloomf. aannemelijk geacht. Immers, wat wil Paulus zeggen? Dat hij den Galatiërs *wegens ziekte* het evangelie had verkondigd? Dat hij eigenlijk geen plan had gehad bij hen te blijven maar door ziekte daartoe was gedwongen? Ik twijfel er zeer aan. Zeker zou die verklaring niet gediend hebben om de Galatiërs gunstiger jegens hem te stemmen. Neen! Paulus wilde zeggen — dit blijkt uit het verband der redeneering —: *Gij weet dat ik ziek was toen ik u het evangelie predikte;* en dit wordt juist door *διά* c. gen. uitgedrukt. Van deze bekende constructie vinden wij in het N. T.

voorbeelden genoeg. Rom. 4 : 11 πιστευόντων δι' ἀκροβυστίας, d. i. terwijl zij nog onbesneden zijn; Rom. 14 : 20 τῷ διὰ προσκόμματος ἐσθίοντι; 2 Cor. 2 : 4, en elders.

Gal. 4 : 17 ἀλλ' ἐκκλεῖσαι ὑμᾶς θέλουσιν. Lees ἡ μ ᾶ ς. Beza. a. h. l.

„Quum in omnibus codicibus scriptum sit ὑμᾶς, *vos*, poscit „tamen sententia ut legamus ἡμᾶς, nos." Natuurlijk! Zoo ook Vissering en de Syn.-Vert. Er ontbreekt echter m. i. meer aan dit gedeelte van den brief en ik veroorloof mij daarover iets in het midden te brengen. De woorden ποῦ οὖν ὁ μακαρισμὸς ὑμῶν; vs. 15, kan ik in verband met hetgeen voorafgaat en volgt niet begrijpen. Ik geloof dat zij van hunne plaats zijn geraakt en oorspronkelijk na ὑμῖν, vs. 16, hebben gestaan. De redeneering loopt dan geleidelijk: *Mijne beproeving in het vleesch hebt gij niet veracht noch verfoeid; maar als een engel Gods hebt gij mij aangenomen, als Christus Jezus. Want ik geef u getuigenis dat gij, zoo mogelijk, u de oogen uitgegraven en aan mij gegeven zoudt hebben. Zoo ben ik dan uw vijand geworden door u de waarheid te zeggen!* Ik zet hier geen vraagteeken maar een uitroepteeken (zoo ook Laurent N. St. p. 123). De zin is: Zoo is er dan doordat ik u de waarheid heb gepredikt, vijandschap tusschen ons ontstaan! *Wat prijst gij u dan gelukkig?* [1]) Letterlijk: waar is dan dat gij u gelukkig prijst? d. i. Waar is dan, nu er vijandschap ontstaan is, nu gij mij als uw vijand beschouwt, de reden om u zelven gelukkig te prijzen? Vgl. Rom. 3 : 27.

Het volgende is moeielijk te verstaan; maar ik geloof dat het anders moet worden opgevat dan gewoonlijk geschiedt. Men vertaalt: „Zij ijveren om u" en verklaart (Syn. Vert.): „om u

---

[1]) De opvatting van Laurent, t. a. p „Wo ist jetzt eure zu den grössten „Opfern bereite Liebe zu mir?" wordt door de beteekenis van μακαρισμός niet toegelaten.

„als hunne volgelingen te winnen“. Wat men onder dat „ijveren“ verstaat is niet helder. Vs 18 vertaalt men „het is goed dat „men ijvert“, en denkt dan aan ijver betoonen, ijverig werkzaam zijn, maar *dit* denkbeeld ligt eigenlijk niet in *ζηλοῦν* opgesloten. Verder is de vraag of *ζηλοῦσιν ὑμᾶς* beteekenen kan „zij ijveren „om u te winnen“, en ik meen dit ontkennend te moeten beantwoorden. Er is, voor zoover ik weet, geene enkele plaats die daartoe recht geeft. Op plaatsen als Num. 5 : 14, 2 Cor. 11 : 2 is *ζηλοῦν τινά*: ijverzuchtig zijn ten opzichte van iemand. *Ζηλοῦν τι* kan beteekenen: naar iets streven; *ζηλοῦν τινά* heeft, behalve de reeds genoemde beteekenis, in het gewone Grieksch die van: iemand trachten na te volgen, op zijde te streven, en van: gelukkig noemen, prijzen. De vraag is bij mij opgekomen of Paulus *ζηλοῦν* niet in dien laatsten zin heeft gebezigd. Vooral na *μακαρισμός* past die goed. *Ζηλοῦν* komt zeer na aan *μακαρίζειν* en wordt daarmede bij oude Grieksche schrijvers verbonden. Thucydides schrijft, V 105, *μακαρίσαντες ὑμῶν τὸ ἀπειρόκακον, οὐ ζηλοῦμεν τὸ ἄφρον*. Isocrates, Panath. p. 287, *ἐν μὲν γὰρ τοῖς παρελθοῦσι χρόνοις ἐθαύμαζον .... νῦν δὲ ζηλῶ σε καὶ μακαρίζω τῆς εὐδαιμονίας*. Hesychius schrijft dan ook: *Ζηλῶ · μακαρίζω*. Dit gebruik van *ζηλοῦν* is zeer gewoon, en ik weet niet waarom wij het aan Paulus zouden moeten ontzeggen, al komt het ook elders in zijne brieven niet voor. Zouden wij dus niet mogen vertalen: *Zij prijzen u niet op goede wijze*, niet te goeder trouw, *maar willen ons uitsluiten opdat gij hen prijzen zult*? Het volgende heeft men m. i. verkeerd begrepen, en daardoor is de samenhang nog duisterder geworden. *Καλ.* — *ζηλοῦσθαι* is onderwerp van den zin; het gezegde is *ἐν καλῷ* (scil. *ἐστὶ*) *πάντοτε*. Immers, *ἐν καλῷ ἐστί* = *καλόν ἐστι*. Deze wijze van uitdrukken komt in het N. T. niet voor, en dit is, ik erken het, een bezwaar, maar toch geen overwegend, want de bedoelde spreekwijze is niet zóó kunstig dat Paulus haar niet had kunnen gebruiken. Men houde daarbij wel in het oog dat bij de gewone

opvatting de samenhang zeer veel te wenschen overlaat en dat eene uitdrukking als ζηλοῦν ἐν καλῷ in het geheel niet voorkomt [1]).

Maar wat is dan καλὸν ζηλοῦσθαι? Ik vertaal het door: *Als goed geprezen te worden*, en daarvan lees ik: dat het te allen tijde goed (ἐν καλῷ) is. Dit geeft op zich zelf een goeden zin, maar ik kan het vermoeden niet onderdrukken dat de schrijvers der Hss. zich aan eene fout hebben schuldig gemaakt. Na οὐ καλῶς wordt m. i. eene tegenstelling verwacht, en in plaats van καλō denk ik dat er καλῶς gestaan heeft. De zin van vs. 16ᵇ en verv. zou dan deze zijn: *Wat prijst gij u dan gelukkig? Zij prijzen u niet op goede wijze, maar willen ons uitsluiten opdat gij hen prijzen zult. Doch op goede wijze geprezen te worden is te allen tijde goed enz.*

Men zie in dit alles slechts eene poging om over eene duistere plaats eenig licht te doen opgaan. Op den naam van zekere emendatie maakt mijne gissing geenszins aanspraak.

Gal. 4 : 25 τὸ γὰρ Σινᾶ ὄρος ἐστὶν ἐν τῇ Ἀραβίᾳ. Een glosseem. Bentley in zijn brief aan Mill, bij Ellis p. 45; Valckenaer, Opusc. II p. 361; Schott, bij de Wette; Prins, Theol. tijdschr. 1872; Naber p. 102.

De handschriften wijken van elkander af.

A. B. C hebben: τὸ δὲ Ἄγαρ Σινᾶ ὄρος ἐστίν κτέ.
K. L. P : τὸ γὰρ Ἄγαρ Σινᾶ ὄρος ἐστίν κτέ.
ℵ. C. F. G : τὸ γὰρ Σινᾶ ὄρος ἐστίν κτέ. (ℵ. ἐστὶν ὄν)

Men heeft in de twee eerstgenoemde lezingen een zin willen vinden. De een vertaalt: *Agar is Sinaï een berg in Arabië*; maar het is duidelijk dat de woordschikking zulks verbiedt. Een

[1]) Om deze reden kan ik dan ook de conjectuur van Bloomfield ζηλῶσαι voor ζηλοῦσθαι, „to feel zealous attachment", niet overnemen.

ander: *In Arabië beteekent de naam Agar den berg Sinaï*; maar om deze vertaling te verdedigen moeten wij de tekstwoorden verwringen naar den ouden exegetischen regel: Verba significant quidquid significare possint. Het getuigenis van Chrysostomus, door Meyer aangevoerd om deze opvatting te staven, bewijst even weinig als een getuigenis van een exegeet van onzen tijd. Er blijkt niet uit dat in Arabië de berg Sinaï Hagar genoemd werd, maar alleen dat reeds Chrysostomus de door Meyer verdedigde meening voorstond. Zijne woorden *τὸ δὲ Σινᾶ ὄρος οὕτως μεθερμηνεύεται τῇ ἐπιχωρίῳ αὐτῶν γλώσσῃ* zijn niets dan eene paraphrase van onzen tekst. Maar, hetzij wij eene taalkundige, hetzij wij eene aardrijkskundige opmerking in dit vs. meenen te vinden, de eenige ware opvatting is die van de bovengenoemde geleerden, die *τὸ — Ἀραβίᾳ* als interpolatie verwerpen. In haar oorspronkelijken vorm heeft de aanteekening op het woord *Σινᾶ*, vs. 24, waarschijnlijk geluid: *Σινᾶ ὄρος ἐστὶν ἐν τῇ Ἀραβίᾳ*; toen zij na het woord *Ἄγαρ* in den tekst geraakt was, heeft zij de veranderingen ondergaan, die wij in de Hss. terugvinden. Men leze dus: *ἥ τ ι ς ἐ σ τ ι ν Ἄ γ α ρ, σ υ σ τ ο ι χ ε ῖ δ ὲ τ ῇ ν ῦ ν Ἱ ε ρ ο υ σ α λ ή μ*, of wel *σ υ σ τ ο ι χ ο ῦ σ α τ ῇ ν ῦ ν Ἱ.* Deze laatste lezing is opmerkelijk. Zij staat in D, en, met *ἡ* voor *συστ.*, in F. G. It. enz., en wijst ons op een tijd toen de interpolatie nog niet bestond. Immers past *συστοιχοῦσα* wel na vs. 24 maar niet na *Ἀραβίᾳ*. Ik acht het daarom waarschijnlijk dat het participium de echte lezing is en *συστοιχεῖ δέ* eene correctie ten gevolge der interpolatie.

De conjectuur van Bentley, die nog niet al onze codices kende, luidde eenigszins anders; hij las nl. *τῇ δὲ Ἄγαρ συστοιχεῖ ἡ νῦν Ἱ.*

BRIEF AAN DE EPHESIËRS.

Eph. 4 : 5 χάριτί ἐστε σεσωσμένοι. Deze woorden schrappen Hugo de Groot a. h. l.; Bentley, bij Ellis, p. 50; Markland en Barrington, bij Bow.; Wassenbergh I p. 75.

Zonder twijfel heeft een afschrijver zich vergist, meenende dat hij reeds aan vs. 8 was. Dat dergelijke fouten geenszins zeldzaam zijn heb ik o. a. op 1 Cor. 4 : 6 aangewezen. Ik voeg bij de reeds genoemde plaatsen nog 1 Macc. 8 : 1, 2, waar wij tweemaal ὅτι εἰσὶ δυνατοὶ ἰσχύϊ lezen, terwijl het slechts eens, en wel vs. 1. behoort te staan.

Eph. 4 : 29 ἀλλ' εἴ τις ἀγαθὸς πρὸς οἰκοδομὴν τῆς χρείας. Lees τῆς Χριστοῦ ἐκκλησίας. Anonym., bij Bow.

Deze conjectuur is zonder twijfel verkeerd. Ik vermeld haar alleen om opmerkzaam te maken op de corruptie die in dit vs. schuilt. De woorden πρὸς οἰκοδομὴν τῆς χρείας beteekenen niets. De vertaling *tot noodige stichting* laat zich niet verdedigen. Of de woorden τῆς χρείας ergens anders behooren te staan weet ik niet, maar, mij dunkt, *hier* behooren zij niet. Dat deze plaats veel geleden heeft bewijst vs. 28; men zie het groote verschil tusschen de Hss. onderling. In dat vs. heeft τὸ ἀγαθὸν zeker niet na χερσὶν gestaan.

Eph. 5 : 26 ἵνα αὐτὴν ἁγιάσῃ καθαρίσας τῷ λουτρῷ τοῦ ὕδατος ἐν ῥήματι. Lees ἐν αἵματι. Venema, bij Verschuir p. 140.

Ik ken geene plaats die ons recht geeft om ῥῆμα door *het Evangelie* te vertalen. Bovendien twijfel ik er aan dat de schrijver heeft kunnen bedoelen dat de gemeente *geheiligd* wordt door of

in Evangelieprediking, of hoe men *ῥῆμα* ook vertale. Mij dunkt dat juist *αἵματι* in dit verband het rechte woord is, vgl. Hebr. 10 : 29 *τὸ αἷμα .... ἐν ᾧ ἡγιάσθη*, Hebr. 9 : 13, 10 : 10, 13 : 12.

Hiertegen kan worden aangevoerd dat er *ἐν τῷ αἵματι αὐτοῦ* zou moeten staan. Ik erken dit bezwaar, maar geloof niet dat daarom de conjectuur geheel ter zijde moet worden gesteld.

Eph. 6 : 12 *ὅτι οὐκ ἔστιν ἡμῖν ἡ πάλη ..... ἀλλὰ .... πρὸς τὰ πνευματικὰ τῆς πονηρίας* Lees *π ν ε ύ μ α τ α*. Beza, Annot. a. h. l.; Hugo de Groot a. h. l.

Τὰ πνευματικά wekt met reden onze bevreemding. Het komt nooit zoo voor, en de echtheid er van wordt door plaatsen, als die welke Meyer aanvoert, *τὸ ἱππικόν, de ruiterij*, *τὰ ληστρικὰ τῆς θαλάσσης, de zeerooverij*, *de zeerooversbenden*, Polyaen. Strat. V 14, slecht gewaarborgd.

BRIEF AAN DE PHILIPPIËRS.

Phil. 2 : 5 *τοῦτο φρονεῖτε ἐν ὑμῖν ὃ καὶ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ.* Lees *φ ρ ο ν ο ῖ τ ο*. Holw. Jaarb. 1860 p. 593.

De lezing *φρονείσθω* „is het werk van een corrector. Maar „even zeker is het dat *φρονεῖτε* niet kan worden verklaard.“ De optativus, *mocht dat gevoelen in u zijn*, kan hier gebruikt zijn even als Luc. 1 : 38, Ps. 108 : 8.

Phil. 2 : 6 *ὃς ἐν μορφῇ θεοῦ ὑπάρχων οὐχ ἁρπαγμὸν ἡγήσατο τὸ εἶναι ἴσα θεῷ.* Lees *ο ὐ χ ὶ π ρ ᾶ γ μ α ἡγήσατο κτέ.* Naber, p. 102.

Van de gewone lezing schrijft hij: „Absurde, uti vides. Quid „dicit Apostolus? Illud, opinor, cum in sinu Dei esset, judica-„visse Jesum sua non referre τὸ εἶναι ἴσα θεῷ, sed altius quid „cogitavit, διὸ καὶ ὁ θεὸς αὐτὸν ὑπερύψωσε...... Non conten-„tus fuit divina sorte: οὐχὶ πρᾶγμα ἡγήσατο τὸ εἶναι ἴσα „θεῷ."

Terecht breekt Naber den staf over de pogingen der exegeten om ἁρπαγμόν te verklaren. Tegen zijne gissing heb ik evenwel nog bedenking. Οὐχὶ πρᾶγμα ἡγήσατο zou beteekenen: ***hij heeft het niet van belang geacht.*** En is dit wel de uitdrukking welke hier verwacht wordt?

Phil. 4 : 10 ἐχάρην .... ὅτι ἤδη ποτὲ ἀνεθάλετε τὸ ὑπὲρ ἐμοῦ φρονεῖν. Lees ἀνελάβετε. Naber p. 369.

Ἀναθάλλειν laat zich moeielijk met het volgende verbinden, hetzij men aan een *herleven der liefde*, hetzij men met andere uitleggers aan een *herleven van de welvaart* der Philippiërs denkt. Ἀναλαμβάνειν, *weder opnemen*, *hervatten*, past hier goed.

Phil. 4 : 11 οὐχ ὅτι καθ' ὑστέρησιν λέγω. Lees ὅτι καθυστέρησα. H. Stephanus, Praef. ed. 1579, bij Bow.

Κατά kan niet *wegens* beteekenen. Van Hengel vertaalt: ut more receptum est penuriae; hij bedoelt: overeenkomstig de gewoonte van een behoeftige; maar dan moet, zooals Meyer terecht opmerkt, „κατά nicht mit einem Abstractum verbunden „sein (Rom. 3 : 5)" Om die reden verdient de gissing van Stephanus, *ik zeg dit niet omdat ik gebrek heb gehad*, ernstige overweging.

BRIEF AAN DE COLOSSERS.

Col. 1 : 19 *ὅτι ἐν αὐτῷ εὐδόκησε πᾶν τὸ πλήρωμα κατοικῆσαι.* Lees *κατοικίσαι.* F. Hemsterhuis, Act. Lit. Soc. Rh-Traj. I p. 91; Valck. Schol. Act. 7 : 2; Naber, p. 369.

De gewone lezing kan desnoods verdedigd worden; maar de *H* en de *I* kunnen zoo licht verwisseld worden dat de conjectuur stellig goedkeuring verdient.

Col. 2 : 8 *βλέπετε μή τις ὑμᾶς ἔσται ὁ συλαγωγῶν διὰ τῆς φιλοσοφίας.* Bentley vraagt of de Vulgaat, die *decipiat* vertaalt, ook *ψυχαγωγῶν* gelezen heeft.

Συλαγωγεῖν, als buit wegvoeren door de wijsbegeerte, is hier inderdaad moeielijk te verklaren. Zulk eene beeldspraak zou, ofschoon zij altijd zonderling heeten moet, wellicht eene plaats kunnen vinden in een betoog, waarin de strijd, dien de Christen te voeren heeft, in eene uitgewerkte allegorie werd voorgesteld; doch hier past zij slecht. Het kan wel zijn dat Bentley het echte woord heeft teruggevonden; het wordt juist van *verleiden* gebruikt. Ik durf echter niets beslissen, want ik kan mij niet voorstellen dat het voorgaande *ὑμᾶς ἔσται* in orde is. De constructie is veel te zonderling.

Col. 2 : 15 *ἀπεκδυσάμενος τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας ἐδειγμάτισεν ἐν παρρησίᾳ.* Achter *ἐξουσίας* is een woord uitgevallen, nl. *ἃς* of *οὕς*. Holw. Betr. p. 119.

De meeste vertalers doen alsof er *καὶ ἀπεκδυσάμενος* staat, maar hebben daartoe geen recht. In B. staat *καὶ ἐδειγμάτισεν.* Dit leidt tot de gissing *ἃς καὶ ἐδ.* of *οὓς καὶ ἐδ.* Het laatste is

waarschijnlijk wegens het volgende *αὐτούς*. Op grond hiervan vertaalt Holw.: *na de Overheden en Magten ontwapend te hebben, welke hij ook in het openbaar heeft ten toon gesteld.* Maar er is nog eene andere moeielijkheid. Uit vs. 13 en 14 schijnt te blijken dat het subject van *ἦρεν*: *ὁ θεός* is. „Maar heeft dan God „zelf naar de voorstelling der bijbelschrijvers de Overheden en „Magten bestreden? Heeft niet veeleer Christus dat gedaan?.... „De opvatting dat Christus zelf op of aan het kruis over de „Overheden en Magten triumpheerde schijnt mij veel natuur„lijker toe." Ook is „de Dativus *τοῖς δόγμασι* nog niet goed „verklaard. *Αὐτοῖς δόγμασι* zou een goeden zin geven; maar „deze wijze van uitdrukking.... wordt in het N. T. niet aan„getroffen."

Deze bezwaren, die inderdaad gewichtig zijn, doen Holw. vermoeden dat hier eene erge corruptie schuilt.

Col. 2 : 16—19 *Μή οὖν τις ὑμᾶς κρινέτω κτἑ.* Holwerda acht deze plaats bedorven, Betr. p. 68. Holtzmann koestert diezelfde meening omtrent vs. 18. D. H. Waubert de Puiseau, Acad. Proefschrift. Thes. schrapt *θ έ λ ω ν* vs. 18. Patr. Junius en Toup, bij Bow., lezen *ἐ λ θ ώ ν*.

Deze verzen zijn inderdaad onverstaanbaar en worden door wijziging van het voorzeker zeer hinderlijke *θέλων* nog niet helder. De geheele tweede helft van dit hoofdstuk schijnt veel geleden te hebben, want ook de twee laatste verzen zijn woorden zonder zin. Beza, die vs. 22 *ἀποχρήσει* afkeurt, teekent aan: „Graeca scholia mentionem faciunt *τοῦ ἀφεδρῶνος*, ut fortasse „legerint *τῇ ἀποκρίσει*." Theodoretus, bij Meyer: *εἰς κόπρον γὰρ ἅπαντα μεταβάλλεται.* Oecumenius, ib., *φθορᾷ γάρ, φησίν, ὑποκεῖται ἐν τῷ ἀφεδρῶνι.* Uit deze woorden volgt echter niet dat zij eene andere lezing voor zich hadden. Ik vermoed dat er oorspronkelijk *τ ῇ ἀ π ο χ ω ρ ή σ ε ι* gestaan heeft, d. i. *door de*

ontlasting. Opmerking verdient dat ditzelfde denkbeeld ook Mc. 7 : 7, 19 en Mt. 15 : 9, 17 in verband met *διδασκαλίαι* en *ἐντάλματα ἀνθρώπων* voorkomt. Bij Bow. zie ik dat ook Curcellaeus aan dit woord gedacht heeft.

Op deze wijze wordt echter slechts ééne van de vele moeielijkheden, die deze plaats oplevert, weggenomen.

Col. 4 : 10 *περὶ οὗ ἐλάβετε ἐντολὰς .... ἐὰν ἔλθῃ πρὸς ὑμᾶς δέξασθε αὐτόν*. Lees *δέξασθαι*, Naber, p. 369.

Natuurlijk. De infinitief staat bovendien in D. F. G, maar al stond die er niet, dan nog zou Nabers lezing zonder bedenking opgenomen moeten worden.

EERSTE BRIEF AAN DE THESSALONIKERS.

1 Th. 2 : 13 *παραλαβόντες λόγον ἀκοῆς παρ' ἡμῶν τοῦ θεοῦ*. De twee laatste woorden zijn een glosseem. Venema, bij Verschuir.

Ik ken geen ander voorbeeld van een aldus geplaatsten genitivus. De voorbeelden door Winer Gramm. § 30, 3 bijeengebracht zijn van anderen aard. Lüneman (Meyer) vertaalt: von uns gepredigtes Wort Gottes; maar zal bezwaarlijk kunnen bewijzen dat hij daartoe recht heeft. Zie op Hand. 22 : 3.

1 Th. 3 : 3 *τὸ μηδένα σαίνεσθαι*. Lees *τὸ μηδὲν ἀσαίνεσθαι*. Reiske, bij Valck. Sched. p. 248; *Τὸ μηδὲν ἀναίνεσθαι*. Holw. Betr. p. 123; Hitzig, z. Kr. Paul. Br. p. 24.

Reiske vertaalt: ne taedium et impatientia doloris atque molestiae vestros capiat animos. Dat *ἀσαίνεσθαι* een ongewoon

woord is, kan geen overwegend bezwaar zijn. Het komt voor bij Hesychius: ἀσαίνων · ὑβρίζων, λυπῶν. Men denke b.v. aan παραβολεύεσθαι, Phil. 2 : 30, dat nergens anders voorkomt en toch, als zuiver gevormd werkwoord, om het getuigenis der Hss. als echt moet worden erkend. Σαίνεσθαι laat zich op geene wijze verklaren. Welk recht heeft men om te vertalen: „aan „het wankelen gebracht worden“? Σαίνειν beteekent: *kwispelstaarten*, *liefkoozen*, *streelen.*

'Ἀναίνεσθαι is *afslaan*, *weigeren*. *Μηδὲν ἀναίνεσθαι*, zegt Holw., „geeft de bereidwilligheid, om alles te ondergaan, te kennen“. Dit zou hier zonder twijfel uitstekend passen, maar ik ben niet zeker dat het genoemde werkw. die beteekenis hebben kan.

1 Th. 3 ; 5 μήπως ἐπείρασεν ..... καὶ εἰς κενὸν γένηται ὁ κόπος ἡμῶν. Lees γεγένηται, Naber, p. 103.

Daar de zaak waarvoor de schrijver bezorgd is tot het verledene behoort, dient hier de indicativus te staan, dien wij dan ook in het onmiddellijk voorafgaande ἐπείρασεν vinden. Μήπως — γένηται zou beteekenen: dat niet onze arbeid vruchteloos worde.

1 Th. 3 : 12 καθάπερ καὶ ἡμεῖς εἰς ὑμᾶς. Lees καθ. καὶ ἡ μ ᾶ ς εἰς ὑμᾶς. Laurent, p. 118.

Terecht merkt deze op dat de woorden, zooals zij in de Hss. staan, los in de lucht hangen. Hij verbindt ἡμᾶς met het voorafgaande πλεονάζει καὶ περισσεύῃ.

TWEEDE BRIEF AAN DE THESSALONIKERS.

2 Th. 1 : 5 *ἔνδειγμα τῆς δικαίας κρίσεως τοῦ θεοῦ.* Deze woorden behooren na *πάσχετε* te staan. Homberg, Parerga Sacra, p. 323; Wassenb. II p. 60.

Ik denk met hen dat zij bij ongeluk van hunne plaats geraakt zijn. Zoo vreemd als zij na *ἀνέχεσθε* staan, zoo goed staan zij na *πάσχετε*, als appositie van *καταξιωθῆναι κτέ.*

2 Th. 1 : 10 *ὅτι ἐπιστεύθη τὸ μαρτύριον ἡμῶν ἐφ' ὑμᾶς.* Lees *ἐπιστώθη*, Markl., bij Bow.

Wij verkrijgen dan: *omdat ons getuigenis bevestigd is geworden*, wat na *θαυμασθῆναι* zeer goed past, iets wat met *geloofd is geworden* niet het geval is. Vgl. 1 Kon. 8 : 26 *πιστωθήτω δὴ τὸ ῥῆμά σου.*

2 Th. 2 : 2 *μηδὲ θροεῖσθαι.* Zie aant. op Mt. 24 : 6.

2 Th. 3 : 3 *ὅς στηρίξει ὑμᾶς.* Lees *ἡμᾶς*, Bentley, bij Ellis, p. 65.

Na vss. 1 en 2 verwacht men hier werkelijk *ἡμᾶς.* De genoemde voornaamwoorden worden door afschrijvers zoo vaak met elkander verwisseld, dat het gezag der Hss. daaromtrent zeer luttel is.

EERSTE BRIEF AAN TIMOTHEUS.

1 Tim. 2 : 15 σωθήσεται δὲ διὰ τῆς τεκνογονίας. Lees διὰ τὴν τεκνογονίαν. Holw. Bijdr. p. 86.

Hoogstwaarschijnlijk. Niet *door middel van*, maar *wegens* het voortbrengen van kinderen zal zij behouden worden.

1 Tim. 3 : 12 διάκονοι — οἴκων houdt Naber voor interpolatie, l. l. p. 371.

Had de schrijver, zoo betoogt hij, de bevoegdheid om diaken te worden aan zulk eene belangrijke voorwaarde gebonden, hij zou deze terstond vs. 8, en niet, bij wijze van postscriptum, eerst vs. 12 hebben genoemd.

1 Tim. 4 : 3 κωλυόντων γαμεῖν, ἀπέχεσθαι βρωμάτων. Denkelijk: κελευόντων ἀπέχεσθαι. Bentley, bij Ellis, p. 68; Toup in Suid. in voc. Πυθαγόρα, Par. III p. 96, bij Bow.

Eene zeer aannemelijke conjectuur. Dat ἀπέχεσθαι zou afhangen van het in κωλυόντων (= κελευόντων μή) opgeslotene κελευόντων, wat Huther (Meyers comm.) wil, is onmogelijk. Zulk eene manier van spreken komt in geene taal in proza voor; de uitdrukkingen aan dichters ontleend, door Wakefield I p. 45 tot steun der gewone lezing aangevoerd, b.v. Phaedr. IV fab. 17 vs. 31, Eur. Phoen. 1217, kunnen bij de beoordeeling van een geschrift als deze brief niet in aanmerking komen, en wat 2 : 12, 1 Cor. 14 : 34, waar Huther „eine ähnliche Construction“ meent te vinden, hier bewijzen, begrijp ik niet.

1 Tim. 4 : 6 καλὸς ἔσῃ διάκονος Χριστοῦ Ἰησοῦ, ἐντρεφόμενος τοῖς λόγοις τῆς πίστεως κτἑ. Lees ἐφεπόμενος, Naber, p. 372.

„Erat Timotheus ἐντεθραμμένος, non erat ἐντρεφόμενος. Sed „Codex D habet ἐντρεπόμενος.“ Ἐφεπόμενος τοῖς λόγοις is: *u houdende aan*, *instemmende met*, wat hier zeer goed past.

1 Tim. 5 : 13 ἅμα δὲ καὶ ἀργαὶ μανθάνουσι περιερχόμεναι κτέ. Lees λανθάνουσι, Mangey, bij Bow.; Holw. Jaarb. 1860 p. 593; Naber, p. 103.

De woorden van den gewonen tekst kunnen, zegt Holw., „eigenlijk niets anders beteekenen dan: *tevens bemerken zij dat „zij ledig de huizen rondgaan.* Men verklaart tegenwoordig: *„tevens leeren zij lui te zijn de huizen rondloopende.* Doch dan „moest er staan ἅμα δὲ καὶ διδάσκονται.“ „Quis dixit umquam“ schrijft Naber „μανθάνω ποιῶν pro μανθάνω ποιεῖν?“ Leest men λανθάνουσι, dan verkrijgt men dezen zin: *„tevens loopen zij, „zonder dat men er erg in heeft, ledig de huizen rond.“*

1 Tim. 5 : 23 μηκέτι ὑδροπότει — ἀσθενείας. Een vs. dat hier niet op zijne plaats staat. Knatchbull, bij Bow.; Reuss, Gesch. der H. S. § 356.

Eene m. i. zekere onderstelling. Het vs. hangt geheel los en past in den gang der redeneering niet. Wel meenen van Oosterzee en Huther, a. h. l., dat de vs. 23 gegeven raad wel met vs. 22 in verband staat, daar de schrijver zeggen wilde: Bewaar u zelven rein, maar drijf die zucht niet te ver door u geheel van wijn te onthouden; maar daarvoor moeten zij woorden in den tekst leggen, die er niet in liggen en er ook niet onder verstaan kunnen worden.

1 Tim. 6 : 3 εἴ τις ..... προσέχεται ὑγιαίνουσι λόγοις. Προσέχεται was eene conj. van Bentley, Ep. Philel. Lips. 1 p. 75, bij Ellis p. 68.

Alle Hss. hadden προσέρχεται. De Sin. heeft Bentley's conjectuur bevestigd. Προσέρχεσθαι is: *toetreden tot iets*, προσέχεσθαι:

vasthouden aan iets, *aanhangen*. Dit laatste wordt door den zin gevorderd. Wesseling, Epist. ad Venemam de Aquilae... fragmentis, verdedigde de gewone lezing door plaatsen uit Philo, als προσελθόντες ἀρετῇ, maar dáár heeft het woord de gewone beteekenis: toetreden, zich wenden tot iets wat men vroeger niet had beoefend. Vgl. Verschuir p. 419. Evenzoo lezen wij Sir. 4 : 15 ὁ προσελθὼν αὐτῇ i. e. τῇ σοφίᾳ. Het werkw. προσέχεσθαι komt elders in het N. T. niet voor, maar is toch een zeer gewoon woord.

1 Tim. 6 : 5 διαπαρατριβαὶ διεφθαρμένων ἀνθρώπων. Lees π α ρ α τ ρ ι β α ί, Naber p. 372.

Dezelfde conjectuur schijnt reeds een librarius gemaakt te hebben, zooals blijkt uit enkele minuskel-Hss. Διαπαρατριβή komt in geen Grieksch boek voor en is, wat meer zegt, geen gerechtvaardigde samenstelling. Wat de praep. διά hier doet, zal niemand kunnen zeggen. Zij is uit het volgende διεφθ. ontstaan.

1 Tim. 6 : 19 ἀποθησαυρίζοντας ἑαυτοῖς θεμέλιον καλόν. Lees κ ε ι μ ή λ ι ο ν, J. Clericus, bij Verschuir; Dr. Crow, bij Ellis p. 69.

Voor deze conjectuur is zeer veel te zeggen. Men legt geen *grondslag* op, maar wel een *schat*, en κειμήλιον past hier juist omdat het een schat beteekent dien men bewaart. Dat dit, bij oude schrijvers gewone, woord ook bij latere voorkomt blijkt o. a. Herodian. I 10. In den aan Ignatius toegeschreven brief aan Hero lezen wij: τὰς παρθένους φυλάττετε ὡς Χριστοῦ κειμήλια. Κειμήλια werd de gewone naam van de kostbare voorwerpen der kerk. Zoo wordt bij Evagrius, den historicus, H. E. III 31, gesproken van τῶν σεπτῶν κειμηλίων παραφυλακή. Ook Nonnus gebruikt dit woord in zijne paraphrase van Joh. XI vs. 30:

ὄφρα φυλάξῃ
σώματος ἡμέτερον κειμήλιον ....

Het is dus geenszins onmogelijk dat ook onze schrijver het gebruikt heeft, daar wij bij hem vele woorden aantreffen die in het N. T. zelden of niet voorkomen, b.v., om ons tot de twee laatste hoofdstukken van dezen brief te bepalen, καταστρηνιᾶν 5 : 11, φλύαρος en περίεργος 13, πρόκριμα en πρόσκλισις 21, τυφοῦσθαι 6 : 4, παρατριβή 5, διατροφή en σκέπασμα 8, περιπείρειν 10, en verscheidene andere.

TWEEDE BRIEF AAN TIMOTHEÜS.

2 Tim. 2 : 12 εἰ γὰρ συναπεθάνομεν καὶ συζήσομεν, εἰ ὑπομένομεν καὶ συμβασιλεύσομεν. Lees εἰ συνυπομένομεν, Pricaeus, bij Bow.

Zeer waarschijnlijk. De tegenstelling schijnt het compositum te vorderen.

2 Tim. 4 : 13 τὸν φελόνην .... ἐρχόμενος φέρε. Beza dacht aan φαινόλην, Ann. a. h. l.

Hij begreep dat hier het Latijnsche paenula bedoeld wordt, maar meende tevens dat φελόνη wel als verbasterde vorm kon hebben bestaan. Dit is natuurlijk niet volstrekt onmogelijk. Bowyer geeft als makers van de conjectuur Piscator en Beza op. Gelijk ik aanwees, is zijne opgave omtrent Beza niet geheel juist.

BRIEF AAN PHILEMON.

Philem. 9 *τοιοῦτος ὢν ὡς Παῦλος πρεσβύτης, νυνὶ δὲ καὶ δέσμιος.* Misschien ὡς πάλαι πρεσβευτής. Bentley, bij Ellis p. 71.

Vissering en de Syn.-Vert. vertalen: *Ik Paulus, een oud man* enz. Maar dit is geen vertaling van de Grieksche woorden. Bentley heeft stellig gelijk als hij den tekst bedorven acht. Op zijn argument dat Paulus geen oud man was toen hij dezen brief schreef, wil ik niet te veel nadruk leggen, maar wel wil ik opmerken dat wij voor *νυνὶ δὲ καὶ δέσμιος* zeker niet *πρεσβύτης* verwachten, en dat *ὡς Παῦλος* geen goeden zin oplevert. Het kan wel zijn dat er, zooals Bentley vermoedt, πρεσβευτής gestaan heeft, vgl. Eph. 6 : 20, 2 Cor. 5 : 20; *πάλαι* wijkt echter wat veel van *Παῦλος* af en ook *τοιοῦτος ὢν* is op deze plaats niet goed te verstaan. Stond dit laatste alleen, zonder *ὡς* — *δέσμιος*, dan was het iets anders.

BRIEF AAN DE HEBREËRS.

Hebr. 1 : 3 *ὃς.... φέρων τε τὰ πάντα τῷ ῥήματι τῆς δυνάμεως αὐτοῦ.* Lees αὑτοῦ. Valck. Schol. a. h. l.

Strikt genomen is dit geen conjectuur te noemen. Dat *αυτοῦ* een spir. asp. hebben moet, is duidelijk, want het wijst op *ὅς* terug. Hoe Lünemann uit die terugwijzing kan afleiden dat men *αὐτοῦ* moet schrijven, zal niemand begrijpen. Ook 3 : 5, 6 leze men αὑτοῦ, en Col. 1 : 20 εἰς αὑτόν.

Hebr. 2 : 9 *ὅπως χάριτι θεοῦ ὑπὲρ παντὸς γεύσηται θανάτου.* Lees *γένηται*. Reiske, bij Wetstein.

Deze woorden zijn zeer duister. Vooreerst zouden wij *ὑπὲρ πάντων* verwachten en laat *παντός* zich moeielijk verklaren. Vervolgens geeft de verbinding van *ὅπως κτέ.* met *ἐστεφανωμένον* geen zin, en verbiedt de woordschikking die woorden aan *τὸ πάθημα τοῦ θανατοῦ* vast te knoopen, iets dat buitendien niet gaat omdat daar niet het verbum *πάσχειν* maar het substantief *πάθημα* voorkomt. De Syn.-Vert. voegt er bij: *dat hij onderging*; maar is zulk eene invulling geoorloofd? Ook is het mij, wanneer ik den gang der gedachten naga, niet waarschijnlijk dat de schrijver na dat *ἐστεφανωμένον*, dat zijn betoog sluit, weder op den *dood* van Christus zal zijn teruggekomen. Er zijn nog meer bezwaren. Aangenomen dat wij *ὑπὲρ παντός* hier vertalen mogen door: *voor een ieder*, iets dat ik niet geloof, dan nog is *χάριτι θεοῦ* niet verklaard. De schrijver kon zeggen dat God door zijne genade, door middel van den dood van Christus, de menschen verlost heeft, maar niet dat Christus door Gods genade den dood voor de menschen ondergaan heeft. Er bestaat eene varia lectio *χώρις θεοῦ*, die onmogelijk als verbetering van een librarius kan worden aangemerkt, eene lezing die reeds in de dagen van Origenes bestond, ja zelfs als de ware werd beschouwd. Origenes toch schrijft IV 41, vgl. Tischdf,: *χώρις θεοῦ ὑπὲρ παντὸς ἐγεύσατο θανάτου ἢ ὅπερ ἔν τισι κεῖται τῆς πρὸς ἑβραίους ἀντιγράφοις· χάριτι θεοῦ.*

Uit dit alles blijkt dat deze plaats wanhopig bedorven is. Wel kan men gissen dat hier misschien iets gestaan zal hebben over de heerschappij van Christus, waartoe ook dat *χώρις θεοῦ*, als deel van den tekst of wel als kantteekening, kan behoord hebben, vgl. 1 Cor. 15 : 27, maar verder kunnen wij niet komen.

Hebr. 7 : 4 *ᾧ καὶ δεκάτην Ἀβραὰμ ἔδωκεν ἐκ τῶν ἀκροθινίων ὁ πατριάρχης.* Het woord Ἀβραάμ is interpolatie. Naber, p. 370.

Zonder twijfel juist.

Hebr. 7 : 11 *τίς ἔτι χρεία ..... καὶ οὐ κατὰ τὴν τάξιν Ἀαρὼν λέγεσθαι.* Mill, bij Bow., en Prins, Godg. bijdr. 1862 p. 609, houden λέγεσθαι voor interpolatie.

Niet onwaarschijnlijk. *Λέγεσθαι* is een aanhangsel dat den zin verduistert, en *οὐ* voor *μή* laat zich beter verklaren wanneer dat werkwoord ontbreekt. Men zou kunnen meenen dat *ἐφ' ὃν γὰρ λέγεται ταῦτα* vs. 13 het bestaan van *λέγεσθαι* vs. 11 onderstelt, maar daar de woorden *κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδέκ* aanhaling zijn van Psalmwoorden, kan een voorafgaand *λέγεσθαι* gemist worden.

Ik wil tevens de vraag in overweging geven of *ὁ λαὸς γὰρ ἐπ' αὐτῆς νενομοθέτηται*, vs. 11, niet oorspronkelijk achter vs. 12 heeft gestaan.

Hebr. 8 : 3 *πᾶς γὰρ ἀρχιερεὺς — ὃ προσενέγκῃ.* Een glosseem. Kuenen, Spec. theol. 1851 p. 30; Prins, Godg. bijdr. 1862.

Zonder twijfel juist. Terecht noemt Kuenen het een glosseem op 7 : 27.

Hebr. 8 : 7 *εἰ γὰρ ἡ πρώτη ἐκείνη ἦν ἄμεμπτος οὐκ ἂν δευτέρας ἐζητεῖτο τόπος.* Lees *ἐζήτητο*, Naber p. 103.

De schrijver bedoelt: dan zou er geen plaats *gezocht zijn.*

Hebr. 8 : 10 *ὅτι αὕτη ἡ διαθήκη .... διδοὺς νόμους μου εἰς τὴν διάνοιαν αὐτῶν.* Lees *διδοὺς δώσω,* Pisc.; Valck. Sched. p. 231, Schol. II p. 543.

Deze gissing zou juist zijn wanneer het bewezen was dat de

schrijver van den brief op de aangehaalde plaats van Jeremia de lezing *διδοὺς δώσω* gekend had. Daar er echter eene andere lezing voorkomt zonder *δώσω*, en de schrijver, blijkens *ἐπιγράψω*, deze voor zich gehad heeft, verliest de gissing van Piscator haren grond. Ook 12 : 15 volgt de schrijver de verkeerde lezing van de Sept. *ἐνοχλῇ* voor *ἐν χολῇ*, welke insgelijks in den cod. Al. staat.

Hebr. 11 : **4** *πίστει πλείονα θυσίαν Ἄβελ παρὰ Κάϊν προσήνεγκε τῷ θεῷ.* Lees *ἡ δ ί ο ν α θυσίαν.* Cobet, Mnem. 1860 p. 308.

Zonder eenigen twijfel juist. Men leze het betoog zelf t. a. p. *Πλείων* kan niet *grooter* en nog minder *beter* beteekenen. De plaatsen die tot steun der gewone lezing aangevoerd worden bewijzen niets. Dat 3 : 3 *πλείονος δόξης ἠξίωται* geschreven is laat zich verklaren: de Grieken zeiden *πολλὴ δόξα, τίμη, πολὺς ἔπαινος;* maar konden zij ook *πολλὴ θυσία* zeggen? Dat *πλείων* *beter* zou beteekenen blijkt Openb. 2 : 19 evenmin. Met overtuigende voorbeelden toont Cobet aan hoe *Π* en *Η*, *Λ* en *Δ*, *ΕΙ* en *Ι* in de Hss. verwisseld worden.

Zijne lezing *ἡδίονα* past juist in den samenhang. Ook Gen. 4 : 3 sqq. wordt niet verhaald dat Abel een *grooter* offer bracht, maar dat het zijne Gode aangenamer was, *καὶ ἐπεῖδεν ὁ θεὸς ἐπ' Ἄβελ καὶ ἐπὶ τοῖς δώροις αὐτοῦ, ἐπὶ δὲ Κάϊν καὶ ἐπὶ ταῖς θυσίαις αὐτοῦ οὐ προσέσχεν.*

Het werpt een eigenaardig licht op de exegese van het N. T. dat van deze emendatie in de commentaren zelfs geen notitie genomen wordt.

Hebr. 11 : **37** *ἐπειράσθησαν, ἐπρίσθησαν.* Het eerste moet als dittografie geschrapt worden. de Wette; Naber p. 101.

Sommige Hss. hebben de beide woorden in omgekeerde orde; maar dat *ἐπειράσθησαν* niet goed kan zijn behoeft geen betoog,

Ook Tischendorf erkent dit en wil of het geheele woord als onecht verwijderen of in de plaats daarvan ἐπρήσθησαν of ἐπεράθησαν lezen. Lüneman (Meyers comm.) acht het niet onwaarschijnlijk dat het corrupt is. De eenvoudigste onderstelling is die van de Wette en Naber. Het is ook mogelijk dat er ἐνεπρήσθησαν gestaan heeft. Van die strafoefening gewaagt ook Philo adv. Flacc., ed. Mangey p. 542, κατελύθησάν (denkelijk κατελεύσθησάν) τινες καὶ ζῶντες, οἱ μὲν ἐνεπρήσθησαν, οἱ δὲ διὰ μέσης κατεσύρησαν ἀγορᾶς κτέ.

Het is opmerkelijk dat dit woord meer dan eenig ander de kritiek heeft uitgelokt van uitleggers die anders over de grootste bezwaren heenstappen, alles weten te verklaren en over conjecturen de schouders ophalen. Is dan deze plaats zooveel duisterder, zooveel meer bedorven dan vele andere? Ik geloof het niet. Misschien heeft de eerwaardige ouderdom van genoemde conjectuur — reeds Luther heeft ἐπειράσθησαν willen veranderen, en Calvijn heeft het als onecht verworpen — den uitleggers vrijmoedigheid gegeven om hier te doen wat zij elders ongeoorloofd achten.

BRIEF VAN JACOBUS.

Jac. 1 : 11 ὁ πλούσιος ἐν ταῖς πορείαις αὐτοῦ μαρανθήσεται. Lees ἐν ταῖς εὐπορίαις. Mangey, bij Bow.

Men pleegt πορεῖαι op te vatten als gelijkstaande met ὁδοί, *levensweg*, maar deze opvatting verdient m. i. geen goedkeuring. Er is mij ten minste geen voorbeeld van πορεῖαι in die beteekenis bekend, en ik geloof ook niet dat er een te vinden is. Maar gesteld dat πορεῖαι hetzelfde is als ὁδοί, dan nog past dit woord niet in de beeldspraak van Jacobus. Wanneer wij lezen:

„Evenals de bloem, die in volle schoonheid prijkt, door de stralen der zon wordt verschroeid, zoo zal de rijke wegkwijnen“......, dan verwachten wij niet: *op zijn levensweg*, maar: *in zijne weelde.* Aan die verwachting beantwoordt de conjectuur van Mangey *εὐπορία, welvaart*, ten volle. Het meervoud van *εὐπορία* kan beteekenen: *de zegeningen des overvloeds*, en kan evengoed gebruikt worden als het meerv. van *εὐτυχία*, dat meermalen bij grieksche schrijvers voorkomt, van *δόξα* 1 Petr. 1 : 11 en van *ταλαιπωρία* Jac. 5 : 1. Huther maakt melding van de conjectuur *ἐμπορίαις*, die hij gerust had kunnen verzwijgen, maar noemt die van Mangey niet.

Jac. 2 : 3. Zie aant. op 1 Cor. 4 : 6.

Jac. 3 : 1 *μὴ πολλοὶ διδάσκαλοι γίνεσθε.* Lees *πλανοδιδάσκαλοι* of *πλάνοι διδάσκαλοι.* Naber p. 136.

Πολλοί komt hier niet te pas. Jacobus spreekt over zonden met de tong gepleegd en kon dus wel: *wordt geen dwaalleeraars* schrijven. Naber vergelijkt *ψευδοδιδάσκαλοι*, *καλοδιδάσκαλοι* Tit. 2 : 3 [1]).

Jac. 3 : 3 *εἰ δὲ τῶν ἵππων τοὺς χαλινοὺς εἰς τὰ στόματα βάλλομεν κτέ.* Lees *οὐδὲ τῶν ἵππων κτέ.* Lachmann, Praef. p. X.

---

[1]) De Hoogl. de Hoop Scheffer heeft mij opmerkzaam gemaakt op de lezing van cod. *m* der oude lat. vert., nl. *nolite multiloqui esse*, en onderstelt dat Jac. *μὴ πολύλαλοι γίνεσθε* geschreven heeft. M. i. met het volste recht. Hoe goed dit woord in den samenhang past, springt ieder in het oog. Ik denk dat de verwisseling van *υ* en *οι* aanleiding gegeven heeft tot de fout. Toen men eens *πολλοί* las, was men met de andere helft van het woord verlegen en maakte men er *διδάσκαλοι* van.

In dezen zin ontbreekt de apodosis. Uit de bijvoeging van *εἰς τὸ πείθεσθαι αὐτοὺς ἡμῖν* en van *καί* blijkt dat wij den zin niet zoo kunnen verdeelen dat *εἰ δὲ* — *ἡμῖν* protasis en het overige apodosis wordt. De lezing *ἰδού* heeft niet meer waarde dan iedere andere conjectuur „Simplicissimum est per interroga-„tionem *οὐδὲ τῶν ἵππων κτέ.*" Het verschil tusschen *OT* en *EI* is gering.

Jac. 3 : 6 *ἡ γλῶσσα πῦρ, ὁ κόσμος τῆς ἀδικίας, ἡ γλῶσσα καθίσταται ἐν τοῖς μέλεσιν ἡμῶν, καὶ σπιλοῦσα ὅλον τὸ σῶμα κτέ.* A. H. Blom, De br. v. Jac. p. 299, leest: *καὶ ἡ γλῶσσα πῦρ καθίσταται κτέ.*

Cod. B en de meeste andere hebben: *καὶ ἡ γλῶσσα* en *ἡ σπιλοῦσα* zonder *καὶ*, welke lezing ook door Blom gevolgd wordt. Tischendorf volgt geheel ℵ. Blom houdt „de woorden *ὁ κόσμ.* „*τῆς ἀδ.* voor eene glosse, misschien oorspronkelijk met *ἡ γλῶσσα* „op den kant geschreven als den korten inhoud dezer pericope, „en later in den tekst ingeslopen. Vatte men nu *ἡ γλ. πῦρ.* als „een volledigen zin op, omdat men *πῦρ καθίσταται* toen niet „meer begreep, dan vloeide daaruit de herhaling van *ἡ γλῶσσα* „voort."

Dat de gewone tekst corrupt is ben ik geheel met Blom eens; maar voor eene *afdoende* verbetering kan ik zijne conjectuur niet houden. De moeielijkheid om de invoeging van *ὁ. κ. τ. ἀδ.* te verklaren is mijn hoofdbezwaar niet. Van meer gewicht is dat de zin troebel blijft. Met *ἰδοὺ ἡλίκον πῦρ ἡλίκην ὕλην ἀνάπτει* schijnt een nieuw deel der redeneering te beginnen. Daarop zou kunnen volgen dat zoo ook dat éene kleine lid, de tong, in een grooten omtrek kwaad kan doen, maar niet, naar het mij voorkomt: *„ook de tong wordt* (of *is*) *een vuur onder „onze leden, zij die het geheele lichaam besmet"*. Hoe vreemd is die uitdrukking: de tong is een vuur onder onze leden! Naar den zin van *ἡ φλογίζουσα τὸν τρόχον τῆς γενέσεως* kunnen wij

slechts raden, en toch moeten wij weten wat daarmede bedoeld wordt, voordat wij het voorafgaande met eenige zekerheid kunnen verbeteren.

Jac. 4 : 2 φονεύετε καὶ ζηλοῦτε. Lees φ θ ο ν ε ῖ τ ε. Erasmus a. h. l.

Eene m. i. zekere emendatie. Φόνος en φθόνος worden in de Hss. gedurig met elkaar verwisseld, o. a. 1 Petr. 2 : 1, waar B. φόνους voor φθόνους heeft. Tot mijne verwondering wordt φονεύετε verdedigd door Hilgenfeld, Z. f. W. Th. 1873 p. 22.

Jac. 4 : 5, 6 ἢ δοκεῖτε ὅτι κενῶς ἡ γραφὴ λέγει; πρὸς φθόνον ἐπιποθεῖ τὸ πνεῦμα ὃ κατῴκισεν ἐν ἡμῖν, μείζονα δὲ δίδωσιν χάριν. διὸ λέγει· ὁ θεὸς ὑπερηφάνοις ἀντιτάσσεται, ταπεινοῖς δὲ δίδωσιν χάριν. Erasmus en Hugo de Groot houden δ ι ὸ λ έ γ ε ι — χ ά ρ ι ν voor eene kantteekening. Lücke schijnt te lezen: πρὸς φθόνον — ἐν ὑ μ ῖ ν. ἢ δ ο κ ε ῖ τ ε ὅ τ ι κ ε ν ῶ ς ἡ γ ρ ά φ η λ έ γ ε ι · ὁ θ ε ὸ ς — χ ά ρ ι ν, bij Meyer a. h. l.

Dat deze woorden bedorven zijn, is zoo duidelijk dat het bevreemding wekt dat iemand ze nog tracht te verklaren. Ook van Hengel en Vissering houden ze voor corrupt. Het is niet onmogelijk dat Lücke's onderstelling juist is, maar er is niets met eenige zekerheid van te zeggen omdat πρὸς φθόνον κτέ. even onverklaarbaar blijft. Eene wezenlijke emendatie heeft nog niemand gevonden [1]).

Jac. 5 : 9 μὴ στενάζετε κατ' ἀλλήλων. Lees σ τ υ γ ν ά ζ ε τ ε. Patr. Junius, bij Bow.

---

[1]) Prof. de Hoop Scheffer vermoedt dat Jac. alleen geschreven heeft: ἢ δοκεῖτε ὅτι κενῶς ἡ γραφὴ λέγει· ὁ θεὸς ὑπερηφάνοις ἀντιτάσσεται, ταπεινοῖς δὲ δίδωσι χάριν.

Wat *στενάζειν κατ' ἀλλήλων* beteekent heeft nog niemand verklaard. Wel heeft men er onder verstaan: in stilte elkander verwenschen; maar het zal bezwaarlijk vallen eene plaats aan te wijzen waar *στενάζειν* die kracht heeft. *Στυγνάζειν* geeft op zich zelf genomen een eenigszins beteren zin. Het geeft te kennen: *donker zien*; Mc. 10 : 21 duidt *στυγνάσας ἐπὶ τῷ λόγῳ* aan dat het gelaat van den jongen man *betrok*. Maar met *κατ' ἀλλήλων* kan het moeielijk verbonden worden. Wat er gestaan heeft weet ik niet.

EERSTE BRIEF VAN PETRUS.

1 Petr. 1 : 13 *διὸ ...... τελείως ἐλπίσατε ἐπὶ τὴν φερομένην ὑμῖν χάριν.* Lees *φ α ι ν ο μ έ ν η ν.* Naber p. 98.

Χάρις φέρεταί τινι de genade wordt iemand gebracht is zeer vreemd. *Ἡ φαινομένη ὑμῖν χάρις: de genade die u verschijnt, openbaar wordt*, laat zich eerder hooren. „Sexcenties" schrijft Naber „haec verba confusa videbis". Hij toont dit door voorbeelden aan. Huther tracht de gewone lezing te verklaren door verwijzing naar Hebr. 9 : 16; maar daar is *φέρεσθαι* nog duisterder dan op onze plaats. Hij had betere voorbeelden kunnen vinden, 2 Petr. 1 : 17 *φωνῆς ἐνεχθείσης αὐτῷ τοιᾶσδε*, ib. 18 *τὴν φώνην ... ἐξ οὐρανοῦ ἐνεχθεῖσαν*, ib. 21 *οὐ γὰρ θελήματι ἀνθρώπου ἠνέχθη ποτὲ προφητεία.* Daaruit volgt nog wel niet dat ook *χάρις φέρεται ὑμῖν* gezegd kon worden, maar toch wordt dit minder onwaarschijnlijk als wij zien dat *φέρεσθαι* op zoo ongewone wijze gebruikt werd.

1 Petr. 2 : 7 *ὑμῖν οὖν ἡ τιμὴ τοῖς πιστεύουσιν.* Lees *ὑμῖν οὖν*

ἔντιμος. Patr. Jun., bij Bow.; ἔντιμον. Owen ib.

Wij zouden hier dit woord, hetzij in den nom. hetzij in den acc., zeker verwachten. Ἡ τιμή kan niet echt zijn; de tegenstelling ἀπιστοῦσι δέ κτέ. wijst dit uit.

1 Petr. 3 : 4 οὐχ ὁ ἔξωθεν .... κόσμος, ἀλλ' ὁ κρυπτὸς τῆς καρδίας ἄνθρωπος. „Forte delendum ἄνθρωπος". Bentley.

Eene volkomen zekere emendatie. Wij betrappen hier een interpolator, die, als naar gewoonte, den zin aanvulde, maar op zeer onverstandige wijze, daar hij de woorden niet begreep. Natuurlijk bedoelde Petrus ὁ κρυπτὸς (κόσμος), eene tegenstelling tegen den ἔξωθεν κόσμος.

1 Petr. 4 : 14 εἰ ὀνειδίζεσθε ἐν ὀνόματι Χριστοῦ, μακάριοι, ὅτι τὸ τῆς δόξης καὶ τὸ τοῦ θεοῦ πνεῦμα ἐφ' ὑμᾶς ἀναπαύεται. Lees ὅτι τὸ τῆς δόξης τοῦ θεοῦ πνεῦμα. Beza a. h. l.

Eenige Hss. lezen: τὸ τῆς δόξης καὶ δυνάμεως καὶ τὸ τοῦ θεοῦ. De Sin.: voegt bij δυνάμεως τῆς en αὐτοῦ. In sommige vertalingen komen nog andere lezingen voor, zie Tschdf. In dezen stand van zaken is het zeer moeielijk de ware lezing op te delven. Dit is echter zeker dat geen van de genoemde echt kan zijn. Daarin toch is spraak van twee πνεύματα. Misschien zijn verschillende lezingen door elkander geraakt. De schrijver schijnt gedacht te hebben aan Jes. 11 : 2.

TWEEDE BRIEF VAN PETRUS.

2 Petr. 1 : 19 *ὡς λύχνῳ φαίνοντι ἐν αὐχμηρῷ τόπῳ.* Lees ἐν ἀμαυρῷ τόπῳ. Bentley, bij Ellis p. 82.

Men vertaalt algemeen: *op eene donkere plaats*, alsof het zeker was dat αὐχμηρός *donker*, d. i. *duister*, beteekent. Het is zeker dat het dit *niet* beteekent en uit zijn aard niet beteekenen kan. Het geeft: *uitgedroogd*, en vandaar: *dor*, *vuil* of *donker van kleur* te kennen; en er zal noch in vroegere noch in latere schrijvers eene plaats te vinden zijn die de vertaling: *duister* wettigt. Huther (Meyers comm.) meent er echter eene gevonden te hebben en wel Aristot. *Περὶ χρωμάτων*, Becker II p. 793. Daar is spraak van de purperververij, en wordt van het daartoe gebruikte mengsel gezegd: dat het onderscheid maakt τὸ λαμπρὸν ἢ (καὶ?) στίλβον εἶναι τὸ μιγνύμενον ἢ τοὐναντίον αὐχμηρὸν καὶ ἀλαμπές, d. i. of het mengsel helder en glanzend is dan wel vuil en dof. En uit deze plaats zal dan nu blijken dat men ἐν αὐχμηρῷ τόπῳ vertalen mag: *op eene duistere plaats*!

Het verwondert mij dat Huther niet liever een paar andere plaatsen aanvoert die, *schijnbaar althans*, meer bewijzen. Hesychius schrijft: αὐχμηρόν · ξηρόν, σκοτῶδες, en Suidas: αὐχμηρόν · στυγνὸν ἢ σκοτεινόν. Maar ook deze getuigenissen beteekenen niet veel. Van hetgeen Suidas schrijft kunnen wij den oorsprong opsporen. Hij schrijft den Scholiast op Plato's de republica na. Deze teekent op p. 395 hetzelfde aan, maar wanneer wij de woorden van Plato lezen, dan bemerken wij dat αὐχμηρόν daar niet *duister* beteekent. De Scholiast gebruikt σκοτεινόν daar ook in den zin van *donker van kleur*. Waar de opmerking van Hesychius bij behoort weten wij niet, maar dat hij met σκοτῶδες ons *duister*, *van zonlicht verstoken*, bedoelt, blijkt volstrekt niet.

Dat Petrus „duister" geschreven heeft mag wel zoo goed als zeker heeten, maar daardoor wordt Bentley's conjectuur ἀμαυρῷ waarschijnlijk. Elders in het N. T. komt dit woord niet voor. In de Evangeliën wordt voor dat begrip σκοτεινός gebezigd.

2 Petr. 1 : 20 πᾶσα προφητεία γραφῆς ἰδίας ἐπιλύσεως οὐ γίνεται. Misschien ἐπηλύσεως, Calvijn en Hugo de Groot a. h. l.; ἐμπνεύσεως, Patr. Junius, bij Bow.

Wat ἐπιλύσεως, van eigene *uitlegging*, hier zeggen wil is zeer duister. De pogingen, door de interpretes in het werk gesteld om de uitdrukking te verklaren, bewijzen dat. Uit vs. 20 blijkt wat de schrijver bedoeld heeft: Οὐ γάρ, zoo laat hij volgen, θελήματι ἀνθρώπου ἠνέχθη ποτὲ προφητεία ἀλλ' ὑπὸ πνεύματος ἁγίου φερόμενοι ἐλάλησαν ἀπὸ θεοῦ ἄνθρωποι. In het voorafgaande moet dus gestaan hebben dat de profetie geen werk der menschen zelven geweest is. Vandaar dat Calvijn, ofschoon hij zich aan de gewone lezing wilde houden, de gissing ἐπηλύσεως niet verwerpelijk achtte, zie boven p. 15. Van wie zij eigenlijk afkomstig is zegt hij niet. Ἐπέρχεταί τι μοι is: *mij valt iets in*, *mij komt iets in de gedachten*, en zoo kan ἐπήλυσις, dat anders alleen van een vijandelijken inval gezegd wordt, vgl. Suid. in voce, ook van een inval in de gedachten gebezigd zijn. De vorm ἤλυσις was bij lateren niet ongewoon, προσήλυσις vinden wij bij Just. Mart. In onze taal zouden wij den aldus gewijzigden tekst wel mogen vertalen door: *Geene profetie der schrift is een werk van eigene vinding*; eig.: is iets dat ons zelven in de gedachten komt.

De andere gissing, ἐμπνεύσεως, sluit zich niet zoo volkomen aan de letters der Hss. aan. Daarentegen komt dat woord in de beteekenis van *ingeving* herhaalde malen bij kerkvaders voor. Dat het insgelijks in den samenhang past valt in het oog.

2 Petr. 2 : 18 *δελεάζουσιν ἐν ἐπιθυμίαις σαρκὸς ἀσελγείαις τοὺς ὀλίγως ἀποφεύγοντας κτέ.* Lees *ἐ π ι θ υ μ ί α ς.* Lachm. p. VI.

De overgeleverde woorden hebben geen zin. Tot de verklaring: „durch fleischliche Lüste, durch Schwelgereien“ (de Wette), of „sie locken in den Lüsten des Fleisches (d. h. in ihnen befangen, „von ihnen beherrscht) durch Ueppigkeit“ (Huther) zou zeker niemand gekomen zijn, als men niet, het kostte wat het wilde, in den gewonen tekst een goeden zin had willen ontdekken.

Veel minder bezwaar heeft de onderstelling dat de tekst corrupt is. De door Lachmann voorgestelde lezing wijkt van die der Hss. zeer weinig af. Toch is *ἀσελγεία ἐπιθυμίας σαρκός*, *ongebondenheid van vleeschelijke begeerte* eene zeer zonderlinge uitdrukking; *ἀσελγεία* komt steeds op zich zelf staande, zonder dergelijke bepaling, voor. Het is daarom niet onmogelijk dat er oorspronkelijk of *ἐν ἐπιθυμίαις σαρκός* zonder *ἀσελγ.*, of *ἐν ἀσελγείαις* gestaan heeft. Ik durf hier echter niets beslissen. In den Br. v. Jud. vs. 18 is *κατὰ τὰς ἑαυτῶν ἐπιθυμίας πορευόμενοι τῶν ἀσεβειῶν* evenzeer verdacht.

2 Petr. 3 : 10 *καὶ γῆ καὶ τὰ ἐν αὐτῇ ἔργα κατακαήσεται.* Lees *ο ὐ χ ε ὑ ρ ε θ ή σ ε τ α ι.* Holw. Betr. 128.

Εὑρεθήσεται staat in de beste Hss. zie p. 70; het kan, daar het geen zin geeft, niet door een afschrijver zijn uitgedacht; *κατακαήσεται* en *ἀφανισθήσονται* zijn niets dan ongelukkige conjecturen van librarii, die Hss. voor zich hadden waarin het echte woord bedorven was, of wel (dit geldt bepaald van *ἀφανισθήσονται*) kantteekeningen die dat woord hebben verdrongen. Zonder twijfel is Holw.'s conjectuur goed. *Οὐχ εὑρεθήσεται* is: *zullen niet meer gevonden worden*, *zullen niet meer bestaan.* Zoo lezen wij Openb. 16 : 20 *καὶ πᾶσα νῆσος ἔφυγε καὶ ὄρη οὐχ εὑρέθησαν*, en 18 : 21 *καὶ οὐ μὴ εὑρεθῇ ἔτι* nl. Babylon, 1 Macc. 2: 63 *σήμερον ἐπαρθήσεται καὶ αὔριον οὐ μὴ εὑρεθῇ.*

Het is zonderling, maar het wordt door de ondervinding bevestigd, dat in de Hss. de partikels *οὐ* en *μή* vaak weggeraakt zijn. Vooral in vragen. In Plato's Phaedon leest men: *τί δέ; Ἀρίστιππος καὶ Κλεόμβροτος παρεγένοντο;* Uit het antwoord *οὐ δῆτα* blijkt dat er *οὐ παρεγένοντο;* heeft gestaan, Cobet, Var. lect. p. 285. Voor *οὐ βλέπετε* Mt. 24 : 2 lezen D. L. enz. *βλέπετε* zonder *οὐ*, voor *δυνάμεθα γνῶναι* Hand. 17 : 9 hebben daarentegen eenige minuskels *οὐ δυνάμεθα γν.* Maar — en dit hebben wij voor onze plaats noodig — ook waar geen vraag voorkomt, ontbreken *οὐ* en *μή* menigmaal. Cobet geeft verscheidene voorbeelden, Nov. lect. p. 485, 510, 661; Var. lect. p. 359, 421, 634. In eene noot van een Hs. der Syr[p], Luc. 22 : 43 staat, volgens Tschdf, „haec pericope non invenitur in „evangeliis apud Alexandrinos, proptereaque posuit eam Cyrillus „in Hom. sua 18", waar, zooals ook Tschdf. inzag, natuurlijk „non posuit" moet staan. Joh. 6 : 64 hebben ℵ. G. en Vulg. *τίνες εἰσὶν οἱ πιστεύοντες* voor *οἱ μὴ πιστεύοντες*; Hand. 25 : 6 H. L. P. *πλείους ἤ*, de overige Hss. *οὐ πλείους ἤ*; 1 Cor. 4 : 6 D. E. *ἵνα εἷς ὑπὲρ ἑνὸς φυσ.* wat een geheel verkeerden zin geeft. Zoo heeft de afschrijver der Catena Patrum, door Tschdf 1 Joh. 3 : 20 aangehaald, tot tweemaal toe *οὐ* overgeslagen en daardoor den geheelen zin bedorven.

Om die reden meende ik ook Mt. 8 : 30 *οὐ μακράν* voor de ware lezing te mogen houden.

2 Petr. 3 : 16 *ἃ στρεβλοῦσιν .... πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτῶν ἀπώλειαν.*
Naber stelt voor *εἰς* te lezen. p. 367.

„Nonne multo rectius scribetur *εἰς* quam *πρός*. Discrimen „apparet. Apostolus notat perversae diligentiae *effectum*, non „consilium. Eandem confusionem supra habuimus Luc. 12 : 3."

EERSTE BRIEF VAN JOHANNES.

1 Joh. 2 : 1 *παρακλητὸν ἔχομεν πρὸς τὸν πατέρα Ἰησοῦν Χριστὸν δίκαιον.* Lees *τὸν δίκαιον.* Markl. bij Bow.

Eene zeer aannemelijke gissing. De overgeleverde tekst is zeker niet goed.

1 Joh. 2 : 28 *ἵνα σχῶμεν παρρησίαν καὶ μὴ αἰσχυνθῶμεν ἀπ' αὐτοῦ.* Misschien *ἐπ' αὐτοῦ.* Mangey, bij Bow.

Ἀπό na *αἰσχύνεσθαι* is ongewoon. De eenige andere plaats waar *ἀπό* van dat verbum afhangt, Sir. 21 : 22 is duister. Het is dus twijfelachtig of wij recht hebben *„beschaamd van hem wijken"* te vertalen. Daarom kan het wel zijn dat *ἐπ' αὐτοῦ*, *voor hem*, voor zijn rechterstoel, de ware lezing is.

1 Joh. 5 : 2 *ἐν τούτῳ γινώσκομεν ὅτι ἀγαπῶμεν τὰ τεκνὰ τοῦ θεοῦ ὅταν τὸν θεὸν ἀγαπῶμεν.* Lees *ὅτι ἀγαπῶμεν τὸν θεὸν ὅταν τὰ τεκνὰ τοῦ θεοῦ ἀγαπῶμεν.* Hugo de Groot, a. h. l.

De Groot stelt de conj. eigenlijk niet voor, maar zegt „(trajectionem) libenter facerem si aliquem veterem librum haberem „auctorem." Ik geloof evenwel dat hij meer vertrouwen op de waarheid zijner gissing had mogen koesteren. Wanneer wij vss. 1 en 3 lezen, dan zien wij duidelijk dat Johannes niets anders heeft kunnen schrijven dan hetgeen de Groot onderstelt. De leer van Joh. is dat de liefde tot God uit de liefde tot de broeders en uit het volgen zijner geboden blijkt, vgl. 2 : 3; 4 : 20, 21.

Veel eenvoudiger dan alle pogingen om den gewonen tekst tusschen de andere uitspraken des apostels te wringen, is de onderstelling dat een librarius met het dubbele *ἀγαπῶμεν* in de war is geraakt.

1 Joh. 5 : 15 ἐὰν οἴδαμεν.

In zijn onderzoek naar het gebruik van ὅταν behandelt Holwerda, Betr. p. 103, ook deze plaats. Hij houdt haar voor bedorven. „Het is niet wel mogelijk haar door eene evidente „correctie te herstellen.... In geen geval is ἐὰν οἴδαμεν te „dulden. Men verlieze niet uit het oog dat de varianten op „vs. 13 doen zien hoeveel de geheele plaats geleden heeft.“ Ook vss. 16 en 17 kunnen bezwaarlijk als ongeschonden worden aangemerkt.

TWEEDE BRIEF VAN JOHANNES.

2 Joh. 2 διὰ τὴν ἀλήθειαν τὴν μένουσαν ἐν ἡμῖν, καὶ μεθ' ἡμῶν ἔσται εἰς τὸν αἰῶνα. „Forte ἐνοῦσαν.“ Bentley, bij Ellis p. 87.

A. heeft: ἐνοικοῦσαν, eenige minuskels: οὖσαν. Daar καὶ μεθ' ἡμῶν ἔσται volgt, heeft Bentley's gissing veel voor zich.

2 Joh. 3 καὶ μεθ' ἡμῶν ἔσται εἰς τὸν αἰῶνα. ἔσται μεθ' ἡμῶν χάρις ἔλεος εἰρήνη κτέ. Lees voor het tweede ἔσται: ἔστω, of verwijder het als eene kantteekening geheel uit den tekst. Beza a. h. l.

Niet alleen ἔσται maar ook ἡμῶν is verdacht. Zoo begint niemand een brief. Dat hebben de schrijvers van sommige Hss. gevoeld; zij hebben ἡμῶν in ὑμῶν veranderd. Maar ook ἔσται μεθ' ὑμῶν χάρις κτέ. is geen vorm voor den aanhef van een brief. Ik vermoed dat het geheele ἔσται μεθ' ἡμῶν niets is dan de dittografie van μεθ' ἡμῶν ἔσται vs. 2. Zooals ontelbare malen geschied is heeft m. i. ook hier een afschrijver de woordschikking met opzet of bij ongeluk gewijzigd waarvan het gevolg was dat in een afschrift καὶ μεθ' ἡμῶν ἔσται εἰς τὸν αἰῶνα en in een ander εἰς τὸν αἰῶνα ἔσται μεθ' ἡμῶν kwam te

staan. Door vergelijking van Hss. ontstond de dubbele lezing. Het is natuurlijk mogelijk dat de historia morbi anders is, maar dat wij hier eene dittografie voor ons hebben komt mij zeer waarschijnlijk voor. Ik wil dus ἔσται μεθ' ἡμῶν schrappen en lezen: .... αἰῶνα. χάρις ἔλεος εἰρήνη κτἑ. De schrijver had er ὑμῖν bij kunnen voegen, maar noodig was dat niet. Dit leeren ons de brieven aan Timotheüs en Titus. Opmerking verdient dat in cod. A. de woorden ἔσται μεθ' ἡμῶν voor χάρις ontbreken.

BRIEF VAN JUDAS.

Jud. 5 ὑπομνῆσαι δὲ ὑμᾶς βούλομαι εἰδότας ἅπαξ πάντα ὅτι κύριος λαὸν ἐκ γῆς Αἰγύπτου σώσας τὸ δεύτερον τοὺς μὴ πιστεύσαντας ἀπώλεσεν. Lees ὅτι ἅπαξ κτἑ. Pricaeus, bij Bow.

De door Pricaeus voorgestelde woordschikking is zeker niet goed; de onderstelling evenwel dat ἅπαξ in den gewonen tekst niet op zijne plaats staat wordt gesteund door den cod. Sin., die het na κύριός plaatst. Ditzelfde getuigen verscheidene kerkvaders en vertalingen, zie Tschdf.

Deze geheele brief heeft, zooals trouwens de varianten getuigen, evenals de tweede brief van Petrus, zeer veel geleden.

OPENBARING VAN JOHANNES.

Openb. 2 : 13 καὶ οὐκ ἠρνήσω τὴν πίστιν μου ἐν ταῖς ἡμέραις Ἀντίπας ὁ μάρτυς μου κτἑ. Lees Ἀντίπα. Lachm. Stud. u. Kr. 1830 p. 839 sqq.

Deze woorden worden door Düsterdieck (Meyers comm.), die eene conjectuur op deze plaats afkeurt, vertaald als volgt: „*und* „*in den Tagen*" (al beteekent het lidwoord niet juist hetzelfde als het aanw. voorn., „so markirt es doch die bestimmten Tage, „in welchen die Gemeine den Glauben nicht verleugnet hat") „*und in den Tagen* (nl. war) *Antipas mein treuer Zeuge.*" En op dezen zin en dezen samenhang vindt de genoemde interpres niets aan te merken! Hij vindt dat *καὶ* (door Tschdf terecht weggelaten) *ἐν ταῖς ἡμέραις κτέ.* „zweckvoll". En dat, terwijl hem de weg was gewezen door Bleek en Lachmann. De laatste maakte de conjectuur die ik opgegeven heb; de eerste begreep insgelijks dat hier een genitief moest staan, maar onderstelde dat de schrijver den naam *Ἀντίπας* als een onverbuigbaar woord had gebezigd.

Volgens Lachmann moet men dus lezen: *ἐν ταῖς ἡμέραις Ἀντίπα ὁ μάρτυς μου.* Maar kan dan een nominatief als appositie staan bij een genitief? Bij een goed schrijver natuurlijk niet, bij den schrijver der Openbaring wel. Men leze b.v. 1 : 5 *χάρις .... ἀπὸ ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν .... καὶ ἀπὸ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ μάρτυς μου ὁ πιστός, ὁ πρωτότοκος τῶν νεκρῶν.* Düsterdieck geeft zijne stelling echter geenszins op, maar houdt vol dat wij geen recht hebben den schrijver 2 : 13 eene taalfout te laten maken daar eene dergelijke fout 1 : 5 niet voorkomt. Wordt daar *ὁ ἦν* als deelwoord gebruikt, hij acht dat eene „bei „dem Fehlen eines Part. Praet. nothwendige Härte". In de constructie van *ἀπό* met een nominatief, „in jener Unbiegsamkeit des „Gottesnamens", vindt hij „aliquid mysterii, nämlich eine Andeu„tung der Unwandelbarkeit des ewigen Gottes". Van den nominatief *ὁ μάρτυς κτέ.*, die als appositie bij *Ἰησοῦ Χριστοῦ* wordt gevoegd, verklaart hij: „das Gewicht der Vorstellung selbst durchbricht „die Schranken der regelrechten Form: die abrupte Redeweise „hebt die gewaltige Selbständigkeit aller drei Praedikate". Daar nu zulk eene verhevenheid van uitdrukking in 2 : 13 niet

bestaat, kan *ὁ μάρτυς*, zoo oordeelt hij, *daar* geen appositie zijn van een genitief, en is dus de gissing van Bleek en Lachmann te veroordeelen.

Ik heb deze bezwaren met eenige uitvoerigheid medegedeeld, omdat Meyer's commentaar, waartoe Düsterdieck's werk behoort, bij velen groot gezag heeft; maar bij de beoordeeling eener wetenschappelijke kwestie hebben de door hem aangevoerde gronden geene waarde. Met de mededeeling daarvan kan ik volstaan.

Of nu echter de gissing van Bleek, dan wel die van Lachmann de voorkeur verdient, kan ik niet uitmaken.

Openb. 7 : 1 *ἵνα μὴ πνέῃ ἄνεμος ἐπὶ τῆς γῆς μήτε ἐπὶ τῆς θαλάσσης μήτε ἐπὶ πᾶν δένδρον.* Lees na *ἄνεμος*: *μήτε ἐπὶ θαλάσσης μήτε ἐπὶ ἀνύδρου.* Naber, p. 103.

Cod. A. en eenige vertalingen hebben: *ἐπὶ δένδρου*, ℵ. P.: *ἐπὶ πᾶν δένδρον*, B. (wel te onderscheiden van B. der Evang. en brieven) en C.: *ἐπί τι δένδρον.* Verder ontbreken in A. *ἐπὶ τῆς γῆς* en *τῆς* voor *θαλάσσης*. Het is op dezen codex dat Naber zijne conjectuur gebouwd heeft. Ieder zal hem toestemmen dat „boomen" hier zeer verdacht is. Het woord *ἄνυδρος* vinden wij Mt. 12 : 43, Job 30 : 3, Jes. 35 : 7, 41 : 19, en het zou niet onmogelijk zijn dat *ἐπὶ τῆς γῆς* een glosseem was op *ἐπ' ἀνύδρου*. Wat echter Nabers gissing minder zeker maakt is de omstandigheid dat ook vs. 3 gelezen wordt; *μὴ ἀδικήσητε τὴν γῆν μήτε* (ℵ. *μηδὲ*, A. *καὶ*) *τὴν θάλασσαν μήτε* (ℵ. *μηδὲ*) *τὰ δένδρα*. Naber onderstelt dat het laatste ook daar onecht is. In 9 : 4 staat *δένδρον* op zijne plaats, *ἵνα μὴ ἀδικήσωσι τὸν χόρτον τῆς γῆς οὐδὲ πᾶν χλωρὸν οὐδὲ πᾶν δένδρον.*

Hiermede eindig ik mijne lijst van de voornaamste uitkomsten der conjecturaal-kritiek des N. Ts. Ik heb getracht haar zoo volledig mogelijk te maken; het kan echter wel niet anders of een voortgezet onderzoek zal er nog eenige aan het licht brengen die ik had kunnen opnemen. Dat ik zeer vele — zij maken het grootste aantal uit — heb weggelaten omdat zij mij niet waarschijnlijk genoeg voorkwamen, heb ik reeds in den aanvang van dit hoofdstuk gezegd. Van welken aard die weggelatene zijn kan uit de volgende proeven blijken.

Hand. 1 : 25	voor	*ἴδιον*	lees	*ἀΐδιον*
„ 2 : 1	„	*τὴν ἡμέραν*	„	*τὰς ἡμέρας*
„ 2 : 13	„	*ὅτι γλευκ. μ. ε.*	„	*τί ὅτι γλ. μ. ε.*
„ 2 : 23	„	*προσπήξαντες*	„	*προσπαίξαντες*
„ 2 : 47	„	*τοὺς σωζομ.*	„	*τινὰς σωζομ.*
„ 3 : 12	„	*εὐσεβείᾳ*	„	*εὐσθενείᾳ.*
„ 3 : 25	„	*προφητῶν*	„	*προφητείων*
„ 4 : 5	„	*συναχθῆναι*	„	*συναχθῆναι ἐπὶ τὸ αὐτό*
„ 5 : 20	„	*ταύτης. 'Ακούσαντες*	„	*ταῦτα δὲ ἀκούσαντες*
„ 7 : 14	„	*πέντε*	„	*πάντως*
„ 8 : 9	„	*μέγαν*	„	*μάγον*
„ 9 : 7	„	*ἀκούοντες μὲν κτέ.*	„	*θεωροῦντες μὲν τὸ φῶς, φωνῆς δὲ μὴ ἀκούοντες* of *ἀκούοντες μὲν τῆς φωνῆς μηδὲν, φῶς δὲ θεωροῦντες.*

Nog eenige andere heb ik reeds blz. 19 opgegeven.

Ten slotte eenige opmerkingen, die grootendeels uit het voorafgaande voortvloeien.

Het is verkeerd twee soorten van kritiek te onderscheiden: *de kritiek der handschriften* en *de conjecturaal-kritiek.*

Immers achten zij, die conjecturen noodzakelijk noemen, het gezag der handschriften geenszins gering. Waarheid is wat Holwerda, Betr. p. 12, van de kritiek schrijft: „Haar eerste „werk behoort een zorgvuldig onderzoek naar de lezingen der „oudste codices te zijn....; ook dan wanneer zij blijkbaar „bedorven zijn, mogen zij nog niet lichtvaardig worden ver„waarloosd." Zij daarentegen, die zich uit beginsel altijd aan de codices houden, oefenen niet eene bepaalde soort van kritiek, maar zijn onkritisch, daar zij van de onbewezen stelling uitgaan dat de oorspronkelijke tekst altijd in de codices te vinden is.

In den tegenwoordigen stand van zaken kunnen wij den naam „conjecturaal-kritiek" nog niet missen, maar het ware wenschelijk dat wij eenvoudig van „kritiek" konden spreken.

De tekst des N. Ts dien wij kennen, wel verre van vrij zuiver te zijn, heeft meer geleden dan die van de werken der klassieke schrijvers. Het aantal glossemen, emblemata, interpolaties van allerlei aard is zeer groot. Door het gedurig afschrijven hebben de fouten zich opgehoopt, en de verbeterende hand der librarii heeft op menige plaats alle sporen van de oorspronkelijke lezing uitgewischt.

De kritiek eischt echter groote voorzichtigheid. De schrijvers des N. Ts waren mannen die de taal waarin zij schreven slechts ten deele machtig waren. Bovendien hebben sommige boeken overwerking ondergaan, zoodat het vaak onmogelijk is te bepalen wat van den oorspronkelijken schrijver, wat van den bewerker, wat van de afschrijvers der handschriften afkomstig is.

Terwijl de kritiek in haren vollen omvang op den tekst des N. Ts moet worden toegepast, moet het onderzoek der schriftelijke getuigenissen worden voortgezet. De kritische regels van Tischendorf baten ons niet. Een beteren weg sloeg Holwerda in, toen hij trachtte aan te toonen welke codices het meeste vertrouwen verdienen en in den regel ons punt van uitgang moeten zijn. Maar in die richting is nog veel te doen. Tot hetgeen nog nader onderzocht moet worden behooren b.v.: de beteekenis van den zonderlingen codex Cantabr. D, het verband tusschen de oudste vertalingen waarop ik in het tweede hoofdstuk mijner verhandeling wees, nl. de zoogenaamde Itala en de Syrische, de betrekking waarin zij tot den genoemden codex staan, enz. Tischendorf [1]), Scrivener [2]), Cureton [3]), Ferrar [4]) en anderen hebben daartoe den weg gebaand.

Het komt mij voor dat men zich over het algemeen wat eenzijdig gehouden heeft aan de grieksche handschriften en andere belangrijke getuigenissen te laag heeft geschat.

Natuurlijk moeten de vertalingen — ik noemde reeds de twee waarop ik het oog heb — met omzichtigheid worden gebruikt. Uit de woorden eener vertaling mag men nog niet altijd tot het bestaan eener daarmede overeenkomende lezing in het Grieksch besluiten. In de handschriften dier vertalingen kunnen bij het afschrijven fouten geslopen zijn, en de mogelijkheid bestaat dat de vertaling zelve onjuist is. Maar daar staat tegenover dat zij vervaardigd zijn lang voordat onze oudste unciaal-codices werden geschreven, en er zijn plaatsen genoeg waar wij met genoeg-

---

[1]) In de inleidingen der door hem uitgegeven handschriften.

[2]) In de inleiding van Bezae codex cantabrigiensis. Cambr. 1864.

[3]) Remains of a very ancient recension of the four gospels in Syriac. Lond. 1858.

[4]) A collation of four important manuscripts of the gospels with a view to prove their common origin and to restore the text of their archetype, edited with an introduction bij T. K. Abbott. Dubl. 1877.

zame zekerheid kunnen bepalen welke grieksche tekst haar tot grondslag heeft gestrekt.

Ook de aanhalingen bij kerkvaders, zelfs bij de oudste, zijn lang niet alle van dezelfde waarde. Dikwijls bezitten wij volstrekt geen zekerheid dat die afschrijvers niet uit het geheugen aanhalen; maar ook niet zelden is het tegenovergestelde het geval, en dan, wanneer zij uitdrukkelijk verklaren dat hun tekst zoo en niet anders luidt, of wanneer zij door het aan de bijbelplaats geknoopte betoog duidelijk toonen wat hunne handschriften te lezen gaven, moeten wij met de meeste aandacht naar hen luisteren. Wanneer b.v. bij Origenes aanhalingen van dien aard voorkomen, hebben zij niet minder gezag dan al onze grieksche handschriften te zamen.

De oogst van goede conjecturen op den tekst des N. Ts is tot nog toe niet groot, niet zoo groot als men verwachten zou. Van niet weinig plaatsen is het te vreezen dat zij niet meer te herstellen zijn. Men achte daarom de kritiek niet gering. Wat de een niet gevonden heeft vindt wellicht een ander. Tot dusverre hebben de critici ook nog slechts enkele plaatsen behandeld; een geregeld kritisch onderzoek van den geheelen tekst des N. Ts heeft nog geen plaats gehad. Voorloopig is reeds een niet onbelangrijk resultaat verkregen, wanneer het duidelijk is geworden welke plaatsen als corrupt moeten aangemerkt worden. En betreffen de meeste der gemaakte conjecturen zaken die menigeen van ondergeschikt belang acht, men bedenke dat ook op het gebied der kritiek het geringe zijne waarde heeft. Eene uitdrukking, op zich zelve van weinig gewicht, kan dienen om eene andere, die zeer gewichtig is, te verklaren en krijgt wellicht voor een onderzoek, dat men later instelt, groote beteekenis. Ik denk daarbij aan de onderzoekingen naar den oorsprong en den samenhang der evangeliën.

Er zijn zeer dikwijls verkeerde conjecturen voorgesteld. Maar zullen wij om het misbruik ook het gebruik der kritiek veroordeelen? Het aantal verkeerde verklaringen, door exegeten des N. Ts voorgedragen, is nog veel grooter. Zullen wij daarom de Roomsch-Katholieke kerk gelijk geven, die eischt dat de exegese zich binnen bepaalde grenzen zal bewegen? Den onbevooroordeelden onderzoeker zal het blijken dat ook conjecturen het hare kunnen bijdragen om het Nieuwe Testament beter te doen verstaan, en dat zij geenszins het voortbrengsel zijn van een spelend vernuft, maar een noodzakelijk gevolg van een ernstig streven naar waarheid.

NASCHRIFT.

Aan het tweede hoofdstuk dezer verhandeling moet het volgende worden toegevoegd.

Te onrechte noemde ik, blz. 54, Bloomfield onder diegenen die alle conjecturen verwerpen. De conjecturen, welke hij goedkeurt, zijn trouwens slechts gering in aantal en zijn verbeteringen van fouten tegen de grammatica, als *ποίᾳ* voor *ποίας*, Luc. 5 : 19. Dat hij vele andere onnoodig keurt hangt samen met zijn oordeel over de verschillende handschriften. Hij volgt namelijk vaak de minder goede, wanneer de tekst der oudere en betere geen verstaanbaren zin oplevert.

Tot diegenen die bij de vaststelling van den tekst des N. Ts aan de conjecturaal-kritiek eene stem geven moet voorts J. C. M. Laurent gerekend worden. Deze geleerde neemt aan dat afschrijvers van de Hss. fouten gemaakt hebben, en dat in de brieven van Paulus hier en daar verzen staan, die eigenlijk niet in den tekst behooren en kantteekeningen zijn door den apostel zelven, bij het overlezen van die brieven, voor de afzending gemaakt. Hij onderstelt verder dat een groot deel van Rom. 16 niet in den brief aan de Romeinen te huis behoort, maar op een los vel papyrus gestaan heeft, dat bij vergissing tusschen de andere vellen geraakt is waarop die brief geschreven was. Hij verantwoordt zich daarover op de volgende wijze, Voorrede p. VII, „Nur das möchte ich für treuglaubliche Theologen „bemerken, dass meine Ideeen das Bekenntnis in keiner Weise

„gefährden, oder auch nur berühren; ich hatte es sonst für „meine Christenpflicht gehalten, sie zu unterdrücken. Dagegen, „glaube ich, ist ein klareres, ungehemmteres Verständnis der „paulinischen Redeweise, wenn man Randbemerkungen annimmt, „ermöglicht, und eine gute Anzahl gar gewaltsamer Satzverren- „kungen und Anakoluthe beseitigt. Es ist doch in der That nicht „Pflicht des Theologen, den heiligen Paulus verwirrt schreiben „zu lassen.“

Sterker dan Laurent laat F. Hitzig zich uit, Zur Kritik Paulinischer Briefe, p. 24. „Es kann nicht genug beklagt wer- „den“ zoo schrijft hij „dass Baurs und seiner Nachfolger con- „structive historische Kritik nicht eine Ergänzung und Berich- „tigung gefunden hat in einer kritischen Exegese alles Einzelnen. „Leider hat der vermuthenden Kritik sich im N. Test. nicht, „wie Lachmann der diplomatischen, ein Philologe angenommen; „und das nachgewachsene Theologengeslecht verschleudert selbst „die Früchte der Arbeit Lachmanns. Er hat gewusst was er „mit seiner Lesart *τὸ μηδὲν ἀσαίνεσθαι* 1 Thess. 3, 3. wollte, „welche uns das richtige *τὸ μηδὲν ἀναίνεσθαι* auf die Zunge legt; „dafür beehrt ihn Herr Lünemann mit einem Ausrufungszeichen. „Nicht von Ferne komt es den Exegeten mehr in den Sinn „dass irgendwo möglicher Weise die wahre Lesart aus allen „Handschriften verschwunden, ein Text durch Glosseme entstellt „seyn könnte; offenbaren Schreibfehlern wird ein halber oder „schiefer Sinn angeheftet, als welcher genügend und der erfor- „derliche sey; und Zusammenhang und Gedankenfolge quält „man hinein, wo nichts davon vorhanden. Und mit welch ehr- „barer Miene und welcher Sicherheit des Tones wird da han- „tiert!“ Als voorbeeld haalt hij de verklaring aan door Meyer van Phil. 1 : 22 gegeven. Deze leest daar: *εἰ δὲ τὸ ζῆν ἐν σαρκὶ τοῦτό μοι καρπὸς ἔργου, καὶ τί αἱρήσομαι οὐ γνωρίζω*, en geeft daarvan de volgende vertaling: „wenn aber das Verblei- „ben im leiblichen Leben, diess gerade, früchtet meinem Werke,

„so enthalte ich mich auch darüber, was ich wählen soll, einer „Kundgebung."

Hitzig mag dus wel tot de verklaarde voorstanders der conjecturaal-kritiek gerekend worden. De terechtwijzing, die hij den versmaders dier kritiek geeft, is gestreng maar niet ongegrond. Waar verklaringen, als de genoemde, worden voorgedragen en goedgekeurd, heeft hij het recht op ernstigen toon te spreken [1]).

---

[1]) Nadat deze verhandeling ter beoordeeling was ingezonden, in 1879, heeft ook D. Harting zich als verdediger der conjecturaal-kritiek doen kennen in eene voordracht in de Kon. Ak. v. Wetensch., getiteld: Bijdrage tot de vaststelling van den tekst der schriften van het N. T., gedrukt in de Verslagen en Mededeelingen dier Ak., afd. Letterk. 2e reeks, dl. IX. Daarin waarschuwt hij tegen te hooge schatting van het gezag der handschriften en beroept zich o. a. op hetgeen met Joh. 8 : 57 is gebeurd. Hij wijst aan dat de ware lezing niet *'Αβραὰμ ἑώρακας* is, maar *'Α. ἑώρακε σε* (B heeft *ἑώρακες*), en dat deze toch voor vijftien jaren verworpen zou zijn geworden door diegenen die zich onvoorwaardelijk aan de handschriften houden. In 1865 gaf Tischendorf den cod. Sin. uit, en deze heeft *ἑώρακέν σε*. „Nu een „toevallig wedergevonden handschrift" zegt H. „de eenig mogelijke lezing „blijkt te bevatten, nu zal deze, ofschoon dan ook alleen in dat ééne hand„schrift voorkomende, in den tekst eene plaats mogen vinden. Vóór dien tijd „kon, mocht daar niet aan gedacht worden. Doch blijkt juist hieruit dan „niet dat men destijds op een dwaalspoor was?" Hij stelt verder conjecturen voor op Luc. 24 : 17 en Mc. 9 : 11—13, welke ik in het derde deel dezer verhandeling besproken heb.

Het is hier de plaats tevens melding te maken van een artikel van Dr. H. P. Berlage in het Theol. tijdschrift, 1880 p. 74 en verv. Deze behandelt daarin de hoogstbelangrijke conjecturen van Prof. Naber en verklaart dat hij dergelijke gissingen niet alleen geoorloofd maar noodzakelijk acht. Verreweg de meeste van B's opmerkingen kan ik geheel onderschrijven. In welke gevallen mijne meening van de zijne afwijkt kan uit de vergelijking van zijn artikel met het derde hoofdstuk mijner verhandeling blijken. Een paar opmerkingen slechts. Nog steeds blijf ik gelooven dat Phil. 2 : 6 *πρᾶγμα ἡγήσατο*, in den zin van: „het als God zijn heeft hij niet iets „geacht waarvan hij werk moest maken", niet de uitdrukking is die wij daar

Met een enkel woord kan hier ook melding gemaakt worden van den arbeid van W. F. Rinck. Wel maakte zich deze, in de door hem aanbevolen lezingen, nergens geheel los van het gezag der handschriften, maar toch sloeg hij meer dan eens wijzigingen van den tekst voor die daarin slechts een zeer geringen steun vonden. Zoo was hij geneigd Luc. 9 : 26 *καὶ τοῦ πατρός* voor onecht te verklaren, hoewel die woorden alleen in de Perzische vertaling gemist worden. Hij schreef Lucubratio critica in acta apostolorum, epistolas catholicas et Paulinas. Bas. 1830.

Op blz. 94 schreef ik van de door Cureton gevondene Syrische vertaling dat zij gelezen wordt in een handschrift van de 4e eeuw. Ik deed dit op gezag van Tischendorf die in de Prolegomena der 7e uitgave des N. Ts, p. CCXXXI, dien codex beschreef als „quarto, ut subscriptio testatur, seculo scriptum."

---

ter plaatse verwachten zouden. Hand. 14 : 13 wil B. met N. *πέμματα* lezen in plaats van *στέμματα*, en schrijft in overeenstemming met hem: „Wel werden bij het offeren kransen gebruikt, maar 't was geheel onnoodig „hier opzettelijk gewag te maken van hetgeen altijd plaats had en aan „ieder bekend moest wezen". Ik heb verzuimd deze conjectuur op te geven, maar wil toch vragen of dit gebruik in den kring waartoe schrijver en lezer van dit boek behoorden wel zoo bekend was, dat zulk een gewag maken onwaarschijnlijk moet geacht worden. Hand. 27 : 17, waar N. *βοείαις ἰσχύρουν* voorstelt, keurt B. *βοείαις* goed, maar wil hij *ἐχρῶντο* behouden. Maar dit woord zou m. i. dan alleen passen, wanneer het doel des schrijvers was te doen uitkomen dat de schepelingen *βόειαι* en niet iets anders gebruikten. En dat is toch de hoofdzaak niet. Bovendien verwacht men hier een werkwoord dat eene bepaalde handeling uitdrukt, niet: gebruiken. Nabers gissing op 1 Cor. 5 : 2, *ἐπενοήσατε*, komt mij, ook na de lezing van B's bedenkingen, juist voor. Met N. blijf ik vragen of dan door treuren het kwaad kon weggenomen worden. Op Joh. 10 : 4 teekent B. aan dat *ἐκκαλῇ* in plaats van *ἐκβάλῃ* gevorderd wordt door het voorafgaande *ἐξάγει*; „qui „*ἐκβάλλει* is non *ἐξάγει*" schrijft N. Ik stem toe dat *ἐκβάλλειν* hier niet juist is. Maar het komt mij voor dat ook *ἐκκαλεῖν* hier niet goed past, nu reeds *ἐξάγειν* is voorafgegaan.

Dit is niet juist. Cureton schrijft in de voorrede zijner editie, p. IV, „I have no doubt that this copy of the Gospels is „of the fifth century—probably transcribed about the middle „of it.“ In zijne laatste uitgave geeft Tischendorf dan ook de 5e eeuw op.

Hetgeen ik blz. 47 van Tischendorf schreef heeft insgelijks verbetering noodig. In zijne laatste uitgave maakt hij bij Hebr. 11 : 37 melding van de door mij afgekeurde conjecturen, maar hij voegt er bij „Mihi quidem videtur ἐπειράσθησαν aut perperam „inlatum esse verbis sacris aut corruptum esse. Posterius si pla„cet, ἐπρήσθησαν substitui potest aut ἐπεράθησαν“. Hierdoor vervalt de aanmerking die ik op zijne kritiek van deze plaats gemaakt heb. Vgl. blz. 291 [1]).

---

[1]) Kort voor het afdrukken van deze bladzijden maakte ik kennis met eenige conjecturen van J. H. A. Michelsen, in de Mnemosyne 1880 p. 326 sqq. Twee daarvan vinden hier eene plaats.

Hand. 26 : 21. „Invenitur hic medium verbum συλλαβόμενοι pro συλ„λαβόντες usurpatum. Veram scripturam Sin. cod. monstrabit, in quo est „συλλαβουμενοι quod mox vidi perperam esse scriptum pro ε ὐ λ α β ο ύ„μ ε ν ο ι.“

Eene vernuftige gissing. Gaarne zou ik haar overnemen, maar, als ik mij ten minste niet bedrieg, hapert er toch nog iets aan. Wij kunnen εὐλαβούμενοι beschouwen als eene alleenstaande bepaling van Ἰουδαῖοι, of wel (als wij eene minder zuivere constructie van den zin aannemen) διὰ τούτων en μέ daarmede verbinden.

In het eerste geval nu wordt εὐλαβούμενοι te weinig bepaald, staat het ongemotiveerd. Hebr. 11 : 7 laat zich het alleenstaande εὐλαβηθείς voldoende uit het voorafgaande verklaren: Noach werd bevreesd, χρηματισθεὶς περὶ τῶν μηδέπω βλεπομένων, dus voor den zondvloed die hem voorspeld was. Wanneer wij evenwel Hand. 20 : 21 vertalen: *daarom poogden de Joden*, *vreezende* (of *bevreesd zijnde*), *mij te dooden*, dan blijven wij vragen: vreezende voor wien of voor wat? zonder dat de tekst daarop een duidelijk antwoord geeft.

In het tweede geval vervalt deze moeielijkheid, maar staan wij voor eene

Aan de aanteekening op Rom. 16 : 19 moet het volgende toegevoegd worden.

Prof. de Hoop Scheffer deelt mij mede dat *ἡ ὑπακοὴ ἀφίκετο* hem verdacht voorkomt, daar men deze woorden niet met elkander verbinden kan, en dat naar zijne meening de apostel niet *ὑπακοή* maar *ἀκοή* geschreven heeft.

Eene m. i. zekere emendatie. *Ἡ ὑμῶν ὑπακοή* kan niet beteekenen: de roep van uwe gehoorzaamheid, noch *ἀφίκετο*: is ter

---

andere. *Εὐλαβεῖσθαι* met den acc. van een persoon verbonden beteekent: *iemand ontzien*, *ontzag voor iemand hebben*, *uit vrees iemand ontwijken*, zie Spreuk. 2 : 8, 30 : 5, Nah. 1 : 7, eene beteekenis die hier niet past.

De tweede conjectuur die ik bespreken wilde heeft betrekking op 1 Cor. 8 : 1: *περὶ δὲ τῶν εἰδωλοθύτων οἴδαμεν ὅτι πάντες γνῶσιν ἔχομεν κτέ.* Michelsen verdedigt de meening dat Paulus na *οἴδαμεν* zich zelf in de rede valt en eerst vs. 4 den draad der redeneering weder opneemt. Die meening is zeker juist. Vatten wij den zin zoo op dat *ὅτι πάντες* niet van *οἴδαμεν* afhangt, dan wordt de tegenstrijdigheid tusschen vss. 1 en 7, waarop ik bij de behandeling dezer plaats wees, minder sterk, hoewel zij nog niet geheel wordt weggenomen daar *πάντες* vs. 1, een struikelblok blijft. Om *ὅτι πάντες γνῶσιν ἔχομεν* door *want wij hebben allen kennis* te kunnen vertalen wil Mich. „*διότι π. γ. ἔ.*" lezen, maar deze verandering is onnoodig daar ook het enkele *ὅτι* in die beteekenis gebruikt wordt, o. a. in dezen zelfden brief 1 : 25, 4 : 9.

Met recht maakt Mich. verder aanmerking op *ἔγνωσται* vs. 3. In den cod. Sin. staat *εἰ δέ τις ἀγαπᾷ τὸν θεὸν οὗτος ἔγνωσται,* zonder *ὑπ' αὐτοῦ,* en daaruit leidt hij af dat de apostel geschreven heeft: *εἰ δέ τις ἀγαπᾷ, τὸν θεὸν οὗτος γνώσεται.*

Maar, is dit wel de woordschikking die men hier verwachten zou? Zou Paulus, aangenomen dat *γνώσεται* oorspronkelijk is, niet *οὗτος τὸν θεὸν γνώσεται* of *οὗτος γνώσεται τὸν θεόν* geschreven hebben? Waarom niet de m. i. betere verdeeling van den zin: *εἰ δέ τις ἀγαπᾷ τὸν θεόν, οὗτος γνώσεται* behouden? Omtrent *γνώσεται* is de vraag bij mij opgerezen of het futurum hier wel past. Het is, dunkt mij, niet de vraag wat gebeuren zal, zooals b.v. Matth. 5 : 8, maar wat *is*, wie de ware *γνῶσις heeft.*

kennis gekomen. Men zou zich kunnen beroepen op 1 Thess. 1 : 8, *ἐν παντὶ τόπῳ ἡ πίστις ὑμῶν ἡ πρὸς τὸν θεὸν ἐξελήλυθεν;* maar ook deze plaats is niet ongeschonden tot ons gekomen. Bij *ἐξέρχεσθαι* zou hier *εἰς* moeten staan; Prof. de Hoop Scheffer stelt dan ook voor in plaats van *ἐξελήλυθεν*: *ἐξεδηλώθη* te lezen.

De conjectuur *ἀκοή* laat zich uitstekend verbinden met de door mij aanbevolene, volgens welke *ἡ γὰρ ὑμῶν — χαίρω* oorspronkelijk achter vs. 16 gestaan heeft. Nemen wij aan dat die woorden van hunne plaats geraakt zijn, dan wordt het verklaarbaar dat men *ἀκοή* in *ὑπακοή* veranderd heeft, om het verband althans eenigszins te redden.

Paulus zal dus vs. 16 geschreven hebben: *ἀσπάζονται ὑμᾶς αἱ ἐκκλησίαι πᾶσαι τοῦ Χριστοῦ, ἡ γὰρ ὑμῶν ἀκοὴ εἰς πάντας ἀφίκετο· ἐφ' ὑμῖν οὖν χαίρω.* en vs. 18, 19: *οἱ γὰρ τοιοῦτοι...... ἐξαπατῶσι τὰς καρδίας τῶν ἀκάκων, θέλω δὲ ὑμᾶς σόφους εἶναι εἰς τὸ ἀγαθόν.*

Titels van eenige werken, in het derde hoofdstuk verkort opgegeven.

W. Bowyer. Critical conjectures and observations on the N. T. London 1812 (4e druk).

J. C. F. Schulz. Konjecturen ueber das N. T. (vertaling van Bowyers werk).... uebersetzt und bereichert. Leipz. 1774.

L. C. Valckenaer. Schediasma specimen exhibens adnotationum criticarum in loca quaedam libr. S. novi Foederis, in het tweede deel zijner Opuscula, Lips. 1809.

Id. Schol. in Luc. enz. zie Wassenbergh.

E. Wassenbergh. Selecta e Scholis L. C. Valckenaerii in Luc. Act. 1 Cor. Hebr. Amst. 1815. Beide deelen beginnen met eene verhandeling van Wassenbergh; de eerste is getiteld: De glossis Novi Testamenti, de tweede: De trajectionibus in N. Ti contextu saepe necessariis.

J. H. Verschuir. Opuscula. Traj. a. Rh. 1810.

A. A. Ellis. Bentleii Critica sacra Cantabr. 1862.

G. Wakefield. Silva critica sive in auctores sacros profanosque commentarius philologus. Cantabr. 1789.

W. F. Rinck. Lucubratio critica in acta apostolorum, epistolas catholicas et Paulinas. Bas. 1830.

F. A. Borneman. Scholia in Lucae evangelium. Lips. 1830. Vooraf gaat eene verhandeling: De glossematis Novi Testamenti.

Id. in: Biblische Studien von geistlichen des Königreichs Sachsen, herausgegeben von I. E. K. Käuffer. 1842.

J. H. Holwerda. De betrekking van het verstand tot het uitleggen van den Bijbel. Gor. 1853.

Id. Bijdragen tot de uitlegging van het N. T. Leid. 1855.

Id. Uitlegkundige aanteekeningen Gor. 1853,

S. A. Naber. Mnemosyne. 1878.

J. W. Straatman. Kritische studiën over den eersten brief van Paulus aan de Corinthiërs. Gron. 1863.

J. C. M. Laurent. Neutestamentliche Studien. Gotha. 1866.

Opmerkingen betreffende de Staten-overzetting van de Evangeliën en Handelingen der Apostelen. Amst. 1865.

VERBETERINGEN.

Blz.	36	't Geen	*lees:*	Wat.
„	50	't geen hier	„	hier.
„	52	*en elders* die getuigenis	„	dat getuigenis.
„	67	dittografie	„	dubbele lezing.
„	84	*en* 106 zelven	„	zelve.
„	133	niet voor de lezing	„	voor de lezing.
„	187	*ψεύδος*	„	*ψεῦδος.*
„	194	*ἐὰν τὶ αἰτ.*	„	*ἐάν τι αἰτ.*
„	232	*een zich onthouden van spijs,* b.v. uit angst	„	onthouding van spijs.

Verbeteringen van grooteren omvang vindt men in het Naschrift.

VERHANDELINGEN,

UITGEGEVEN DOOR

TEYLERS
GODGELEERD GENOOTSCHAP.

EERSTE DEEL. Prijs *f* 2.50.

Verhandeling *over het onderscheidende kenmerk der Christelijke Openbaring en derzelver verband met de natuurlijke en Joodsche Godsdienst*, door DANIEL HOVENS.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door GERRIT HESSELINK.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door PETRUS LOOSJES.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door CORNELIS DE VRIES.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door FREDRIK VASTER.

TWEEDE DEEL. Prijs *f* 2.—.

Verhandeling *over Gods bijzondere voorzienigheid*, door FREDERIC DE CASTILLON.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door JOSEPHUS PAP DE FAGARAS.

—

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door JAN VAN GILSE.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door eenen ongenoemde.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door JACOB KUIPER.

DERDE DEEL. Prijs *f* 1.50.

Verhandeling *over 's Menschen zedelijke Vrijheid*, door JOSEPHUS PAP DE FARAGAS.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door ARCHIBALD MACLAINE.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door eenen ongenoemde.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door KORNELIS VAN DEN BOSCH.

VIERDE DEEL. Prijs *f* 4.—.

Verhandeling *over de gevoelens der oude Wijsgeeren wegens den staat der zielen na dit leven*, door DANIEL WIJTTENBACH.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door JERONIMO DE BOSCH.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door eenen ongenoemde.

VIJFDE DEEL. Prijs *f* 1.25.

Verhandeling *over den staat der Christenheid bij de opkomst van Mohammed*, door MICHAEL PAP SZATHMARI.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door JERONIMO DE BOSCH.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door P. A. C. HUGENHOLTZ.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door VALENTINUS SLOTHOUWER.

ZESDE DEEL. Prijs *f* 1.90.

Verhandeling *over de onderlinge verwantschap van de ware Wijsbegeerte met de Christelijke Openbaring*, door CAESAR MORGAN.

—

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door J. F. LENTZ.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door PIETER VERSTAP Jr.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door LAURENTIUS MEYER.

ZEVENDE DEEL. Prijs *f* 1.80.

Verhandeling *over de dwaasheid der twijfelarij, de ongerijmdheid van het meesterachtig beslissen en den middenweg tusschen beiden*, door W. L. BROWN.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door G. HESSELINK.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door J. VAN VOORST.

ACHTSTE DEEL. Prijs *f* 1.25.

Verhandeling *over het onredelijke der onverschilligheid omtrent godsdienstige waarheden en het verstandig ijveren naar waarheid*, door JAN KOPS JAKOBSZ.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door HENDRIK VAN VOORST.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door W. L. BROWN.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door JACOB KUIPER.

NEGENDE DEEL. Prijs *f* 2.40.

Verhandeling *over de voortreffelijkheid der burgerlijke wetgeving van Mozes boven die van Lycurgus en Solon*, door Mr. HIERONYMUS VAN ALPHEN.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door eenen ongenoemde.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door HENDRIK VAN VOORST.

—

TIENDE DEEL. Prijs *f* 1.—.

Verhandeling *over de onstoffelijkheid der ziel en de daaruit af te leiden gevolgen ten opzichte van hare during*, *gewaarwording en werking na den dood des lichaams*, door ALLARD HULSHOFF.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door JAC. ROCHUSSEN.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door eenen ongenoemde.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door HENDRIK VAN VOORST.

ELFDE DEEL. Prijs *f* 2.65.

Verhandeling *tot verklaring en betoog van den grondregel der Protestanten*, *dat ieder Christen*, *zijn verstand magtig*, *geregtigd en naar vermogen verpligt is*, *om in zaken van de Godsdienst voor zich zelven te oordeelen*, door PAULUS VAN HEMERT.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door JACOB KUIPER.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door WILTETUS BERNARDUS JELGERSMA.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door WILLEM DE VOS.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door PETRUS WEILAND.

TWAALFDE DEEL. Prijs *f* 2.15.

Verhandeling *over de vraag*, *of en in hoeverre Jezus en zijne Apostelen zich in prediking en geschriften naar de toen heerschende volksbegrippen hebben geschikt*, *en hoe dit denkbeeld*, *welbegrepen*, *dienen kan ter verklaring des Nieuwen Verbonds*, door PAULUS VAN HEMERT.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door WILLEM DE VOS.

DERTIENDE DEEL. Prijs *f* 2.—.

Verhandeling *over de gelijkheid der menschen en de regten*

en pligten daaruit voortvloeiende, door Mr. HENDRIK CONSTANTIJN CRAS.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door W. L. BROWN.

VEERTIENDE DEEL. Prijs *f* 1.50.

Verhandeling *over de vraag, of Gode hartstochten (of aandoeningen) zijn toe te schrijven, en hoe de werking van deze dan met de gelukzaligheid zij overeen te brengen*, door WILLETUS BERNARDUS JELGERSMA.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door ALLART HULSHOFF.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door PAULUS VAN HEMERT.

VIJFTIENDE DEEL. Prijs *f* 2.—.

Verhandeling *over de genoegzaamheid van het inwendige bewijs, afgeleid uit de Gode betamelijkheid of heilrijke strekking der Christelijke leer ter overtuiging van hare goddelijkheid*, door CORNELIUS ROGGE.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door JAN BROUWER.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door ALLARD HULSHOFF.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door WILLEM DE VOS.

ZESTIENDE DEEL. Prijs *f* 1.10.

Verhandeling *over de vraag, of de mensch door zijne eigene rede alleen, zonder behulp van eenig onmiddelijk goddelijk onderwijs, tot de regte kennis van God en goddelijke zaken zou hebben kunnen komen*, door JAN BROUWER.

Verhandeling over het hetzelfde onderwerp, door WILLEM BRUIN.

ZEVENTIENDE DEEL. Prijs *f* 1.90.

Verhandeling *over de vraag, of en hoedanig het burgerlijk bestuur eenigen invloed mag uitoefenen op zaken van Godsdienst*, door B. VAN REES.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door GERRIT HESSELINK.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door Mr. RHIJNVIS FEITH.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door CORNELIUS ROGGE.

ACHTTIENDE DEEL. Prijs *f* 2.10.

Verhandeling *over de vraag, of eigenliefde het eenige beginsel is in den mensch*, door JAN BROUWER.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door WILLEM BRUIN.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door SATURE.

NEGENTIENDE DEEL. (Uitverkocht.)

Verhandeling, *waarin de ware oorsprong der Mozaïsche en Christelijke Godsdiensten wordt onderzocht en verdedigd tegen derzelver bestrijders Dupuis en Volney*, door J. F. VAN BEECK CALKOEN.

TWINTIGSTE DEEL. Prijs *f* 3.—.

Verhandeling *over de noodzakelijkheid van godsdienstige begrippen en praktijken ter bevordering van deugd en goede zeden*, door Mr. RHIJNVIS FEITH.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door JAN BROUWER.

—

EEN-EN-TWINTIGSTE DEEL. (Uitverkocht.)

Verhandeling *over de zoenoffers des Ouden Verbonds en den dood van Christus met dezelve vergeleken*, door RINSE KOOPMANS.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door eenen ongenoemde.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door GERBRAND BRUINING.

TWEE-EN-TWINTIGSTE DEEL. (Uitverkocht.)

Verhandeling *over het nut der zendelingen en zendelinggenootschappen*, door JACOB HAAFNER.

DRIE-EN-TWINTIGSTE DEEL. Prijs *f* 2.80.

Verhandeling *over de uitbreiding des Christendoms*, door J. W. STATIUS MULLER.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door N. G. VAN KAMPEN.

VIER-EN-TWINTIGSTE DEEL. Prijs *f* 2.20.

Verhandeling *over de deugd en het geluk der oude, meest beschaafde natiën, vergeleken met die der volken van den tegenwoordigen tijd*, door N. G. VAN KAMPEN.

VIJF-EN-TWINTIGSTE DEEL. (Uitverkocht.)

Verhandeling *over het gewigt en de kracht der bewijzen voor eene mythische verklaring der Heilige Schriften*, door JOHANNES HENRICUS PAREAU.

ZESENTWINTIGSTE DEEL. (Uitverkocht.)

Verhandeling *over het gevoelen van J. A. Eberhard wegens den*

—

oorsprong van den Christelijke Godsdienst, door ELIAS ANNES BORGER.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door WESSEL ALBERTUS VAN HENGEL.

ZEVEN-EN-TWINTIGSTE DEEL. Prijs *f* 1.80.

Verhandeling *over den invloed der karakters en denkwijze der Evangelisten en Apostelen op hunne schriften*, door WESSEL ALBERTUS VAN HENGEL.

ACHT-EN-TWINTIGSTE DEEL. (Uitverkocht.)

Verhandeling *over den invloed der staatkundige gebeurtenissen en der godsdienstige en wijsgeerige begrippen, sedert ruim vijf-entwintig jaren op de ware verlichting in het godsdienstige en zedelijke van de volken van Europa*, door Mr. J. M. KEMPER.

NEGEN-EN-TWINTIGSTE DEEL. (Uitverkocht.)

Verhandeling *over het Mysticisme*, door ELIAS ANNES BORGER.

DERTIGSTE DEEL. Prijs *f* 4.—.

Verhandeling *over de Christelijke Kerk op aarde, volgens het onderwijs van Jezus en de Apostelen en de Geschiedenis*, door N. C. KIST.

EEN-EN-DERTIGSTE DEEL. Prijs *f* 2.50.

Verhandeling *over het beginsel der Kerkhervorming in de Zestiende eeuw*, door L. WEYDMANN.

Verhandeling over hetzelfde onderwerp, door M. SCHAAF GRATAMA.

—

TWEE-EN-DERTIGSTE DEEL. (Uitverkocht.)

Verhandeling *over het eigenlijke wezen des Christendoms*, door P. VAN DER WILLIGEN.

DRIE-EN-DERTIGSTE DEEL. Prijs *f* 5.—.

Verhandeling *over de Kerkelijke Overlevering*, door J. H. STUFFKEN.

VIER-EN-DERTIGSTE DEEL. Prijs *f* 4.80.

Verhandeling *over den tegenwoordigen stand der Tekstkritiek van het Nieuwe Verbond*, door J. I. DOEDES.

VIJF-EN-DERTIGSTE DEEL. (Uitverkocht.)

Ueber das apostolischen und nachapostolischen Zeitalter, door G. V. LECHLER.

ZES-EN-DERTIGSTE DEEL. (Uitverkocht.)

Proeve eener Pragmatische geschiedenis der Theologie hier te lande, sedert het laatst der vorige Eeuw tot op onzen tijd, door CHR. SEPP.

NIEUWE SERIE.

EERSTE DEEL, 1e Stuk. Prijs *f* 4.—.

Ferdinand Christian Baur. Volledig en critisch Overzicht van zijne werkzaamheid op Theologisch gebied, door W. SCHEFFER.

EERSTE DEEL, 2e Stuk. *f* 4.—.

Ferdinand Chistian Baur. Volledig en critisch Overzicht van zijne werkzaamheden op Theologisch gebied, door S. P. HERINGA.

TWEEDE DEEL. Prijs *f* 2.50.

Moral und Religion nach ihrem gegenseitigen Verhältniss geschichtlich und philosophisch erörtert, von OTTO PFLEIDERER.

DERDE DEEL, 1e Stuk. Prijs *f* 1,50.

Die christliche Gemeindeverfassung im Zeitalter des neuen Testaments, door WILLIBALD BEYSCHLAG.

DERDE DEEL, 2e Stuk. Prijs *f* 3.75.

De inrichting der Christelijke Gemeenten, vóór het ontstaan der Katholieke Kerk, door J. H. MARONIER.

VIERDE DEEL. Prijs *f* 1.—.

Welchen Werth hat die Statistik der sittlichen Thatsachen für die sittlichen Wissenschaften, von Dr. W. HOLLENBERG.

—

VIJFDE DEEL. Prijs *f* 1.50.

Die Israelitischen Eigennamen nach ihrer Religionsgeschichtlichen Bedeutung. Ein versuch von Dr. E. NESTLE.

ZESDE DEEL. Prijs *f* 2.50.

Die Anlage des Menschen zur Religion, vom gegenwärtigen Standpunkte des Völkerkunde aus, von JULIUS HAPPEL.

ZEVENDE DEEL. Prijs *f* 2.50.

Geschichte der Christlichen Sittenlehre in der Zeit des neuen Testamentes, von A. THOMA.

ACHTSTE DEEL. Prijs *f* 1.—.

Die Sociale Gesetzgebung und die Christliche Ethik, von Dr. W. HOLLENBERG.

NEGENDE DEEL, 1e Stuk.

Conjecturaal-kritiek, toegepast op den tekst van de Schriften des Nieuwen Testaments, door Dr. W. C. VAN MANEN.

NEGENDE DEEL. 2e Stuk.

Over de toepassing van de Conjecturaal-kritiek op den tekst des Nieuwen Testaments, door Dr. W. H. VAN DE SANDE BAKHUYZEN.

